

ISSN 2411-5991

**SCIENTIFIC
MESSENGER**

**НАУКОВИЙ
ВІСНИК**

**OF THE UNESCO
DEPARTMENT**

**КАФЕДРИ
ЮНЕСКО**

**OF KYIV
NATIONAL
LINGUISTIC
UNIVERSITY**

**КИЇВСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
ЛІНГВІСТИЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

*Philology
Pedagogy
Psychology*

*Філологія
Педагогіка
Психологія*

**2020
Issue 39
Collection of papers**

**2020
Випуск 39
Збірник наукових праць**

KNLU Publishing Centre

Видавничий центр КНЛУ

УДК 81+82+37
ББК 80+74+88

ISSN 2411-5991

**Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової
інформації № 8226, серія КВ від 17.12.2003 р.**

Збірник наукових праць “Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КНЛУ. Серія “Філологія, педагогіка, психологія” включено до переліку наукових фахових видань України у галузі “Філологічні науки” (Додаток № 8 до наказу Міністерства освіти і науки України від 21.12.2015 року № 1328)

Видається за рішенням вченої ради

Київського національного лінгвістичного університету

(протокол № 10 від 27 січня 2020 р.)

РЕДКОЛЕГІЯ

Головний редактор доктор філологічних наук, професор **Валух З.О.**

Відповідальний редактор кандидат філологічних наук, доцент **Лиса Г.І.**

Відповідальний секретар кандидат філологічних наук, доцент **Заскалета В.П.**

Члени редколегії

доктор філологічних наук, професор **Баган М.П.**

доктор філологічних наук, професор **Висоцька Н.О.**

доктор філологічних наук, професор **Воробйова О.П.**

доктор філологічних наук, професор **Данилич В.С.**

доктор філологічних наук, професор **Кагановська О.М.**

доктор філологічних наук, професор **Мейзерська Т.С.**

доктор філологічних наук, професор **Мусієнко В.П.**

доктор філологічних наук, професор **Новрузов Р.М. (Азербайджан)**

доктор філологічних наук, професор **Стеріополо О.І.**

доктор філософії **Гасил Й. (Чеська Республіка)**

доктор педагогічних наук, професор **Антипова А.М. (Росія)**

доктор педагогічних наук, професор **Бігич О.Б.**

доктор педагогічних наук, професор **Бориско Н.Ф.**

доктор педагогічних наук, професор **Левченко Т.І.**

доктор педагогічних наук, професор **Максименко А.П.**

доктор педагогічних наук, професор **Матвієнко О.В.**

доктор педагогічних наук, професор **Ніколаєва С.Ю.**

доктор психологічних наук, професор **Бондаренко О.Ф.**

доктор психологічних наук, професор **Ложкін Г.В.**

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, імен, прізвищ і посилань та інших даних наукових статей несуть автори публікацій.

Editorial board

Professor Zoya O. Valyukh – Editor-in-Chief

Associate Professor Halyna I. Lysa – Deputy Editor

Valentyna P. Zaskaleta – Executive Secretary

Офіційний веб-сайт: <http://visnyk-unesko.knlu.edu.ua>

Editorial Board Address:
Kyiv National Linguistic University
73, Velyka Vasylkivska Str.
Ukraine, 03150, Kyiv-150,
tel.:(044)529-83-13, office, 346

Адреса редколегії:
Київський національний
лінгвістичний університет
вул. Велика Васильківська, 73
Україна, 03150, Київ-150,
тел.: (044)529-83-13, каб.346

З М І С Т

МОВознавство

<i>Кагановська О.М.</i>	Когнітивний аспект розгортання текстових концептів французької художньої прози крізь призму семантики “можливих світів”	5
<i>Круковський В.І., Круківська О.В.</i>	Легальна дефініція як мовленнєвий акт: комунікативний та семантико-прагматичний аспекти (на матеріалі французької мови)	18
<i>Лиса Г.І.</i>	Пісня пісень XV ст. в історії української мови	36
<i>Пащенко О.М.</i>	Східнослов'янські фітоніми латинського походження (порівняльно-історичний аспект)	45
<i>Капранов Я.В.</i>	Методологічна процедура діахронічної інтерпретації ностратичного архетипу (з орієнтацією на морфонологію і фонологію)	53
<i>Бахманова З.Ф.</i>	Из истории изучения отраслевых терминологических словарей в Азербайджане	63
<i>Дишлева Г.В.</i>	Семантична організація фразеологізмів з антропонімічним компонентом та їхня роль у системі української фразеології	69
<i>Мамедова С.Ф.</i>	Связный текст и актуальное членение	76
<i>Романенко О.П.</i>	Когнітивні механізми комбінаторики демінутивів	82
<i>Сеид-Рзаев М.М.</i>	Об определении текста и текстовых категорий	89
<i>Стефанова Н.О.</i>	Асоціативне поле “ІНТЕРЕС” як структура ціннісних значущостей / смислів мешканців України (за результатами психолінгвістичного експерименту)	94

ПЕДАГОГІКА. ПСИХОЛОГІЯ.

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ІНОЗЕМНИХ МОВ

<i>Мамедов Ш.М.</i>	Два основных подхода при подготовке к воспитательной деятельности: подготовка к воспитательной деятельности и формирование личности	107
---------------------	---	-----

РЕЦЕНЗІЯ

<i>Kononenko V.</i>	Rezension der Monographie <i>Polyvarietät von Übersetzung</i> von Igor Panasiuk	114
---------------------	--	-----

ІНФОРМАЦІЯ

<i>Вимоги до оформлення рукописів</i>	119
---	-----

CONTENTS

LINGUISTICS

<i>Kahanovska O.M.</i>	Cognitive aspect of french literary prose textual concepts through the prism of “possible worlds” semantic	5
<i>Krukovsky V. I., Krukivska O.V.</i>	Legal definition as a speech akt: communicative, semantic and pragmatic aspects (on the material of the French language)	18
<i>Lysa H.I.</i>	Song of songs of the XV century in the history of the Ukrainian language	36
<i>Pashchenko O.M.</i>	Eastern-slovenian phytonyms of latin origin (comparative-historical aspects)	45
<i>Kapranov Y.V.</i>	Methodological Procedure for the Diachronic Interpretation of the Nostratic (with a Focus on Morphology and Phonology)	53
<i>Bahmanova Z.</i>	From the history of learning field terminological dictionaries	63
<i>Dyshleva G. V.</i>	Semantic organization of phraseology with anthroponymic component and their role in the system of Ukrainian phraseology	69
<i>Mamedova S.F.</i>	Connected text and actual division	76
<i>Romanenko O.P.</i>	Cognitive mechanisms of deminutive combinatorics	82
<i>Seyid-Rzayev M.M.</i>	On the definition of the text and the categories of the text	89
<i>Stefanova N.O.</i>	Associative field “INTEREST” as a structure of value senses of Ukrainian residents (based on the results of psycholinguistic experiment)	94

PEDAGOGICS. PSYCHOLOGY. A TECHNIQUE OF TEACHING OF FOREIGN LANGUAGES

<i>Mammadov Sh.M.</i>	Two main approaches in preparing for educational activities: preparation for educational activities; personality formation	107
-----------------------	--	-----

THE REVIEW

<i>Kononenko V.</i>	Rezension der Monographie <i>Polyvarietät von Übersetzung</i> von Igor Panasiuk	114
---------------------	---	-----

INFORMATION

<i>Guidelines for authors</i>	119
-------------------------------------	-----

МОВОЗНАВСТВО

УДК 81' 42.131.1 “312”

КОГНІТИВНИЙ АСПЕКТ РОЗГОРТАННЯ ТЕКСТОВИХ КОНЦЕПТІВ ФРАНЦУЗЬКОЇ ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ КРІЗЬ ПРИЗМУ СЕМАНТИКИ “МОЖЛИВИХ СВІТІВ”

Кагановська О. М.

доктор філологічних наук, професор

Київський національний лінгвістичний університет

romanphilology@knlu.kyiv.ua

У статті запропоновано новий, комплексний семантико-когнітивний підхід до розгляду текстових концептів французької художньої прози на семантичному, метасеміотичному та метаметасеміотичному рівнях. Представлена стаття присвячена окресленню когнітивного аспекту розгортання текстових концептів французької художньої прози (зокрема середини ХХ століття) крізь призму семантики “можливих світів” з урахуванням поєднання лінгвофілософського та літературно-філософського підходів.

Дослідження зосереджено на вивченні когнітивної та комунікативної динаміки текстових концептів у ракурсі імплікації та експлікації, що дозволило побудувати ієрархію текстових концептів і визначити їхні функції у французьких романах середини ХХ сторіччя. Визначено тенденцію до негативного спрямування текстових концептів усіх рівнів ієрархії. Окреслено функції інтеграції, диференціації та індивідуалізації, властиві текстовим концептам досліджуваних романів.

У прикладі французьких романів середини ХХ століття простежено відношення, що мають характер великого діалогу, усередині якого звучать композиційно виражені діалоги персонажів. Поліфонічна будова романів уможливило застосування методики семантико-когнітивного аналізу текстових концептів, яка визначає поетапний розгляд текстових концептів на трьох рівнях, а саме – семантичному, метасеміотичному та метаметасеміотичному.

Ключові слова: концептуальний підхід, текстовий концепт, мегаконцепт, імплікація / експлікація, можливі світи.

COGNITIVE ASPECT OF FRENCH LITERARY PROSE TEXTUAL CONCEPTS THROUGH THE PRISM OF “POSSIBLE WORLDS” SEMANTIC

Kahanovska O. M.

Doctor of Sciences (Philology), Professor

Kyiv National Linguistic University

romanphilology@knlu.kyiv.ua

Introduction. Analysis of the texts belonging to the mid of the XXth century manifests the deviation from the formal characterization of textual phenomena. The article deals with cognitive aspect of French literary prose textual concepts through the prism of “possible world” semantic at linguistic, literary and philosophical approaches.

The paper stresses upon the internal and external links between those that are actually verbalized in the text and those that are minded. The paper suggests a new comprehensive semantic and cognitive approach to the interpreting of the textual concepts in French literary prose at semantic, metasemiotic and metametaseiotic levels with special focus on revealing the cognitive and communicative dynamics of the unfolding textual concepts viewed through textual implication and explication.

Purpose. The paper aims at revealing the implications and explications of textual concepts in French literary prosaic texts of the mid of the XXth century.

Methods. The paper grounds on conceptual analysis, textual analysis, modelling the imaginary space, and narrative analysis.

Results. Such approach allows to create a hierarchy of textual concepts and define their functions in the mid of the XXth century French novels. The tendency towards negativity of textual concepts at all levels of their hierarchy, and the functions of their integration, differentiation and individualization in the novels under consideration are determined.

Conclusions. Text forming function of textual concepts actualized in literary text is predetermined with the boundaries of metareality as total semantic space of the texts. Double nature of textual concepts is explained by interconnection of mental and lingual levels. It is just mental level at which images, which embody cultural values and world understanding, are formed. Lingual level of textual concept mirrors the reality with the help of language and speech expressive means. Textual concepts objectivize the idea and message of the text. The paper proves that super categorization as ground feature of the textual concepts helps to construe the conceptual context that puts the text out of certain time and space.

Key words: conceptual approach, textual concept, megaconcept, implication / explication, possible worlds.

Формулювання проблеми та обґрунтування актуальності її розв’язання. Становлення концептуального уявлення про світ художнього тексту з виділенням уявного світу позначило розширення первинного концепту “Світу як обжитого місця” в бік формування поняття ментального світу (Степанов, 1994, с. 6–7). Ментальний, чи уявний, простір художнього тексту формується як простір референції, в основі якого перебуває семантичний простір: “різні світи – це світи *референційно різні в тій самій семантиці* [виділено автором. – О.К.]” (там само). Референційний простір окреслений у такому вигляді: “Подібно до того світу, в якому *я справді живу* (ходжу, дію), розташований також більш віддалений світ, в якому *я можу жити* (рухатися, діяти), і ще більш віддалений світ, у якому *я міг би діяти, але навряд чи буду* (настільки він віддалений), і ще і ще більш віддалений світ, в якому *я ніколи не можу бути*, такий він далекий, але який *я можу собі уявити* точно так само, як і всі попередні, – але тільки – і виключно – у *думці* [курсив наш. (О.К.)” (Тураева, 1999, с. 41). Сучасні романські лінгвопоетичні дослідження виходять з урахування інтенціонального аспекту семантики художнього тексту в тому сенсі, що вже створені твори розглядаються в їхньому підпорядкуванні іншим можливим комбінаціям.

Метою представленої статті є окреслення когнітивного аспекту розгортання текстових концептів французької художньої прози (зокрема середини ХХ століття) крізь призму семантики “можливих світів” з урахуванням поєднання лінгвофілософського та літературно-філософського підходів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Лінгвофілософський підхід до семантики можливих світів з розумінням просторового образу світу аргументований в теорії одного з найбільш нетрадиційних французьких лінгвістів Г. Гійома (1992), підґрунтям якої стало уявлення про мову як форму існування у свідомості людини світу співвіднесених понять разом із навколишнім реальним світом у кореляції “Людина / Всесвіт”. Існування світу двох реалій (конкретних, сприйнятих органами чуття, і абстрактних, позбавлених конкретного буття, які водночас осягнені людиною) зумовлює необхідність вивчення мовного і мовленнєвого рівнів із фактів, яким надається подвійна характеристика: “Видимими є ті факти, які ми вміємо побачити. Факт, який ми не змогли побачити, залишається разом із тим фактом” (Leçons, 1982, р. 225). Пізнання Всесвіту, зокрема всесвіту художнього твору, дозволяє “вбачати в реальності більше того, про що свідчить безпосереднє чуттєве сприйняття, [...] тобто є результатом творчої роботи думки” (Реферовская, 1997, с. 14).

Проблема окреслення “Універсуму” у зверненні до різних вимірів мови пов’язана з інтерпретацією ідеї можливого як більш фундаментального, ніж ідеї реального: “Всі світи в їхній сукупності слід уважати одним світом, чи, якщо завгодно, одним універсумом” (Лейбниц, 1988, с. 113). Релятивність, що міститься в категорії можливого (“Можливе є розумовою перекомбінацією існуючого” (Кант, 1964, с. 398)), дозволила Б. Паскалю висловити ставлення до можливих світів у формі афоризму: “Простором Всесвіт охоплює мене і поглинає як точку; думкою ж я охоплюю і розумію його” (Pascal, 1995, р. 438).

Співвідношення реальності і можливості, отже, й світів, через які проходить автор художнього твору, виходить з асоціювання поняття свободи індивіда з його відчуттями “у казковому і повному відповідності світі” (Блок, 1962, с. 426–428). Для того, щоб “цей світ і “світи інші”” співіснували й були об’єктивовані як реальні, вони мають постійно перебувати в розвитку, у динаміці (там само, с. 431), нагадуючи ту динамічну систему, яка характеризує внутрішній світ письменника. Визначеність можливих світів художньою реальністю відзначає О.П. Воробйова, яка вказує, що семантичний простір художнього тексту пов’язаний зі створенням альтернативного, можливого світу (Бубер, 1992, с. 40). Подібної думки дотримується І.П. Ільїн, який підкреслює, що художній світ твору, його друга реальність надбудована над його словесною опорою як матеріальним субстратом і за своєю суттю не може бути зведеною до нього, подібно до того, як в принципі “неможливо обмежити другу реальність художнього твору винятково словесним виміром” (1983, с. 159). Літературно-філософський підхід до семантики можливих світів у загальних рисах був окреслений М. М. Бахтіним, який указував на існування можливісного всесвіту, усередині якого багато невизначеностей, які потрібно навчитися “враховувати і вираховувати” (1979, с. 314).

У нашому дослідженні ми поділяємо погляди У. Еко на визначення відмінностей між концептами простору й тексту: якщо *простори* позначаються як світи, наукове пояснення яких можна дати відповідно до певних законів, то *текст* передбачає когерентну серію речень, пов’язаних між собою спільною темою (Есо, 1992, р. 261). Інакше кажучи, текстовий семантичний простір характеризується таким чином: “[...] у повному опісі ситуації за моделлю того, що реально мало місце, має стояти інша модель – “ніби світ був іншим”, і ці світи рівнозначні. Вони мають спільний “історичний” стрижень, що ставить їх у відношення альтернації. Такою, у першому наближенні, є вихідна теза семантики можливих світів” (Переверзев, 1998, с. 35). Відношення альтернації, що існують між реальним і можливим світами художнього твору, обґрунтовують ідею існування відносної рівноваги у співвідносній системі “імплікація – експлікація”, що зумовлює дослідження проблеми можливих світів у ракурсі семантико-концептуального підходу.

Виклад основного матеріалу. Властивість художнього тексту виступати в ролі провідника смислу розгортає світ художнього вимислу в його співвіднесеності з позамовним світом, тобто зі світом реального досвіду. У процесі членування універсуму відбувається його поділ на два світи (“свій” і “чужий”), що мають множинні інтерпретації типу “цей – той”, “ми – вони”, “далеке – близьке” (Пеньковский, 1989, с. 54–56). Проблема “чужого” і “свого” світів, що перебувають у протиставленні типу статичне / динамічне, перетворюється на питання про той ракурс, у якому світ убачається як “для мене”, так і для когось ще, але в жодному разі не “для нас”. У художньому поданні подібний світ є лише світом усереднених можливостей, своєрідною порожністю, в якій стверджене існування всіх і одночасно нікого конкретно (там само, с. 58).

Порожність стає визначальною у членуванні світу на “свій” (тобто сповнений сенсу) і “чужий” (з вихолощеним сенсом, інакше кажучи – *порожній*), що демонструє розгортання текстового макроконцепту (див. Кагановська, 2003) ПОРОЖНІСТЬ: [...] *des Républicains qui ont pillé le Bureau doivent être partis maintenant. [...] Ce sont les autres qui sont partis. Les Autres: nous. [...] Leur Révolution. Dieu sauve le Roi!* (Queneau, OnETBF, 27).

Акціональний код проходить у напрямку від дієслова piller (“s’emparer par la violence les biens d’une ville, d’une maison etc.” (PLI, 1989, p. 781)) до partir (“se mettre en chemin, prendre sa course” (ibid., p. 747)). В обох дієсловах на семантичному рівні імплікована сема уходу, тобто відходу від початкового пункту, перенесення точки відліку (DEP, 1994, p. 563).

На метасеміотичному рівні додаткові конотації наведених дієслів визначаються парою понять: республіканці / монархісти. З одного боку, ті “інші”, хто пограбував контору, це республіканці (*des Républicains qui ont pillé le Bureau*), з другого боку, “інші”, хто пішов, це монархісти: *Ce sont les autres qui sont partis*. Завершена дія в минулому часі Passé Composé підтверджує реальність факту уходу монархістів. Останні також перетворені на “чужих”, оскільки, залишаючись “нами”, ніби такими вже не є. Світ постає в перекрученому вигляді в думках героїні, звідси виникає й проблема нерозуміння між нами та іншими (*Les Autres: nous*): якщо “ми” – це “інші”, то де ж тоді “ми”? Неприйняття чужого світу усвідомлюється в абстрагуванні від таких характеристик, як *les autres* і *leur*, а єдина суттєва відмінність, що відділяє світ героїні від чужого світу, реалізоване в бажанні відмежувати “їхню революцію” від монархічного лозунгу *Dieu sauve le Roi!*

На метаметасеміотичному рівні проходить зміщення логічних зв’язків через інтерпретацію концептів AUTRES ⇔ NOUS (фактично детермінативів 3^ї та 1^ї особи). “Абстрагованість” концепту NOUS і конкретна прив’язка до AUTRES визначає їх нерівнозначний рівень у межах конкретизації / абстрагування: AUTRES – КОНКРЕТИЗАЦІЯ, NOUS – АБСТРАГУВАННЯ. У результаті, рух в напрямку до єдиного концепту *не відбувається*: концептуалізація понять “республіканці” та “монархісти” не носить поступального характеру, а отже, не приводить до єдиного концептуального начала. У концептуальному плані відсутність руху як у поступальному, так і в регресивному напрямках визначається концептом ПОРОЖНІСТЬ.

Можливість розмежування світів як точок зору була окреслена М.М. Бахтіним у його концепції корелятивних образних категорій “я – інший” (пор. “діалектику внутрішньої і зовнішньої позицій людини” М. Бубера: “Я” і “Ти” як сфера безпосереднього чуттєвого ставлення протиставляється світу “Воно”, в якому сутності упорядковані й об’єктивовані (1992, с. 326)). Специфікою їхньої обопільної актуалізації припускається існування варіацій: “я-для-себе” бачить світ абсолютно не так, як “я-для-іншого” саме тому, що акцент переміщений на цього “іншого”: “Позитивно значущим для мене світ стає лише як оточення іншого” (Бахтин, 1986б, с. 117). У художньому творі взаємозв’язок реального і можливого розглядається як науковий метод, за допомогою якого виникає єдино дана в людському досвіді конкретність: “Як людина не укладається до кінця у своє реальне становище, так і світ не укладений до кінця у слово про нього” (Бахтин, 1986а, с. 357).

У загальнолінгвістичному плані проблема “я – інший” у художньому тексті отримала наукове аргументування в середині 70-х років ХХ століття і відтоді розглядається в аспекті наратології: “Сучасна теорія мови потребує описувати мовлення не “взагалі”, а з певних точок зору: або від відправника її, або саме повідомлення, незалежно від відправника й одержувача, або від одержувача мовлення” (Степанов, 1965, с. 269). Розвиток цього положення втілюється пізніше в погляді на існування двох світів, а саме світу, в центрі якого поставлено координату “я”, і світу, в якому моє “я” винесене на периферію, а центр зайнятий кимсь іншим, але не “мною” (Степанов, 1985, с. 216). Водночас, зазначена М. М. Бахтіним особливість “самоінтеграції” в різних світах (1986б, с. 117), на нашу думку, може бути загалом співвіднесеною з розробленою Ю.С. Степановим теорією метафори світу, сутність якої полягає в такому: шляхом метафори із світу, що визначається координатами “я – тут – зараз”, послідовно виділяються інші світи, тобто здійснюється своєрідний перехід від опису об’єктивної реальності природною мовою як первинної модельованої системи до художньої мови як вторинної модельованої системи. Універсальність відношень до “я” уможливило проєкцію цієї координати на більш віддалені периферії, що пропонують моделі:

Я – ТУТ – ЗАРАЗ (тобто “мова-1”);
ТИ – БІЛЯ ТЕБЕ – ЗАРАЗ (“мова-2”);
ВІН – ТАМ – ТОДІ (“мова-3”).

Існування подібних концентричних кіл із центром біля “я” переносить координату “я” з одного центру в інші, що складають окремі світи, оскільки між реальним світом “він – там – тоді” і світом, що існує в художній уяві, в семантиці художнього тексту відсутній чіткий неперехідний кордон; роль відіграє скоріше ступінь віддалення від реального “я” (Степанов, 1985, с. 229–230). Іншими словами, через інтегрування в моделі “мова-3” моделей “мова-1” і “мова-2” представлена вторинна модельована система, а саме художня мова, яка породжує можливий світ художнього тексту з текстовими концептами, розгорнутими в його межах. Можливий світ досягається з реального світу (Тураєва, 1999, с. 19); між ними існують зв’язки інтегративного типу.

Застосування цієї концепції до дослідження семантики художнього тексту в зарубіжному мовознавстві проведено зокрема в дослідженні М.-Л. Раян, де проблема можливих світів розглядається в межах нарративної теорії, стикаючись із поняттям точки зору. Основною суперечністю, що розв’язується у зверненні до можливих світів, є дилема між реальністю і можливостями балансування на межах цієї реальності. Кожна грань художнього твору постає як окремий світ, відмінний від іншого (Ryan, 1991, р. VII). Усі світи (як актуальний, так і альтернативні) певним чином співіснують у *текстовому всесвіті*, віддзеркаленому в художньому тексті у формі своєрідної мозаїчної структури; така структура інтегрує в собі кілька текстових світів, які в процесі взаємодії складають єдине ціле. Текстовий всесвіт наповнюється змістом у тому разі, якщо один з його світів позначений як актуальний і протиставлений усім іншим світам системи. *Семантична сфера* являє собою набір текстових концептів, що пробуджені текстом незалежно від того, утворюють чи ні ці концепти систему реальності, інакше кажучи, “чи стверджує текст якісь факти, чи апелює до екзистенційних категорій” (ibid.). Наведена теза перехрещується певною мірою з положеннями герменевтичної теорії, в якій постульовані “пробудження свідомості” (Богин, 1986, с. 38) і “пробудження до життя” (Гадамер, 1991, с. 65), з чого випливає один з чи не найфундаментальніших семантичних висновків – у *висловленні того самого індивіда може бути кілька суб’єктних просторів*. Відповідно до цього висновку основні положення семантики можливих світів можуть розглядатися з урахуванням нарративного підходу до художнього тексту. У такому ракурсі намагання формалізованого розрізнення художнього і реального в семантиці художнього твору визначає опозицію двох сентенцій, а саме “*література – це життя*” і “*реальність нагадує вимисел*”, що веде в подальшому до руйнування інтеграційної цілісності художнього твору.

Художня комунікація проходить по досить тонкій межі реального і вигаданого світів, і необхідність одночасного існування їх обох не може бути зумовленою виключно мовними маркерами, що постульовано у французьких дослідженнях з 70-х років минулого століття. З одного боку, властивістю художньої реальності є втілення у вигаданому, неконкретному світі без втрати її конкретних характеристик (“Посилання на місцезоложення Острова скарбів може бути таким же конкретним, як і на Ліонський вокзал” (Ducrot, 1972, р. 317)), з другого – проблема переходу від реального до допустимого світу художньої реальності розглядається в аспекті “первинного” і “вторинного” реалізму. Реалізм першого рівня (“первинний” реалізм) полягає в неототоженні конкретного об’єкта з його словесною оболонкою. Мету, яку переслідує реалізм другого рівня (“вторинний” реалізм), становить опис відношень і віднаходження спільних положень між вимислом і нарративними типами, тобто розкриття процедури, шляхом якої відбувається формування нарративних типів в одному з вигаданих (чи можливих) світів (Picardou, 1967, р. 14).

Розуміння часу і простору як інтегративних характеристик художнього тексту ще на початку 20-х років ХХ століття визначило недоцільність їх чіткого розмежування. Існування художнього об'єкта значно відрізняється від існування об'єкта в актуальному світі, що пояснює його позачасовість і позапросторовість. Просторові характеристики, якими володіють художні твори, можуть набувати різних форм: “явна чи заперечена поверхня, маса, обмежена ззовні чи оживлена зсередини, якісне чи кількісне взаємовідношення світла, тіні й кольорів” (Габричевский, 1994, с. 136–139).

У подальших дослідженнях питання співвідношення двох моделей (просторової і часової) у різних дослідників зумовлює існування нерідко неоднозначного розуміння обох взаємно розташованих форм. Час, що породжується автором художнього твору з наявної сюжетної “сировини” (Бахтин, 1986а, с. 33), є справді формою існування багатомірного можливого світу. Однак розглядати час як єдину емпіричну даність, абстраговану від довколишньої реальності, більш ніж нераціонально через те, що час існує в певних просторових межах, а не як застигла форма. Світ художнього твору вбачається і мислиться “переважно у просторі, а не в часі”, оскільки “швидкість – єдиний спосіб подолати час у просторі” (там само, с. 34). Сутністю *хронотопа* стало позначення “зв'язку часових і просторових відношень, художньо освоєних у літературі” (Бахтин, 1975, с. 235). У просторовій теорії Ю. М. Лотмана художній твір набуває форму континуума, в якому розміщені персонажі й відбувається дія (1988, с. 258). Текстовий простір вважається індивідуальною (авторською) моделлю світу в його просторовому вираженні, зумовленим “притаманним даній культурі семіотичним простором” (Лотман, 1996, с. 165). Ідеться про *семіосферу*, яка виводить простір на перший план стосовно часу: “Мова просторових відношень належить до первинних і основних. Навіть часове моделювання часто являє собою вторинну надбудову над просторовою мовою” (Лотман, 1988, с. 293). Природна мова є “згустком” семіотичного простору, художній текст – моделлю семіосфери, остання ж є семіотичною моделлю світу, закріпленою в певній культурі. Таким чином, текстовий простір характеризується як модель моделі, тобто має ті самі риси, що й семіосфера, а саме: семіотичну різнорідність, наявність центра і периферії, ієрархічну організацію з підпорядкуванням нижчих рівнів вищим (там само, с. 296).

Термін “спеціалізація” стосовно семантичного простору художнього тексту розробляється із середини 70-х років ХХ століття у французькій лінгвістиці. Увага акцентується на двох положеннях і насамперед на тому, що лінгвістична категорія часу використовує репрезентативні просторові структури. Як наслідок з першого положення впливає друге – про те, що часова спеціалізація розгортається переважно на текстовому рівні (DAF, 1992, р. 48). Подібну думку висловлює У. Еко, який, пропонуючи аналізувати простір і час у художньому тексті в єдності, вбачає можливість набуття часом якості просторовості й простором (часових характеристик (Еко, 1992, с. 166). У такому аспекті можливе подання просторової теорії Г. Гійома, в якій відображені тенденції, притаманні сучасним французьким лінгвофілософським дослідженням. Шляхом виділення психосистематики, психомеханіки і психосеміології (Guillaume, 1965, с. 68–72) уможлиблюється реалізація системних відношень мовних елементів, що аргументує висновок: часовий рух, що не має власного графічного вираження, може бути поданим виключно в просторових термінах: “Найпростіше зображення часового руху у вигляді стрілки вже має просторовий характер” (Реферовская, 1997, с. 30).

Розглянуті концепції мають багато спільного: якщо хронотоп М. М. Бахтіна в цілому співвідноситься з будь-якою концепцією текстового простору, то семіосфера Ю. М. Лотмана не може бути остаточно зведена до текстового простору як до суми точок зору, за Б. О. Успенським, хоча й має спільне з міфопоетичним простором В. М. Топорова. В принципі, текстовий простір визначається в усіх концепціях як сукупність ознак змістової плану й пов'язаний з візуальним і чуттєвим сприйняттям (Лукин, 1999, с. 116–117). Таким

чином, усі концепції подають текстовий простір як *семантичний простір*. Інакше кажучи, проблема простору й часу в семантиці можливих світів корелюється залежно від того, що мають на увазі під можливими світами: час сам по собі чи той самий час, але з урахуванням його перебування у відведених межах, а саме – відповідно до часового *простору*. В останньому разі йдеться про розгляд не часу, а *часів*, різноманітність яких визначена категорією світів. Ці світи відрізняються особливою конфігурацією, так званою просторово-часовою траєкторією (Переверзев, 1998, с. 28), відповідно до якої характеризуються події і персонажі. Зумовленість можливих світів композиційними і сюжетними особливостями художнього твору визначає розгортання текстових концептів відповідно до загальних тенденцій художньої текстобудови. Із цього погляду залучення лексики різних концептуальних рівнів окреслює межі того семантичного простору, в якому й проходить розгортання текстових концептів (див. фрази 1–7):

1. *Mac Cormack grimpeait au premier étage. [...] gueulait Dillon* (Queneau, OnETBF, 10).
2. *[...] le personnel féminin activait le train, galopant vers les issues* (ibid., 11).
3. *[...] les hauts fonctionnaires [...] dégringolèrent les escaliers* (ibid., 13).
4. *[...] il la boucla presto* (ibid., 14).
5. *[...] il avait invité [...] les autres fonctionnaires à déguerpier de leurs boulingues* (ibid., 15).
6. – *Mais, hurle Mac Cormack (il hurlait pour sortir du sommeil [...])* (ibid., 96).
7. *Quelques secondes plus tard, truffés de plomb, ils étaient morts* (ibid., 221).

На семантичному рівні виділені дієслова охарактеризовані наявністю напрямку й просторового заповнювання, що визначає їхнє буття в семантичному просторі, тобто втілення акціонального коду (див. табл. 1):

Таблиця 1

Розподіл дієслів за показником “просторовості”

<i>Дієслова напрямку</i>	<i>Дієслова заповненого простору</i>
<i>grimper</i>	<i>gueuler</i>
<i>galoper</i>	<i>hurler</i>
<i>dégringoler</i>	<i>boucler</i>
<i>déguerpier</i>	<i>truffer</i>

Особливістю семантики дієслів *напряму* в контекстуальному плані є той факт, що за умови імплікації вихідного пункту напрямку (*grimper au premier étage* ⇒ *du rez-de-chaussée*, *galoper vers les issues* ⇒ *du fond des pièces*, *dégringoler les escaliers* ⇒ *du haut de l'immeuble* тощо) його кінцева мета не позначена:

- grimper* (фраза 1) – те, що Мак Кормак **видирався** на другий поверх, означає переживання ним труднощів під час підйому, однак не зумовлює легкої перемоги в бою ⇒ кінцева мета НЕ реалізована;
- galoper* (фраза 2) – жіночий персонал пошти, захопленої бунтівниками, що **галопує** до виходу, створює враження безформного стада, що від жаху втікає світ за очі ⇒ кінцева мета НЕ реалізована;
- dégringoler* (фраза 3) – функціонально близьке до *galoper* – службовці, що пустилися навскаки і буквально стрімголов **котяться** по сходах, розбігаючись у різних напрямках ⇒ кінцева мета НЕ реалізована;
- déguerpier* (фраза 5) – близьке до *dégringoler* – рекомендація бунтівників службовцям якомога швидше **забратися** куди-небудь перетворює останніх на наляканий натовп, що в паніці залишає свої контори ⇒ кінцева мета НЕ реалізована.

Очевидно, що без зазначення кінцевого пункту руху не може реалізуватися сам концепт НАПРЯМ, оскільки будь-який напрям обмежений певним простором (*direction n.f.* – “дія

прямування до визначеного пункту” (PLI, 1998, р. 323)). Контекстуально і, далі – концептуально, незумовленими в межах окресленості простору стають дієслова *заповненого простору*:

- gueuler* (фрази 1, 6) – факт крику, що нагадує волення, не зумовлений необхідністю вголос;
- hurler* заявити про перемогу над ворогом, а самим лише бажанням перекричати інших, щоб не заснути від втоми: КРИК ≠ ПЕРЕМОГА. Отже, простір ПЕРЕМОГИ є НЕ заповненим своєю сутністю (⇒ ПСЕВДОПРОСТІР ⇒ ПОРОЖНІСТЬ);
- boucler* (фраза 4) – контекстуально *boucler la gueule* (заткнути пельку) – спроба захопленого бунтівниками службовця заявити про свої права й політичні переконання стає вкрай невдалою: в нього всаджують кулю і таким чином “затикають пельку”. Службовець, що замовкнув назавжди, НЕ може заповнювати простір: ані фізичний, ані політичний (⇒ ПСЕВДОПРОСТІР ⇒ ПОРОЖНІСТЬ);
- truffer* (фраза 7) – близьке до *boucler* – начинені свинцем жертви бунтівників є мертвими. Отже, простір, що був раніше зайнятий ними, вже НЕ є фізичним, сутнісним (⇒ ПСЕВДОПРОСТІР ⇒ ПОРОЖНІСТЬ).

Дієслова напряду й заповненого простору розглядаються як концептуально незумовлені, оскільки позбавлені своєї сутності. На метаметасеміотичному рівні простір, що мав бути ними окресленим, стає ПСЕВДОПРОСТОРОМ, зведеним у ПОРОЖНІСТЬ.

Концептуальний статус простору визначає розгортання текстового мезоконцепту ПРОСТОРОВІСТЬ у романі Ж. Дюамеля “Le notaire du Havre”:

La maison! Elle est dans mon souvenir, comme un donjon, comme une citadelle, notre acropole; pierre de taille par-devant, rocailleuse meulière sur les hauts flancs aveugles. Assez neuve, et déjà toute poudrée de flammèches et de suite. Carrée, massive [...].

Une citadelle, certes, un repaire, un creux à nous, ouvert seulement sur les nuages et les clartés du ciel parisien, un asile sacré où toutes les choses de nous, les espérances, les ambitions, les détresses, les discordes, les chimères, tous les mystères de la famille vont, pendant des années, fermenter, cuire et recuire dans une brûlante moiteur.

La porte de la rue est ouverte tout le jour. Le soir elle se referme avec un bruit caverneux et les gens disent le mot de passe avant de trébucher sur les degrés. Dans sa partie inférieure, l'escalier est obscur, même au front de la belle saison. Un papillon de gaz y languit. L'escalier est de bois. [...] L'escalier monte, monte, à travers les familles et des familles superposées comme des couches géologiques. On entend ici une mandoline, là un petit chien qui jappe, à droite le poitrinaire qui respire avec tant de peine. Et, déjà, c'est la grosse dame à l'éternelle chanson: “Je t'aime, comprends-tu ce mot?” Et le tap... tap... du monsieur qui travaille chez lui à des choses incompréhensibles. Et, partout, les machines à coudre et des piétinements d'enfants dans les couloirs, et des voix d'hommes et des femmes qui parlent et se querellent à propos des affaires de leur clan. [...] Et l'on sait ce que l'on mange à toutes les altitudes. L'odeur de l'oignon grimpe comme une bête le long des marches. Elle furète, rôde, s'accroche à toutes les aspérités. Elle va réveiller le vieux garçon qui travaille la nuit durant et qui se lève à 3 heures. L'odeur de l'oignon! Un trou de serrure lui suffit, une fente, un nœud du bois. On dirait qu'elle fait son chemin à travers la brique et le plâtre. Mais l'odeur du hareng frit est farouche et plus puissante encore. Elle arrive, par paquets, comme une troupe d'assaut: l'odeur de l'oignon prend peur et lâche pied. L'odeur du hareng frit campera là jusqu'à demain. On ne la respire pas, on la touche. Elle est gluante et colle aux doigts (Duhamel, NH, 48(49)).

Розгортання мезоконцепту визначається ретроспективним описом будинку відповідно до двох його особливостей. З одного боку, будинок є фортецею (*un donjon, comme une citadelle, notre acropole*), зовнішньою опорою для всіх, хто в ній перебуває, своєрідним захистом від можливих неприємностей: *pierre de taille par-devant, rocailleuse meulière sur les hauts flancs aveugles*. З іншого боку, у переносному смислі – це споруда, відкрита небесним

силам і таємницям людських переживань (*les espérances, les ambitions, les détresses, les discordes, les chimères, tous les mystères de la famille*), тобто щось суто особисте, майже інтимне, а отже, позбавлене сталості, мінливе й тому підпорядковане концепту ТВОРЕННЯ: не-СТАЛИСТЬ = МІНЛИВИСТЬ ⇒ ТВОРЕННЯ. В описі будинку основні переваги останнього вбачаються швидше в можливості збереження таємничості, якою покрите життя його мешканців, а не в його масивності: *toutes les choses de nous [...] fermenter, cuire et recuire dans une brûlante moiteur*. Стабільність асоціює з таємничістю (СТАБІЛЬНІСТЬ ⇔ ТАЄМНИЧІСТЬ), однак такою таємничістю, яка не закриває від людини якихось якостей, а, навпаки, концентрує їх у певному просторі, а саме в межах конкретної квартири: ТАЄМНИЧІСТЬ ⇒ ПРОСТІР. Якщо таємничість утілена в просторовому вимірі, можна теоретично визначити обсяг цього простору, що представлено поліфонією звуків: піснею на мандоліні, скигненням цуценяти, хворобливим шумним диханням хворого на легені, стукуванням інструментів робітника (див. табл. 2):

Таблиця 2

Звуковий діапазон замкненого простору, поданий дейктиками

Передача дейктиками звукового діапазону				
<i>ici</i>	<i>là</i>	<i>à droite</i>	<i>déjà</i>	<i>chez lui</i>
<i>une mandoline</i>	<i>un petit chien qui jappe</i>	<i>le poitrinaire qui respire avec tant de peine</i>	<i>c'est la grosse dame à l'éternelle chanson</i>	<i>le tap... tap... du monsieur qui travaille à des choses incompréhensibles</i>

Найбільша концентрація звуків досягається в момент переходу певного простору із стану відносної незамкненості (*La porte de la rue est ouverte tout le jour*) до стану абсолютної замкненості (*Le soir elle se referme avec un bruit caverneux*). Таким чином, повністю вилучена вірогідність витікання будь-якої інформації про мешканців, тобто порушення таємничості. Шляхом залучення дейктиків окреслюється звуковий діапазон замкненого простору.

Наведені в таблиці дейктики (*ici, là, à droite, déjà, chez lui*) імплікують ефект присутності оповідача у всіх просторах одночасно, що підкріплює дейктик узагальнювального плану *partout*. Отже, розгортається єдиний семантичний простір (див. рис.):

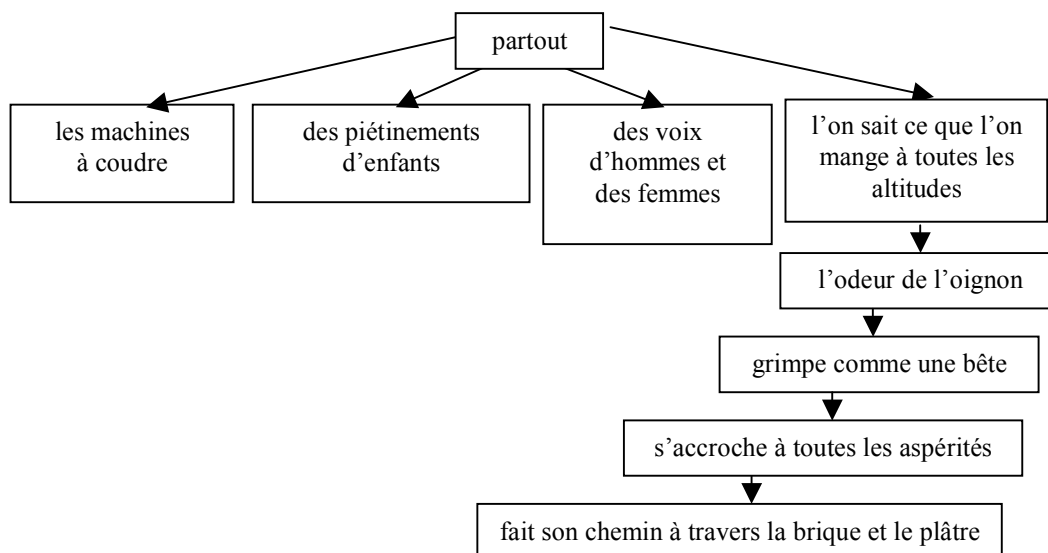

Рис. Заповнення семантичного простору оповідача

Таємничі запахи, якими переповнений будинок, утілюються, крім запаху цибулі, у ще більш застрашливому запахи оселедця, що завойовує територію приступом, немов фортецю (*camprega là jusqu'à demain*). На закріплених за оселедцем позиціях ніде не можна уникнути зіткнення з його запахом (*Elle arrive, par paquets, comme une troupe d'assaut*). Фактично вже йдеться про поглинання інших запахів, що майже тремтливо оберігаються мешканцями будинку, а не про їхнє зіткнення (*l'odeur de l'oignon prend peur et lâche pied*), тоді як замкнений простір будинку перебуває під владою панівного запаху (*Elle est gluante et colle aux doigts*).

Поліфонія запахів і голосів стає тим сутнісним началом, яке сприяє переходу простору, незамкненого для оповідача, у простір, незамкнений для персонажа. Питання осягнення таємниці виходить в іншу площину, а саме – у площину ототожнення певного простору з набутими персонажем знаннями: *On entend; l'on sait ce que; On dirait que*. Інакше кажучи, чим більший обсяг простору переходить з імплікованого стану до експлікованого, тим менша кількість інформації залишається під знаком таємничості. Отже,

якщо ВІДКРИТИЙ ПРОСТІР → ЗАКРИТИЙ ПРОСТІР ⇒ ТАЄМНИЧІСТЬ,
то ЗАКРИТИЙ ПРОСТІР → ВІДКРИТИЙ ПРОСТІР ⇒ ОЧЕВИДНІСТЬ.

Концептуальний простір мезоконцепту ПРОСТОРОВІСТЬ розгортається у процесі переходу ТАЄМНИЧОСТІ в ОЧЕВИДНІСТЬ.

Розгортання текстових концептів у семантичному просторі художнього тексту зумовлене перебуванням світів оповідача і персонажів у постійній динаміці, насамперед з причини інтенціональності цих світів. По-друге, між світами оповідача і персонажів міститься ще безліч інших світів, починаючи зі світу кожного окремого персонажа й завершуючи так званими композиційно-тематичними світами художнього твору, що також значною мірою впливає на формування персонажних світів. Світ оповідача, втілений у безпосередньому задумі, виявляється далеко не повним з урахуванням можливості варіативності цього світу в самому творі.

У просторово-часовій моделі художнього тексту поряд з експліцитним світом оповідача існує множинність імпліцитних світів персонажів, у зв'язку з чим на семантичному рівні світ оповідача може бути представленим зовсім іншою інформацією. Очевидно, те ж саме відбувається і з персонажними світами, які, у свою чергу, кореговані цілим комплексом взаємовідношень.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Авторський і персонажний світи визначаються внутрішньотекстовими факторами семантики художнього твору. Водночас у семантиці можливих світів слід також виходити з урахування психологічного і соціокультурного світів учасників текстової комунікації. Психологічний світ як оповідача, так і персонажів художнього твору, вирізняється відомою двоїстістю: з одного боку, світ кожного окремого персонажа є його внутрішнім психологічним світом, і останній як незалежна особистість переслідує мету зберегти цей світ недоторканим, подалі від стороннього погляду. З іншого боку, психологічний світ має бути єдиним для кількох персонажів; йдеться про так званий зовнішній психологічний світ, мета якого полягає в узгодженні ціленастанов оповідача та персонажів, і саме цього вимагають правила прирощення смислу, відповідно до яких “кожний через взаємодію з *іншими*, шляхом виявлення *себе* в *іншому* (інших) формує *новий* смисл [курсив автора. – О.К.], не зведений до простої суми складників” (Еремеев, 1992, с. 270). З погляду можливості діалогування з “іншим” показовою є відома формула В. Іванова, яка переносить домінуючу в іншу особистість і сутність якої розкривається у ствердженні чужого “я” не як об’єкта, а як іншого суб’єкта (“ти еси”) (цит. за Бахтин, 1979, с. 15). Балансування на межі між численними світами, можливими за одних обставин і неможливими за інших, розгорнутих у просторі й часі, визначає постійне звернення до двоїстості бачення художнього світу – як реального і одночасно опосередкованого у відчуттях. Саме тому проблема “семантичної

типології простору й часу” в розгортанні текстових концептів художнього твору набуває загальнотеоретичного значення: “Ми не зрозуміємо спосіб функціонування мови, якщо [...] не зрозуміємо логіку процесів, шляхом яких ми встановлюємо, відповідають чи не відповідають ті або ті нескінченні образи тому фрагменту світу, якого вони стосуються” (Хинтиikka, 1980, с. 54), що пов’язує її з когнітивними засадами семантики можливих світів.

Література

- Бахтин, М. М. (1975). *Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет*. Москва: Художественная литература.
- Бахтин, М. М. (1979). *Проблемы поэтики Достоевского* (4-е изд.). Москва: Советский писатель.
- Бахтин, М. М. (1986а). Из предыстории романного слова. В *Бахтин М. М. Литературно-художественные статьи* (с. 353-391). Москва: Художественная литература.
- Бахтин, М. М. (1986б). *Эстетика словесного творчества* (2-е изд.). Москва: Искусство.
- Блок, А. (1962). О современном состоянии русского символизма. В *Блок А. Собрание сочинений в 8-и т. Т. 5: Проза 1903(1917)* (с. 425-436). Москва; Ленинград: Гос. изд-во худ. лит-ры.
- Богин, Г. И. (1986). *Типология понимания текста*. Калинин: Калининск. гос. ун-т.
- Бубер, М. (1992). Я и Ты (пер. с нем.). В *Квинтэссенция: Философский альманах, 1991* (с. 294-370). Москва: Политиздат.
- Воробьева, О. П. (1993). *Лингвистические аспекты адресованности художественного текста (одноязычная и межъязыковая коммуникация)*. (Диссертация доктора филологических наук). Москва.
- Габричевский, А. Г. (1994). Пространство и время. *Вопросы философии*, 3, 134-147.
- Гадамер, Г.-Г. (1991). *Актуальность прекрасного*. Москва: Искусство.
- Гийом, Г. (1992). *Принципы теоретической лингвистики*. Москва: Прогресс.
- Еремеев, А. Ф. (1992). От “события” (к “со-бытию”). В *Бахтин, М. М. Эстетическое наследие и современность* (с. 19-107). Саранск: Мордовск. гос. ун-т.
- Ильин, И. П. (1983). Теоретические аспекты коммуникативного изучения литературы. (Обзор). В И. П. Ильин, Л. Г. Лузина (Отв. ред.), *Семиотика. Коммуникация. Стыль* (с. 126-162). Москва: ИНИОН АН СССР.
- Кагановська, О. М. (2003). *Текстові концепти художньої прози: когнітивна та комунікативна динаміка (на матеріалі французької романістики середини ХХ сторіччя)* (Дисертація доктора філологічних наук). Київський національний лінгвістичний університет, Київ, Україна.
- Кант, И. (1964). *Сочинения в 6-ти т. Т. 1.* (с. 391-508). Москва: Мысль.
- Лейбниц, Г. (1989). Опыт теодицеи о благодати Божией, свободе человека и начале зла. В *Лейбниц Г. Сочинения в 4-х т. Т. 4* (с. 49-414). Москва: Мысль.
- Лотман, Ю. М. (1988). *В школе поэтического слова: Пушкин, Лермонтов, Гоголь*. Москва: Просвещение.
- Лотман, Ю. М. (1996). *Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история*. Москва: Языки русской культуры.
- Лукин, В. А. (1999). *Художественный текст. Основы лингвистической теории и элементы анализа*. Москва: “Ось-89”.
- Пеньковский, А. Б. (1989). О семантической категории “чуждости” в русском языке. *Проблемы структурной лингвистики, 1985-1987*, 54-82.
- Переверзев, К. А. (1998). Высказывание и ситуация: об онтологическом аспекте философии языка. *Вопросы языкознания*, 5, 24-52.
- Реферовская, Е. А. (1997). *Философия лингвистики Гюстава Гийома. Курс лекций по языкознанию*. Санкт-Петербург: Гуманитарное агентство “Академический проект”.
- Степанов, Ю. С. (1965). *Французская стилистика*. Москва: Высшая школа.

- Степанов, Ю. С. (1985). *В трехмерном пространстве языка: Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства*. Москва: Наука.
- Степанов, Ю. С. (1994). Пространства и миры (“новый”, “воображаемый”, “ментальный” и прочие). *Философия языка: в границах и вне границ*, 2, 3-18.
- Тураева, З. Я. (1999). Лингвистика текста на исходе второго тысячелетия. *Вісник Київського лінгвістичного університету. Серія Філологія*, 2(2), 17-25.
- Хинтиikka, Я. (1980). *Логико-эпистемологические исследования. Логика и методология науки*. Москва: Прогресс.
- Ducrot, O. (1972). *Dire et ne pas dire. Principes de sémantique linguistique*. Paris: Hermann.
- Eco, U. (1992). *Les limites de l'interprétation. Essai: (trad. de l'italien)*. Paris: Bernard Grasset.
- Guillaume, G. (1965). *Temps et verbe. Théorie des aspects, des modes et des temps*. Paris: Champion.
- Leçons de linguistique de Gustave Guillaume. 1956–1957*. (1982). Quebec; Lille.
- Pascal, B. (1995). *Pensées. Les Provinciales*. Paris: Booking International.
- Ricardou, J. (1967). *Problèmes du nouveau roman*. Paris: Editions du Seuil.
- Ryan, M.-L. (1991). *Possible Worlds, Artificial Intelligence and Narrative Theory*. Bloomington: Indiana University, Bloomington and Indianapolis Press.

Словники, довідники

- DAF. (1992). *Dictionnaire de l'Académie française*. [9-ième éd.]. Paris: Imprimerie nationale.
- DEP. (1994). *Dictionnaire encyclopédique de pragmatique / Moeschler J., Reboul A*. Paris: Editions du Seuil.
- PLI. (1989). *Petit Larousse illustré*. Paris: Larousse.
- PLI. (1998). *Petit Larousse illustré*. Paris: Larousse-Bordas.

Джерела ілюстративного матеріалу

- Duhamel, NH: Duhamel G. (1983). *Le notaire du Havre*. Moscou: Radouga.
- Queneau, OnETBF: Queneau R. (1992). *On est toujours trop bon avec les femmes* [collection folio]. Paris: Gallimard.

References

- Bakhtyn, M. M. (1975). *Voprosy lyteratury y эстетыky. Yssledovaniya raznykh let*. Moskva: Khudozhestvennaia lyteratura.
- Bakhtyn, M. M. (1979). *Problemy поэтыky Dostoevskoho (4-e yzd.)*. Moskva: Sovetskyi pysatel.
- Bakhtyn, M. M. (1986a). *Yz predyistoryu romannoho slova. V Bakhtyn M. M. Lyteraturno-khudozhestvennye staty. (s. 353-391)*. Moskva: Khudozhestvennaia lyteratura.
- Bakhtyn, M. M. (1986b). *Эстетыка slovesnoho tvorchestva (2-e yzd.)*. Moskva: Yskusstvo.
- Blok, A. (1962). *O sovremennom sostoianyy russkoho symvolizma. V Blok A. Sobranye sochynenyi v 8-y t. T. 5: Proza 1903–1917. (s. 425-436)*. Moskva; Lenynhrad: Hos. yzd-vo khud. lyt-ry.
- Bohyn, H. Y. (1986). *Typolohyya ponymaniya teksta*. Kalynyn: Kalynynsk. hos. un-t.
- Buber, M. (1992). *Ya y Ты (per. s nem.)*. V *Kvynntæssentsyya: Fylosofskyi almanakh, 1991. (s. 294-370)*. Moskva: Polytyzdat.
- Vorobeva, O. P. (1993). *Lynhvystycheskye aspekty adresovannosty khudozhestvennogo teksta (odnoiazychnaia y mezhъязыkovaia kommunykatsyya)*. (Dyssertatsyya doktora fylolohycheskykh nauk). Moskva.
- Nabrychevskyi, A. H. (1994). *Prostranstvo y vremia. Voprosy fyllosofyy*, 3, 134-147.
- Hadamer H.-H. (1991). *Aktualnost prekrasnoho*. Moskva: Yskusstvo.
- Huyiom, H. (1992). *Pryntsyry teoretыcheskoi lynhvystyky*. Moskva: Prohress.
- Eremeev, A. F. (1992). *Ot “sobыtyia” – k “so-бытыiu”*. V Bakhtyn, M. M. *Эстетыcheskoe nasledyye y sovremennost. (s. 19-107)*. Saransk: Mordovsk. hos. un-t.

- Ylyn, Y. P. (1983). Teoretycheskye aspekty kommunykativnoho yzucheniya lyteratury. (Obzor). V Ylyn Y. P., Luzyna L. H. (otv. red.). Semyotyka. Kommunikatsiya. Styl. (s. 126-162). Moskva: YNYON AN SSSR.
- Kahanovska, O. M. (2003). Tekstovi kontsepty khudozhnoi prozy: kohnityvna ta komunikativna dynamika (na materialy frantsuzkoi romanistyky seredy ny KhKh storichchia). (Dysertatsiia doktora filolohichnykh nauk). Kyivskyi natsionalnyi lnhvistychnyi un-t, Kyiv, Ukraina.
- Kant, Y. (1964). Sochyneniya v 6-ty t. T. 1. (s. 391-508). Moskva: Mysl.
- Leibnyts, H. (1989). Opyt teodytsey o blahosty Bozhyei, svobode cheloveka y nachale zla. V Leibnyts H. Sochyneniya v 4-kh t. T. 4. (s. 49-414). Moskva: Mysl.
- Lotman, Yu. M. (1988). V shkole poetycheskogo slova: Pushkyn, Lermontov, Hohol. Moskva: Prosveshchenye.
- Lotman, Yu. M. (1996). Vnutry myslishchykh myrov. Chelovek – tekst – semyosfera – ystoriya. Moskva: Yazyky russkoi kultury.
- Lukyn, V. A. (1999). Khudozhestvennyi tekst. Osnovy lnhvistycheskoi teoryy y elementy analiza. Moskva: "Os-89".
- Penkovskiy, A. B. (1989). O semanticheskoi katehoryy "chuzhdosty" v russkom yazyke. Problemy strukturnoi lnhvistyky, 1985-1987, 54-82.
- Pereverzev, K. A. (1998). Vyskazyvanye y situatsiya: ob ontolohycheskom aspekte fylosofy yazyka. Voprosy yazykoznaneya, 5, 24-52.
- Referovskaia, E. A. (1997). Fylosofiya lnhvistyky Hiustava Hyioma. Kurs lektsyi po yazykoznaneyu. Sankt-Peterburh: Humanytarное ahenstvo "Akademycheskiy proekt".
- Stepanov, Yu. S. (1965). Frantsuzskaia stylystyka. Moskva: Vysshaia shkola.
- Stepanov, Yu. S. (1985). V trekhmernom prostranstve yazyka: Semyotycheskye problemy lnhvistyky, fylosofy, yskusstva. Moskva: Nauka.
- Stepanov, Yu. S. (1994). Prostranstva y mygy – "novyi", "voobrazhaemyi", "mentalnyi" y prochiye. Fylosofiya yazyka: v hranytsakh y vne hranyts, 2, 3-18.
- Turaeva, Z. Ya. (1999). Lnhvistyka teksta na yskhode vtoroho tysyacheletyia. Visnyk Kyivskoho lnhvistychnoho universytetu. Seriya Filolohiia, 2(2), 17-25.
- Khyntykka, Ya. (1980). Lohyko-epystemolohycheskye yssledovaniya. Lohyka y metodolohiya nauky. Moskva: Prohress.
- Ducrot, O. (1972). Dire et ne pas dire. Principes de sémantique linguistique. Paris: Hermann.
- Eco, U. (1992). Les limites de l'interprétation. Essai: (trad. de l'italien). Paris: Bernard Grasset.
- Guillaume, G. (1965). Temps et verbe. Théorie des aspects, des modes et des temps. Paris: Champion.
- Leçons de linguistique de Gustave Guillaume. 1956(1957). (1982). Quebec; Lille.
- Pascal, B. (1995). Pensées. Les Provinciales. Paris: Booking International.
- Ricardou, J. (1967). Problèmes du nouveau roman. Paris: Editions du Seuil.
- Ryan, M.-L. (1991). Possible Worlds, Artificial Intelligence and Narrative Theory. Bloomington: Indiana University, Bloomington and Indianapolis Press.

Slovniki, dovi`dniki

- DAF. (1992). Dictionnaire de l'Académie française. [9-ième éd.]. Paris: Imprimerie nationale.
- DEP. (1994). Dictionnaire encyclopédique de pragmatique / Moeschler J., Reboul A. Paris: Editions du Seuil.
- PLI. (1989). Petit Larousse illustré. Paris: Larousse.
- PLI. (1998). Petit Larousse illustré. Paris: Larousse-Bordas.

Dzherela i`lyustrativnogo materi`alu

- Duhamel, NH: Duhamel G. (1983). Le notaire du Havre. Moscou: Radouga.
- Queneau, OnETBF: Queneau R. (1992). On est toujours trop bon avec les femmes [sollecion folio]. Paris: Gallimard.

УДК 811.133.81/049.32/81'42

**ЛЕГАЛЬНА ДЕФІНІЦІЯ ЯК МОВЛЕННЄВИЙ АКТ:
КОМУНІКАТИВНИЙ ТА СЕМАНТИКО-ПРАГМАТИЧНИЙ АСПЕКТИ
(на матеріалі французької мови)**

Круковський В. І.

канд. філол. наук, доцент

*Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана
vasikru2013@ukr.net*

Круківська О. В.

канд. філол. наук

*Відділ міжнародних зв'язків державного підприємства поштового зв'язку "Укрпошта"
02722@ukr.net*

У цій статті розглянуто з погляду прагмалінгвістики загальні теоретичні проблеми мовленнєвих актів (МА): дефініції, класифікації, їх залежність від мови, культури... Наш аналіз показав, що теорія МА зазнала сьогодні суттєвих змін, унесених, зокрема, так званою "прагматикою вербальної взаємодії". Лінгвісти "інтераціоналісти" оновили концепцію мовленнєвої діяльності та значно розширили концепт МА. Віднині МА досліджують у їх природному контексті, тобто в розмові (conversation), як складники конwersаційної системи, інтегровані в текст. У перспективі взаємодії МА стають комунікативними актами і стандартна модель МА як намір лише мовця перетворюється на модель МА як складного продукту інтерактивної динаміки партнерів-учасників вербального обміну. МА – це не застигли непорушно мовленнєві одиниці. Межі між ними рухомі, тому вони можуть не відповідати класифікації, запропонованій першими підходами до прагматики. Класифікуючи їх, треба враховувати соціальний фактор і соціальні відносини.

Досліджено також специфічні проблеми перформативності МА у законодавчому дискурсі (юридичні наслідки, прескриптивність тощо) на прикладі французької легальної дефініції (ЛД) як важливого засобу забезпечення комунікативної ефективності дискурсу. Дослідження підтвердило гіпотезу про те, що, незважаючи на дескриптивний, монологічний характер французької ЛД, вона виконує не лише інформативну, а й аргументативну функцію і є по суті імпліцитним перформативним МА, що має потрійний характер (лінгвістичний, політичний та інституційний). Специфіка перформативності МА ЛД полягає в тому, що вона успішно реалізується лише тоді, коли суддя, спираючись на лінгвальні чинники (мовні оцінні елементи) та екстралінгвальні чинники (конвенційність і інтенційність), використовує ЛД як аргумент для прийняття свого рішення, що ще раз свідчить про залежність перформативності МА насамперед від екстралінгвальних чинників.

Ключові слова: мовленнєвий акт, імпліцитність, легальна дефініція, перформативність, інтенційність, конвенційність, контекст.

**LEGAL DEFINITION AS A SPEECH ACT:
COMMUNICATIVE, SEMANTIC AND PRAGMATIC ASPECTS
(on the material of the French language)**

Krukovsky V. I.

Candidate of Philology, Associate Professor

Kyiv National Economic University

vasikru2013@ukr.net

Krukivska O. V.

Candidate of Philology

Department of International Relations of the state enterprise of postal service "Ukrposhta"

02722@ukr.net

For a long time it was believed that the language performs only the function of representativeness and information transfer. But the representative of linguistic philosophy, J. Austin, said in the 50s of the 20th century that a speaker can not only describe reality, but also produce it under certain conditions with the help of performative speech acts, especially oral ones. Austin regarded the act of sounding speech as an illocutionary act, as a performative. Moreover, the material signs of performativity were important for him: 1) grammatical: first person, active and imperative form; 2) semantic: the so-called performative verbs.

For Austin, written performative speech acts were primarily legal acts: with a seal, with a signature on a form, etc. Austin called them explicit speech acts. But there are implicit performative statements that are more common, which do not have a verb in the first person, there is no imperative, or there may not be a verb at all. But, nevertheless, they can be performative. In our opinion, there are such French legal definitions that are little studied in domestic romance Philology, which can become performative speech acts under certain extra-linguistic conditions. The performativity of legal definitions has a triple character: linguistic, political and institutional. We hypothesize that French legal definitions, despite their ambiguity, their descriptive nature, and the neutrality of semantics, can be performative speech acts as quasi-arguments.

The purpose of our study is to prove that, from a pragmatic point of view, the French legal definition, as a special form of communication, is a performative speech act, which is not limited to a representative and informative function, but can be a quasi-argument, this legal rule in court discourse.

Our study confirmed the hypothesis that the French legal definition can fulfill the function of an argument, which has the signs of both general argumentation and legal one, which is provided by linguistic means (in particular, evaluative elements) and extralinguistic ones, namely the conventionality and intentionality of legislative statements, which can only be seen in context. The specificity of the performativity of the French legal definition is that it will be successful when the judge applies it when making his decision. Thus, performativity in the light of the theory of J. Austin plays a paramount role in the law. Performativity in legislative discourse is a semantic-pragmatic category.

Key words: speech act, implicitness, legal definition, performativeness, intentionality, conventionality, context.

Довгий час учені (Фреге, 2000; Вітгенштайн, 1995; Бюлер, 1995 та інші) розглядали мовлення винятково як примітивний апарат для репрезентації і відображення дійсності, як своєрідну “картину світу” (Вітгенштайн, 1995, с. 33). Вони вважали також, що основна функція мовлення – накопичення й передавання інформації, опис дійсності – правдивий / неправдивий, залежно від того, що описується: події, ситуації, душевний стан тощо. Але сучасна лінгвістика, зокрема прагмалінгвістика (J.-Cl. Anscombe et O. Ducrot, M. Carel, Ch. Perelman та ін.), заявляє, що мовлення може не лише дзеркально відображати реалії, а й будувати реалії, трансформувати їх, впливати на них через соціум, тобто первинна функція мовлення – комунікативна (соціальна). На цю соціальну функцію мовлення як на первинну звернув увагу в 50-ті роки ХХ ст. англійський представник лінгвістичної філософії Дж. Остін, зазначаючи, що мовець має вербальну можливість не лише символічно (за допомогою так званих “конотативних” мовленнєвих актів) описувати (репрезентувати) навколишню дійсність, дотримуючись або не дотримуючись умов істинності, а й творити дійсність: викликати в адресатів певні відчуття, емоції, бажання, спонукати їх до певних дій чи навіть маніпулювати ними за певних обставин і в певному контексті за умови забезпечення всіх складників успішного виконання дій за допомогою так званої “перформативної фрази”, яка являє собою висловлення, що “реалізує те, що висловлюється” (Ambroise, 2005). Саме тому Дж. Остін приходив до цілком закономірного висновку, що перформативні висловлення не можуть бути ні істинними, ні хибними на відміну від констативних (таких, як, напр., *світить сонце, падає сніг*), зате можна оцінити в категоріях успішності / неуспішності (Fraenkel, 2006). Пізніше Дж. Остін

відмовився від цього критерію, коли зрозумів, що неможливо знайти висловлень, позбавлених перформативного ефекту, які б лише репрезентували (описували) світ без будь-якого впливу на нього. Навіть звичайна фраза *Йде дощ* уже створює нову реальність, висловлюючи ствердження.

Перформативність передбачає, що саме мовлення є дією, оскільки змушує діяти. *Зачиніть вікно!* Це прямий наказ. *Холодно.* Це опосередкований наказ, що може означати *Зачиніть вікно.* Висловлення може бути навіть рівнозначним учинку, напр.: *Я оголошую його невинуватим.* Звідси вислови: “*зважувати слова*”, “*кидатися словами*”, “*гратися словами*”. Ідеальним для Дж. Остіна є усний мовленнєвий акт (МА), такий, як, наприклад, обряд хрещення з усіма його ритуальними ознаками: церквою, свічками, літургією, словами священика: *Я тебе хреїшу в ім'я Отця і Сина і Святого Духа. Амінь!* Усне мовлення – це справжнє дійство: промовляння слів наспівно, їх інтонація, міміка, жести присутніх на церемонії, їх зовнішній вигляд, настрої, архітектурно-просторові елементи... Це означає, що матеріальний вимір МА має для Дж. Остіна першочергове значення. Усне висловлення може відразу показати результат своєї успішності чи неуспішності. Тому на своїх лекціях Дж. Остін наводив приклади насамперед усних іллокутивних МА. Саме акт звучання висловлення він розглядав як іллокутивний, як дію, як перформатив, оскільки саме такий акт змушує діяти. Такими перформативами є для нього, наприклад, церемонія одруження, складання присяги, оголошення заповіту тощо. Фрази, що вимовляють протагоністи цих актів, звучать у ситуації віч-на-віч. Для Дж. Остіна це майже театральна п'єса – перший акт, другий... Але коли Дж. Остін звертається до письмових МА: контракт, заповіт, доручення тощо, то ця ситуація “віч-на-віч”, ця звукова й просторово-часова реальність зникають.

Тому для Дж. Остіна важливими ознаками перформативності МА, зокрема в письмовому вигляді, є формальні критерії, а саме: граматичні (вживання дієслів у першій особі однини теперішнього часу, активний спосіб, наказова форма) та семантичні (наприклад, так звані перформативні дієслова, тобто дієслова, що передають тип МА явно: обіцянка, заборона, попередження та ін.). *Я клянусь! Я обіцяю!* Коли Дж. Остін наводить приклади перформативності письмових актів, то це передусім юридичні акти, схожі на усні МА. Він намагається уподібнити письмові акти до усних. Для цього на письмовому акті повинен бути підпис, рівнозначний для Остіна усному *Я*, оскільки усне висловлення прив'язане до свого джерела, а письмове – ні. Автографічний підпис на заповіті еквівалентний *Я*, він тотожний вимовлянню слів, тому що пов'язаний із фізичним тілом суб'єкта, з його рукою (Fraenkel, 2006), і це робить перформативне висловлення експліцитним, наприклад заповіт. Ці матеріальні ознаки перформативності насамперед юридичних письмових актів дійсні також сьогодні: штамп, печатка, бланк, формуляр. Саме особливі текстові, графічні, матеріальні форми юридичних актів разом із процесуальними нормами забезпечують їх перформативність.

Отже, ми бачимо, що поняття перформативності МА Дж. Остін розробив саме на основі юридичних висловлень. Тому теорія МА мала серед юристів великий успіх, оскільки для повсякденної юридичної практики *казати щось* рівноцінне *робити щось*. Це означає, що є велика відмінність між буденним “*казати щось*” “і *казати щось*” у праві. Із зазначеного вище видно, що в галузі права перформативність МА у світлі теорії Дж. Остіна має першочергове значення. Юридичні акти є ідеальними перформативами, зразками, моделями. Будь-який мовленнєвий акт установлення чи застосування права характеризується яскраво вираженим іллокутивним компонентом. Показником іллокутивної сили МА для Дж. Остіна, як ми зазначали, є насамперед дієслово. Він навіть склав список постійних, на його думку, так званих “сильних” перформативних дієслів, напр.: *наказувати, наполягати, вибачати* тощо. Дж. Остін підкреслює, що граматична форма *я* + дієслово і семантика певних дієслів є критеріями так званої “експліцитної перформативності”, тобто перформативності, ефект якої породжується словами мовця (Остін, 1986). Ці критерії перформативності МА, визначені Дж. Остіном, зазнали гострої

критики з боку послідовників теорії МА (наприклад: Е. Бенвеніст, П. Бурдье, К. Кербрат-Ореккіоні та інші). Так, К. Кербрат-Ореккіоні наголошує, що перформативність не є іманентною властивістю якихось конкретних дієслів тієї чи тієї мови, що висловлення за відповідних умов, так само, як критерій граматичної форми відповідного дієслова, не є однозначними критеріями розмежування перформативних і констативних висловлень (Kerbrat-Orecchioni, 1995). Не завжди легко надати точне прагматичне значення конкретному висловленню, оскільки один і той самий МА може реалізуватися за допомогою різних висловлень, тобто перформативність не зводиться лише до експліцитної.

Як не дивно, але пряме мовлення, що має експліцитне значення, явище рідкісніше за непряме, що має імпліцитне значення. Дж. Остін заявляє, що існують імпліцитні перформативні висловлення, де не вживаються дієслова в першій особі або де взагалі немає дієслів. Деякі категорії МА (питання, вигуки та ін.) не потребують дієслів, щоб бути очевидними, у письмовому вигляді їх дозволяє ідентифікувати пунктуація. Тобто граматична форма не має в цьому разі жодного значення, головне – спрямованість МА. Імпліцитні перформативи – це ті, де ефектом є не результат дії мовця, а результат певних обставин (Доценко, 2011, с. 63).

Маркерами таких перформативів можуть бути: модальність, вид, інтонація, жести, церемоніальні дії тощо. Імпліцитні перформативи можуть виражатися за допомогою констативних дескриптивних висловлень. Наприклад, фраза *Я прийду завтра* може бути констатацією, погрозою, твердженням. Будь-які висловлення можуть бути імпліцитними перформативами залежно від комунікативної ситуації. Імпліцитні перформативи двозначні і лише тлумачення тексту, контексту і фонові знання дозволяють зняти цю двозначність (там само). Щоб стати перформативними, вони вимагають забезпечення певних екстралінгвальних умов. Відмінність між імпліцитними й експліцитними МА полягає не лише в тому, хто автор МА, а у відмінності між реальною ситуацією і створеною – фактори, які Дж. Остін не брав до уваги у своїх дослідженнях. Окрім того, імпліцитність чи експліцитність МА можуть залежати від психології співрозмовника. Наприклад, дорожній знак – *не перевищувати певну швидкість* – можна розглядати як експліцитний перформатив або як імпліцитний, якщо вважати, що його почепив не автор цієї заборони (державна), а хтось інший, тому виконувати його не обов'язково.

МА, які за формою не є експліцитними перформативами, потенційна перформативність яких потребує ідентифікації, доведення, викликають сьогодні великий інтерес у лінгвістів, юристів, філософів, економістів, маркетологів, оскільки перформативність важлива для будь-якої галузі (Dankin, 2007), про що свідчить велика кількість публікацій як за кордоном, так і в Україні, зважаючи також на їхню здатність відображати нетипові стосунки між дійсністю й МА.

Пресупозиція, імплікація, імпліцитність, недомовленість, неочевидність змісту характерні також і для юридичного мовлення. Так фраза *Державною мовою в Україні є українська мова* має інформативний, констативний характер, коли вжита в приватній розмові, і навпаки в законі вона має перформативний характер норми, яку треба виконувати. І це цілком природно, оскільки слова в праві не можуть обмежуватися лише репрезентативною функцією. “Юридичні правила не обов'язково є лише дескрипціями, оскільки очевидно, що їх регулятивне призначення не може впливати з простого вживання мови”, – говорить французький дослідник Флоран Ларрок у своїй роботі “Перформативність конституційного мовлення” (Larroque, 2016, р. 10). Очевидно, що французький законодавчий дискурс, який ми досліджуємо, як окрема галузь права не може не поділяти цієї властивості.

Юридичне мовлення, зокрема законодавче, стоїть на службі соціального акту. Правничі правила не просто опис, їх мета – регулювання соціальних відносин. “Малоймовірно, щоб функція законів зводилася до простої репрезентації того, що є” (Korkut, 2008, р. 156). Якщо вірити J. Dankin, то політичне мовлення є перформативним по суті (2007). Політики використовують мовлення як дію, діяти для політика – це говорити. Звичайно політичне мовлення не позбавлене іллокутивного рівня, але його перлокутивний рівень перемагає. У зв'язку зі своєю

політичною специфікою законодавче послання афішує посилену перформативність. Саме це й пояснює особливу увагу дослідників до перформативності законодавчого дискурсу, зокрема з лінгвістичного погляду. Але ця його юридична, зокрема законодавча, імпліцитна за формою перформативність відрізняється від імпліцитної перформативності повсякденного мовлення тим, що вона має потрійний характер: лінгвістичний, політичний та інституційний. Звичайно закон – це насамперед мовлення, але це також інституційна (державна) політика. Перформативність закону має бути успішною для його застосування. Яким чином і якими засобами вона досягається чи не досягається? Щоб дати відповідь на ці та інші запитання, ми обрали об'єктом дослідження МА французьких легальних дефініцій (ЛД), які ми вважаємо імпліцитними перформативними МА, про що свідчить їхня описова монологічна форма, виражена переважно дієсловом у третій особі дійсного способу. Але в комунікативно-прагматичному плані ЛД мають бути перформативними МА.

Вибір МА як об'єкта дослідження зумовлений важливістю вивчення, правильною інтерпретацією й використанням МА взагалі, а обрання МА саме легальної дефініції пояснюється частотою її вживання у французькому законі як одного із засобів забезпечення успішності законодавчої комунікації. У рамках сучасної антропологічної парадигми в мовознавстві вивчення мови як дії, як мовленнєвих актів не викликає сумніву і є суттєво **актуальним**. Ґрунтуючись на працях Ж. Анскомбра і О. Дюкро, ми висуваємо гіпотезу, що МА французької ЛД, незважаючи на те, що вона позбавлена явних ознак енонсіативності (відсутність контексту, неозначеність, неканонічність граматичної перформативної форми, нейтральність семантики (ЛД нічого не забороняє і не дозволяє), не обмежується лише репрезентативною й інформативною функцією, а може бути важливим аргументом, справжнім правничим правилом. Це твердження ми спробуємо довести на основі нових методів аналізу, нових підходів до теорії МА, до перформативності, хоча визначення поняття МА, критерії їх ідентифікації й кваліфікації вимагають уточнення.

Ці та інші проблеми МА, що потребують розв'язання, а також брак робіт з вивчення МА французької ЛД як в Україні, так і за кордоном і визначають **актуальність** цього дослідження. Отже, **об'єкт** дослідження – МА французької легальної дефініції, **предмет** – комунікативний і семантико-прагматичний аспекти. **Мета** – провести прагматико-лінгвістичний аналіз французької ЛД з урахуванням екстралінгвальних факторів і довести гіпотезу, що в комунікативно-прагматичному плані мовленнєвий акт французької ЛД як особлива форма законодавчої комунікації є перформативним МА, потенційна функція якого бути квазіаргументом, наприклад у судових дебатах, що пов'язано із соціальним статусом мовця (законодавця).

Завдання: коротко розглянути нові тенденції розвитку теорії лінгвопрагматики, насамперед теорії МА, і визначити перспективи їх використання для нашого дослідження, провести прагматико-лінгвістичний аналіз МА ЛД і виявити, завдяки яким засобам (лінгвальним і / чи екстралінгвальним) французький законодавець перетворює ЛД із загального об'єкта в юридичний, у перформативний МА, чому ЛД має конвенційний характер, установити відмінність між технічною і стипулятивною дефініцією, з'ясувати тактику й стратегію французького законодавця щодо формулювання МА ЛД, запропонувати мовно-прагматичну перспективу подальшого вивчення МА ЛД як особливого типу дискурсу. Таке дослідження дозволить глибше пізнати природу й особливості мовлення як дії, зрозуміти, як забезпечити його ефективність, що збагатить лінгвопрагматику і в теоретичному, і в практичному плані. Матеріалом дослідження слугують тексти законів Карного і Цивільного кодексів Франції. Новизна дослідження зумовлена розглядом перформативності МА французької ЛД як трикомпонентної: політичної, інституційної й лінгвістичної, яка в законодавчому тексті стає мегакатегорією. Уперше зроблено спробу аналізу комунікативних і семантико-прагматичних особливостей МА французької ЛД в українській романістиці в руслі лінгвістичної прагматики з урахуванням лінгвальних і екстралінгвальних факторів.

Теорія МА, починаючи з праць її засновників Дж. Остіна і Дж. Серля, стала предметом численних досліджень у лінгвістиці, філософії, менеджменті та в інших галузях науки (Г. П. Грайс, Т. Ван Дейк, С. Левісон, А. Вежбицька, Г. В. Колшанський, Ю. Д. Апресян, Н. Д. Арутюнова, О. В. Падучева, J. Butler, M. Callon, M. Foucault). Вітчизняні лінгвісти також присвятили свої роботи теорії МА (Г. Г. Почепцов, Ю. Г. Твердохліб, Т. В. Терещенко, Л. Р. Турик та інші). З-поміж досліджуваних МА лідирують: вимога, вітання, подяка, комплімент, вибачення, звертання. Але нам не вдалося знайти жодної праці, присвяченої МА французької легальної дефініції. ЛД досліджується або із суто юридичного, або із суто лінгвістичного погляду.

Наш аналіз праць деяких зі згаданих тут та інших сучасних авторів показав, що теорія МА зазнала з початку свого існування суттєвих змін, унесених зокрема новою дисципліною – так званою “прагматикою вербальної взаємодії”, або “конверсаційним аналізом” (Kerbrat-Orecchioni, 1996). МА продовжують викликати численні дискусії (аж до права на саме їх існування). Сьогоднішня дискурсивна методологія вимагає переосмислення поняття МА. Лінгвісти-інтераціоналісти (наприклад: Г. Г. Матвеева, А. В. Ленець, О. І. Петрова, К. Кербрат-Ореккіоні та ін.) оновили концепцію мовленнєвої діяльності та значно розширили розуміння МА. Їхня концепція протиставляється першим дослідженням МА, коли МА вивчалися як майже абстрактні, “деконтекстуалізовані” сутності, коли нехтували їхньою справжньою комунікативною динамікою, якою є головно вербальна взаємодія. Сьогодні поняття МА не відкидається, а отримує нове наповнення, новий зміст, у якому підкреслюється активна роль адресата, ураховується контекст, ситуація і пресупозиції, спільні для комунікантів. Віднині МА досліджуються в їхньому природному контексті, тобто в розмові, як складники конверсаційної системи, інтегровані в текст. Тобто основний розрив між традиційним баченням МА і новим полягає у визнанні за МА їх інтерактивної значущості, яку Дж. Остин і Дж. Серль вивчали недостатньо. І тому саме вербальний обмін стає нині першою одиницею дискурсивного аналізу (Матвеева, 2013). Тобто перехід від ізольованого опису МА до інтерактивного, справді показує, що говорити – це діяти чи примушувати діяти. Але навіть таке бачення МА не вичерпує проблеми його визначення.

Окрім того, МА, здається, можуть змінюватися від мови до мови, оскільки є культурно детермінованими, а до цього дослідники розглядали лише англійські дієслова. Це був так званий англійський англоцентризм, який відома лінгвістка А. Вежбицька засуджує (Вежбицька, 1985). Тому нас більше цікавлять праці французьких дослідників теорії МА, а саме стаття французької лінгвістки К. Кербрат-Ореккіоні “Яка ситуація сьогодні з мовленнєвими актами?”, де вона пише, що проблеми типології МА продовжують активно обговорюватися. Як приклад вона наводить роботи американських лінгвістів В. Лабова і Д. Фаншела (1977), які досліджують дуже специфічну категорію “метамовних” актів, таких, як *ініціювати, призувати, продовжувати, повторювати, посилити* (Kerbrat-Orecchioni, 1995). Англійські дослідники дискурсу J. Sinclair і M. Coulthard (1975) додають до цього списку МА зовсім дивні акти: репліки, коментарі, оцінку і навіть невербальні одиниці: паузу, міміку, жести. Американський лінгвіст J. Doge (1979) доповнює цей список неklasичних МА так званими “конверсаційними актами”, а німецькі лінгвісти E. Gulich і T. Kotschi (1987) – різними “актами текстової композиції”. Таке трохи хаотичне розширення парадигми МА ще більше загостило питання поняття МА. Що це? Висловлення, що має іллокутивну силу? Чи це висловлення для того, щоб вплинути на поведінку адресата? Це означає, що МА можуть мати надзвичайно різний характер (природу) і можуть стосуватися конверсаційних обов’язків, когнітивного чи афективного стану тощо. Наприклад, чи є мовленнєвими актами дієслова *іронізувати, регулювати, передбачати*? Слід визнати, що ніхто сьогодні не в змозі відповісти, якими є критерії розмежування МА. Важко, з одного боку, ідентифікувати МА в розмовному тексті, тобто визначити точно їхні текстові межі, а з другого боку, – класифікувати такі висловлення і надати їм відповідне іллокутивне значення

(Kerbrat-Orecchioni, 1990, p. 21). Справді, грані, що розділяють різні МА, інколи відносні, із цього випливає, що складно розглядати їх як повністю автономні прагматичні одиниці – стабільні й непорушні, чітко визначені й абсолютно відмітні одна від одної. Тому вивчати їх слід разом, у їхньому зв'язку з іншими МА. А це вже проблема взаємовідносин між МА.

Погляди лінгвістів на комунікацію значно ускладнилися. МА спрямований на одного чи кількох адресатів? К. Кербрат-Ореккіоні доходить висновку, з яким ми погоджуємося, що в перспективі взаємодії МА стають комунікативними актами і стандартна модель МА як намір лише мовця перетворюється на модель МА як продукту активної (інколи конфліктної) колаборації між співрозмовниками (там само). МА не є мовленнєвими одиницями, застиглими непорушно, межі між ними рухомі, вони розглядаються як конструкції, що будуються спільно, як складні конструкції інтерактивної динаміки партнерів-учасників вербального обміну. Тому вони можуть не відповідати класифікації, запропонованій першими підходами до прагматики. Декларативи не так уже й чітко відрізняються від асертивів, як це заявляє (Серль, 1986). Контекст і ситуація відіграють ключову роль у визначенні МА. Крім того, слід урахувувати соціальний чинник і соціальні відносини. Українська дослідниця Т. М. Мелкумова пише, “що в різних дослідників спостерігаємо неоднакову кількість мовленнєвих актів, однією з причин чого є різний ступінь абстракції при виокремленні тієї або тієї групи мовленнєвих дій” (Мелкумова, 2015, с. 169). К. Кербрат-Ореккіоні вважає, що сьогодні можна по-новому глянути на теорію МА в рамках комунікативної взаємодії і обміну (1990). Для так званої прагматики третього рівня говорити – це діяти, говорити – змушувати діяти і, нарешті, говорити – це обмінюватися думками. МА, взяті в контексті комунікації, розглядаються під кутом зору ролі, яку вони виконують у побудові міжособистісних відносин. До цього твердження МА як взаємодії, К. Кербрат-Ореккіоні додає міжкультурний чинник. “Комунікативна поведінка не є універсальною, а змінюється разом із культурою, кожне суспільство по-своєму організовує комунікативну взаємодію своїх членів” (там само, р. 49). Продовжуючи обговорювати проблеми визначення МА, французька лінгвістка намагається показати, що немає єдиної інтегрованої теорії МА, і зауважує, що МА не обов'язково мають лінгвістичні ознаки, наприклад, акт дарування квітів або комунікативний жест відкриття вікон. К. Кербрат-Ореккіоні робить висновок, що МА є неминучими реаліями, але “це занадто складні об'єкти, щоб їх можна було розглядати в рамках єдиної теорії” (там само, р. 50). Її думку підтримує українська дослідниця І. С. Шевченко. “Конверсаційна дійсність спонукає нас відмовитися від унітарної концепції МА, а розглядати їх швидше як складні об'єкти, множинні і гнучкі, імпліковані в справжній зв'язок прагматичного континууму” (2007, с. 22). Зрозуміло, що реалізація МА змінюється від мови до мови. Універсальних критеріїв визначення МА немає.

Розглядаючи МА як багаторівневе утворення, теорія МА продемонструвала важливість урахування інтенції (наміру) і конвенційності мовця для пояснення процесів мовленнєвої взаємодії. “Висловлення можуть являти собою виконання багатьох мовленнєвих актів, що здійснюються за певних умов та створюють зумовлену соціальним середовищем мовленнєву ситуацію..., що узгоджується з конвенційними процедурами”, – зазначає З. І. Будій (2017, с. 22). Вона пише, що “поняття конвенційності є важливим ще й тому, що воно визначає вирішальний аспект відмітності між іллокутивним і перлокутивним аспектами мовленнєвого акту. Будь-який перлокутивний акт, імовірно, успішно виконується за достатніх обставин у процесі вимовляння” (там само).

Дослідження виявили взаємозв'язок МА з іншими екстралінгвальними факторами у формі відповідності між іллокутивною силою і обставинами МА: психологічним станом мовця, його інтересами, соціальним статусом, його уявленням про ситуацію спілкування, враховуючи й адресата, його інтереси, його соціальний статус. Тобто “МА – це мовленнєва взаємодія мовця і адресата (слухача) для досягнення певних перлокутивних цілей мовця шляхом конструювання

ними дискурсивного значення під час спілкування” (Шевченко, 2007, с. 23). МА сьогодні розглядають як вираження комунікативних і соціальних дій, а мовець, його автор, як психічну, культурну й соціальну сутність (там само).

І, нарешті, поняття перформативності МА, що досліджується в багатьох працях: Дж. Остін, Дж. Серль, Е. Бенвеніст, Г. Г. Почепцов, Ю. Д. Апресян, О. В. Падучева та ін. Так, Е. Бенвеніст уважав, що “коли ми маємо справу з перформативними висловленнями, нам потрібно постійно пам’ятати, що умови правоздібності особи, яка вимовляє висловлення, й особливі умови, за яких висловлення здійснюється, обов’язково мають бути дотримані” (2002, с. 307). Саме в цьому, а не у виборі певних дієслів полягає критерій перформативності висловлення (там само). Ю. Д. Апресян дотримується тієї самої позиції й зазначає, що граматичне визначення МА не можна сприймати занадто буквально і вважати, що в перформативних дієслів є лише форма першої особи однини теперішнього часу активної форми (1995). Тобто немає чітких критеріїв визначення перформативності висловлення. З-посеред останніх праць із цього питання слід назвати статтю В. А. Милованова і А. В. Бородіної, де російські дослідники, зокрема, зазначають, що “можливі різні підходи до визначення перформативних висловлень і до перформативності як такої” (2017, с. 30). Вивчення історії цього питання справді підтверджує цю різноманітність підходів. Так, українська дослідниця Є.Л. Ліпська у статті “Еволюція поглядів на проблему перформативності” зазначає: “У широкому сенсі – це категорія, яка дозволяє представити мовленнєву дію, що реалізується в широкому комунікативному контексті, коли слово й дія практично ототожнюються, коли словом репрезентується не опис дії, не повідомлення про неї, а її виконання. У вузькому сенсі – це значення висловлення, яке за певних прагматичних умов дорівнює виконанню дії, що ним позначається” (2015, с. 205).

Дж. Серль пише, що “засвоєння правил, що становлять мовну компетенцію мовця і слухача недостатньо для реалізації акта декларування. Додатково необхідна позамова настанова, де мовець і слухач повинні займати відповідні соціальні позиції” (Серль, 1986). Якщо, наприклад, якийсь американський клоун скаже на телебаченні: “Я оголошую війну Північній Кореї”, – то це викличе лише сміх аудиторії. Нічого не відбудеться, якщо мовець не має тієї легітимності, яка надає йому перформативної сили. Але якщо фразу “Я оголошую війну Північній Кореї” виголосить президент США, то в силу фактів війна може стати реальністю. “Сила мовлення не в силі слова, а в силі особистості мовця, який повинен займати для цього відповідне соціальне чи інституційне становище” (Bourdieu, 1982, р. 110–111).

Саме контекст створює перформативну функцію висловлення (Laugier, 2004). Урахування синтаксичного і семантичного аспектів недостатнє, щоб пояснити перформативний характер деяких юридичних виразів. Для того щоб відрізнити юридичне констативне висловлення від перформативного, слід подивитися на юридичні наслідки цього висловлення. Наприклад, стаття 1109 Цивільного кодексу Франції говорить, що “умовою чинності контракту є добровільна згода сторони, а не наслідок помилки чи обману” (Code civil, 2008, а. 1109). Реалізація інституційного дискурсу, особливо юридичного, неможлива без дотримання певних правил.

Невдалими (провальними) вважаються дії, вчинені під примусом, під тиском обставин чи без відома (без інтенції) їх автора. Перформативний МА приречений на невдачу, якщо його вимовляє особа, яка не має права його вимовляти.

Висловлення є успішним, якщо мовець визнає намір, конвенційно пов’язаний із його висловленням. Для цього мовець звертається за допомогою до недвозначних маркерів, інтонації і контексту. Зі свого боку мовець для того, щоб досягти успіху, повинен підпорядковуватися дискурсивним законам, які можна резюмувати так: будь-хто не може сказати будь-що в будь-якій ситуації. Більшість умов, які мають бути виконані для успішності перформативного МА, зводяться до соціальної функції мовця. Умови успішності реалізації перформативних висловлень у французькому законодавчому дискурсі встановлюються на різних рівнях правової комунікації. Розглянемо ці умови з урахуванням усіх зазначених вище міркувань.

ЛД – це дефініція, дана законодавцем у законі. Поряд з особливими рисами вона має ознаки, властиві всім означенням, будується за спільними для всіх означень правилами логіки й лінгвістики. У законі дефініція – це результат ментального процесу означення, тобто речення, яке стає легальним лише після того, як знайде своє місце в прийнятому нормативно-правовому акті й отримає своє законне визнання. Отже ЛД – це нормативно-вольовий припис, виражений метамовою, використовувати термін саме в тому значенні, яке зазначене законодавцем. Це опис юридичного концепту за допомогою інших, уже означених концептів. Але це не просто законодавчий дефінітивний опис, оскільки він не нейтральний, це МА, це законодавча дія, спонукання до дії, для визначення характеру якої необхідно враховувати контекст. Розглянемо цей контекст.

Законодавцю (французькому) належить провідна роль у системі права, він формулює закон, виступає його локутором (мовцем), у цьому плані його позиція домінуюча, тому що вага його висловлення безпосередньо пов'язана з силою закону, який є відображенням правової влади і обов'язковий для всіх громадян держави. Формулюючи дефініції, законодавець звертається до всіх своїх політичних, соціологічних, соціальних, психологічних і економічних знань, які дозволяють йому наповнити змістом і спрямованістю своє послання, виявити, за висловом Дж. Лайонза, свою “комунікативну компетенцію”, що, зокрема, означає й те, що він “добре засвоїв правила правильного формулювання фраз певної мови” (1970, р. 200). Законодавець “полікомпетентний”, він повинен адаптувати висловлення ЛД до контексту, який залежить від різних чинників, на чому варто зупинитися окремо. По-перше, ЛД не бувають короткочасним продуктом: нерідко вони є предметом діалектичних контрверсій під час парламентських обговорень, отже, треба враховувати чинник часу. По-друге, законодавець не ізольований локутор: дефініція, з якою він має справу, – насправді завжди колективний продукт: основна робота над ЛД проходить у парламентських комісіях, крім того, законодавцю часто допомагають експерти, і, нарешті, парламентські фракції, виходячи з певних засад, по-різному наповнюють дефінітивний зміст і змінюють терміни й висловлення, отже, діє чинник методики розробки. По-третє, законодавець-парламентарій тісно пов'язаний із виборцями свого округу й має брати до уваги їхні міркування й переконання, тобто йдеться про чинник “соціального контексту”. По-четверте, законодавець є людиною, і такі параметри, як стать, вік, соціальне середовище і т. ін., не можуть не впливати на його міркування й інтенції, що можна визначити як антропологічний чинник. Сукупність цих факторів окреслює комунікативну ситуацію (контекст) висловлення, а дефінітивне висловлення безпосередньо пов'язане з цим контекстом. Звичайно, ЛД не можуть бути точним віддзеркаленням такого широкого контекстуального розмаїття, і законодавцю доводиться робити вибір, щоб оптимально чітко відобразити у вербальній формі сутнісні сторони реалії, яка є об'єктом законодавства.

Зміст ЛД підпорядковується правилам формулювання, які концептуалізують форми поведінки громадян, наприклад дефініція повстання: “*constitue un mouvement insurrectionnel toute violence collective de nature à mettre en péril les institutions de la République ou porter atteinte à l'intégrité du territoire national*” (повстанням вважається будь-яка насильницька дія, що ставить під загрозу інституції Республіки і її територіальну цілісність) (Code pénal, 2008, а. 212–1). Ця ЛД не просто описує складники повстанського руху – вона покликана створити умови для існування правничого правила і визначити потенційність його реалізації. Об'єкт реалізується лише відповідно до умов, визначених змістом дефініції, у зв'язку із цим ЛД може мати різний зміст, який ґрунтується: 1) на динамічному підході до дефініції як результату мовленнєвого, ілюктивного акту; 2) статичному підході, що впливає безпосередньо з мовленнєвого акту, який надає дефініції конвенційного характеру.

Дефініція має розглядатися як елемент дискурсу, породженого словом законодавця, вона спирається на мовчазну угоду між автором й адресатом, що саме й дозволяє її використання й функціонування, у такий спосіб конвенційний зміст дефініції перетворює її на робочий інструмент.

Законодавче дефінітивне висловлення – це мовленнєвий акт. Основними характеристиками мовленнєвого акту, як відомо, є інтенційність (умисність), цілеспрямованість і конвенційність (Бацевич, 2004, с. 170). МА безпосередньо пов'язаний з особою мовця і є компонентом комунікативної ситуації: послідовність мовленнєвих актів утворює дискурс (там само). МА передбачає різні вияви, що ввійшли в науковий обіг під назвами локуція, іллокуція та перлокуція. Локуція – це побудова фонетично і граматично правильного висловлення певної мови з визначеним смислом і референцією, власне кажучи, це акт говоріння, вимовляння, тоді як поняття іллокуція передає втілення в породженому мовленнєвим актом висловленні певної інтенції, комунікативної мети, що надає йому конкретної спрямованості, що ж до перлокуції, то під цим терміном розуміють наслідки впливу (зокрема психологічного) іллокутивного акту на конкретного адресата чи аудиторію.

Отже, локуція ЛД – це, власне, продукування її висловлення за допомогою слів і правил граматики, іллокутивний акт (мета) дефініції – це правовий підхід до концепту, який створює подвійне зобов'язання для законодавця – розкрити значення об'єкта і дотримуватися свого висловлення, звідси випливає, що акт тлумачення судді як словесне втілення “смислу” розкриває категорію перлокуції: саме суддя покликаний отримати від такого висловлення всю повноту закладеної в ньому інформації.

Дефініція в законі – це не просте послання, а МА, що виражає волю законодавця – висловитися, щось вербалізувати. Висловлення законодавця – це акт модифікації природного стану речей (річ уже існувала до дефініції), МА змінює цю річ, надає їй нових властивостей, суть яких розкривається у правовій сфері. Дефініція відповідає сутності теорії МА, яка спирається на поняття трансформації, а оскільки висловлення є для законодавця дискурсивною ситуацією, тобто воно є “мовленнєвою діяльністю, яку мовець виконує в момент говоріння” (Anscombe, 1983, р. 15), то висловлення для нього за своєю суттю є історичне, оказіональне і як таке ніколи не повторюється в одній і тій самій формі двічі – з формального погляду висловлення дорівнює фразі.

Акт “мовлення” означає, що законодавець переслідує певну мету. Продукуючи законодавче висловлення, законодавець займає позицію сили, оскільки створює об'єкт у формі правового акту і цим концептуалізує поведінку громадян, та, незважаючи на привілейовану позицію законодавця, його висловлення ґрунтується на звичайному мовленні, щоправда з урахуванням екстралінгвальних елементів – соціального, економічного, політичного і соціологічного контекстів.

Мовленнєвий акт виражає волю законодавця “означати”. Законодавець дає означення з причин, які він вважає вагомими. Таким чином, дефініція розглядається як продукт, як результат акту висловлення, а не як процес, але змісту вона набуває лише в момент своєї актуалізації в мовленні, кожного разу отримуючи новий зміст.

Будучи результатом акту висловлення, іллокуція є вольовим актом, спрямованим на визначення означуваного об'єкта, іллокутивний акт – це, так би мовити, “смысл у дії”, діяльність, спрямована на трансформацію реалій. Юридична трансформація розуміється як юридична дія, що полягає в перетворенні загального об'єкта в юридичний об'єкт: законодавець на основі аналізу загальної діяльності змінює об'єкт, надаючи йому юридичного характеру, що передається словом “означати”. Отже, даючи дефініцію, законодавець змінює ставлення до об'єкта.

Юридична дія означення встановлює легальні відносини суб'єкта до об'єкта, що охоплюють права і обов'язки. Таким чином, здійснений законодавцем іллокутивний акт є дескриптивним або аргументативним актом і передбачає різні наслідки застосування дефініції, що пов'язане з його типом: 1) іллокутивний акт у формі дескрипції нав'язує судді певне бачення об'єкта (незмінність його складників); 2) іллокутивний акт у формі аргументації нав'язує судді той

чи той тип умовиводу (Delnoy, 2008, p. 114). Обов'язок судді вирішувати питання про належність чи неналежність фактів до визначеного юридичного концепту. Сказане свідчить, що ЛД – це акт не просто мовленнєвий, а перформативний.

Конвенційний характер ЛД. Конвенційний, або стипулятивний (зумовлювальний) характер вважається однією з основних рис мовленнєвого акту (Бацевич, 2004, с. 170), ще більшою мірою це стосується дефініції. Французький лінгвіст М. Ріжель наголошує, що сама форма дефініції може чітко сигналізувати, чи певна дефініція конвенційна, чи ні (Riegel, 1987, p. 33). У французькому законодавчому дискурсі конвенційна дефініція обов'язково вводиться формулами типу: *convenons-nous d'employer désormais X au sens de Y (віднині домовляємося вживати X у значенні Y); par E nous entendons... (Е ми розуміємо як...)*. Усі ці вирази містять елементи, які справді однозначно свідчать про стипулятивний характер твердження, серед них можна відзначити перформативне вживання дієслова *définir (визначати)* у першій особі: *Je définis un X comme étant un Y (Я визначаю X як Y)* або це саме дієслово в майбутньому часі, наприклад: *désormais un X sera appelé Y (віднині X буде називатися Y)*. Слід зауважити, що якщо ми вилучимо ці маркери, то висловлення, залишившись дефінітивним, реалізуватиме тоді дефініцію не прескриптивного (стипулятивного) типу, а технічну дескриптивну, на чому ми зупинимося нижче.

Дж. Остін справді вносить дієслово *définir* до списку перформативів, інакше кажучи, – до дієслів, особливість яких полягає в тому, що їх висловлення в першій особі однини теперішнього часу відповідає виконанню дій, що їх вони виражають. Сказати *Je définis* саме по собі вже є актом визначення (1986, с. 105). Інтерес становить наведений ученим випадок, коли одна структура відповідає різним дефінітивним формулюванням типу: якщо акт висловлення *Je définis X comme Y (я визначаю X як Y)* і дія одночасні, то у формулюванні типу *Je définis X comme suit: X, c'est Y (Я визначаю X таким чином: X – це Y)* висловлення передує дії (там само, с. 88). Проте треба взяти до уваги, що розглянуті Дж. Остіном висловлення належать до таких, які містять, за термінологією Дж. Серля, маркер іллокутивної сили, який показує, що виконаний іллокутивний акт є дефінітивним актом (1986, с. 200), тобто містить перформативне дієслово *définir* або один із згаданих вище елементів. Дефінітивні перформативи можуть бути зараховані до числа перформативів лише тою мірою, якою вони відповідають умовам, визначеним Дж. Остіном (1986, с. 105), що потребує окремого висвітлення. Отже, умови мають бути такими.

Умова 1. Визначена спеціальна конвенційна процедура означення змісту слів. Деякі типи комунікації, скажімо такі, як обмін думками серед експертів, а не спеціалістів, є типом комунікації, де здійснюється багато переформулювань, зокрема виконуються дії, пов'язані з роз'ясненням за допомогою дефінітивних висловлень смислу вжитих термінів. Потреба в цьому зумовлена неоднаковим рівнем знань серед різних груп мовців, що беруть участь у процесі комунікації: одні з них мають знання, тоді як іншим потрібно їх здобути. Отже, лише в разі відповідної (спеціальної) соціальної домовленості дефінітивний перформатив виконає іллокутивний акт, що його він позначає. Якщо екстралінгвальні умови конвенційного характеру не дотримані, перформативне висловлення не дійсне.

Умова 2. Визначені компетентні особи процедури означення. Для того щоб дефініція була дефініцією, вона має бути сформульована компетентним мовцем відповідної галузі.

Умова 3. Процедура має бути виконана всіма учасниками належним чином. Учасники повинні підтвердити, що вони зрозуміли обсяг дефінітивного висловлення.

Стипулятивна дефініція, на думку М. Ріжеля, має розглядатися як перформативне висловлення, тобто таке, де мовець уводить невідоме значення вже існуючого слова або створює новий концепт (Riegel, 1987), і в обох випадках висловлення цих актів веде до їх реалізації. Надаючи існуючому або новому терміну довільне (договірне) значення, мовець зобов'язується

сам дотримуватися вживання терміна в тому значенні, яке він встановлює, і запрошує свого співрозмовника зробити те саме (у рамках закону – не запрошує, а зобов'язує). На завершення додамо, що рівень істинності цих дефінітивних висловлень не можна оцінити, тому що його визначає той, хто дає означення, або той, хто встановлює нове значення за допомогою мовленнєвого акту.

Так звана “дескриптивна дефініція” відрізняється від прескриптивної у двох аспектах: по-перше, вона не містить форм, які б свідчили про стипулятивний її характер; по-друге, на відміну від стипулятивної дефініції, дескриптивна дефініція являє собою дійсне твердження, тобто це природна дефініція в тому сенсі, що вона визначає значення слів звичайного мовлення. Із цього протиставлення двох фундаментальних типів дефініцій випливає важливий висновок: суть стипулятивної дефініції полягає у встановленні конвенційного (договірного) відношення між знаком і об'єктом шляхом укладення того, що М. Ріжель називає “референційним контрактом”, тоді як дескриптивні дефініції обмежуються описом уже існуючого відношення між знаком і об'єктом (Riegel, 1987).

Виходячи з цих положень, констатуємо, що за своєю суттю ЛД – це стипулятивна дефініція, тобто наслідок перформативного мовленнєвого акту.

Матеріал дослідження виявив, що стипулятивні дефініції, уточнюючи зміст і умови застосування означуваного слова, можуть бути сформульовані по-різному, наприклад: *Il y a lieu de parler d'X, lorsque Y, X a pour objet de.... X contient ...* Доречно тут зробити кілька побіжних зауважень про метамову законодавця, зокрема про дієслово-зв'язку між означуваним і означуючим. У випадку французьких легальних стипулятивних дефініцій це звичні дієслова *être, constituer* тощо, які встановлюють зв'язок між родом і видом. Незважаючи на те, що дієслова, вживані в цих висловленнях, нейтральні і не належать до списку перформативних, проте висловлення з цими дієсловами, виражаючи дію, стають перформативними, адже слово законодавця не позначене нейтральністю, а обирається свідомо. Законодавчий дискурс – це офіційний дискурс, він проголошує верховенство права, і його комунікація здійснюється за допомогою актів перформативного мовлення.

Отже, ЛД окреслюють конвенційне значення об'єкта. Наприклад, для того, щоб *повстання* (*rébellion*) з правового погляду вважалось порушенням закону, необхідно, щоб воно, відповідно до ст. 269 Карного кодексу Франції, містило такі складники, визначені законодавцем:

- *opposer une résistance violente,*
- *à une personne dépositaire de l'autorité publique ou chargée d'une mission de service public,*
- *que cette personne agisse dans l'exercice de ses fonctions,*
- *pour l'exécution des lois, des ordres de l'autorité publique, des décisions ou mandats de justice*

(Code pénal, 2018, а. 269).

Законодавець створює предмет *à priori*, а суддя з'ясовує для себе зміст дефінітивних концептів *à posteriori*. Застосування в законі наказу чи заборони до конкретних життєвих випадків передбачає визначення їхнього обсягу та істотних ознак, а потім встановлення наявності цих ознак у конкретному факті. Ці етапи висвітлює Ж. Анскомбр, наголошуючи на правовій відповідності цих дій: “Суб’єкт застосування права, щоб діяти відповідно до вимог нормативного правового акту, вивчає його текст, осягає його смисл, а значить, здійснює тлумачення” (Anscombe, 1983, р. 219). Тлумачення – це розумовий процес, націлений на встановлення змісту норм права шляхом визначення термінів і виразів (знаків природної мови) (Delnoy, 2008, р. 142). Таке тлумачення звичайно характеризується як граматичне (там само). Отже, дефініція підлягає імпліцитному, неформальному схваленню, на якому ґрунтується її зміст. Дефініція – це стипулятивний мовленнєвий акт, що визначається її конвенційним характером.

Конвенційний зміст легальних дефініцій ЛД визначається двома чинниками: 1) ознаками об'єкта; 2) змістом предмета – первинним чи вторинним, експліцитним чи імпліцитним.

Визначення ознак предмета. Легальна дефініція є конвенційною, оскільки відповідає мовній конвенції. Означення предмета, що складається з тих чи тих елементів, у той чи інший спосіб залежить від вибору, наслідком якого є специфікація предмета. Це не довільний вибір, оскільки він спирається на спостереження, що дозволяє визначити ймовірні складники предмета. Виходячи зі спостережень за фактами, більш-менш складними реаліями, і ґрунтуючись на законодавчій практиці, французький законодавець визначає дефінітивні елементи предмета. Вибір його почасти залежить від мети дефінування та від реалій і відповідає синтезу, заснованому на аналізі фактів, що дозволяє сформувати основу дефініції. Вибір залежить також від правових аспектів, які зобов'язують законодавця обрати такі складники дефініції, які б повністю охоплювали інтенціональне поле означуваного концепту, що може в результаті дати досить широке тлумачення.

Дефініція належить до конвенційних висловлень, тому що не потребує доведення. ЛД не є продуктом операції, що ґрунтується на критеріях формальної логіки, і не відповідає їй, тобто вона не може бути ні істинною, ні хибною й не підлягає обговоренню. На відміну від дескриптивної дефініції, означуюче ЛД не тотожне означуваному в семантичному плані. ЛД має приписний характер у тому сенсі, що законодавчий вибір обов'язковий для всіх, із суддею включно. Якщо дефініція є результатом вибору в сенсі домовленості, то це тому, що вона є віддзеркаленням соціальних реалій, які інколи дуже важко окреслити. Цей вибір урахує також можливі еволюції, які слід увести до дефініції.

Дефініція конвенційна настільки, наскільки її складники віддаляються від звичного смислу. Наприклад, була скоєна певна дія, яку у звичному значенні можна кваліфікувати як "крадіжку". Але чи може ця дія отримати юридичну кваліфікацію крадіжки на основі відповідності її наявних елементів конвенційним складникам легальної дефініції? Для того щоб визнати факт крадіжкою, протрібно, щоб він відповідав умовам, що висувуються до означення "крадіжки" (Code pénal, 2008, а. 311–1): факт має бути вилученням → вилучення має бути шахрайське → вилучене має бути річчю → річ має бути чужою. Лише за наявності всіх цих елементів такий факт можна кваліфікувати як "крадіжку". Конвенційний характер дефініції є експліцитним і зумовлюється легальною основою дефініції, її первинним змістом, а суддя через тлумачення ознак об'єкта з урахуванням усіх реалій розкриває вторинний зміст означуваного об'єкта. Отож, конвенційне і кваліфікаційне висловлення пов'язані з експліцитною операцією законодавчого визначення.

Аналіз складників предмета дозволяє виявити формальні межі легальних дефініцій. І все ж треба підкреслити, що хоч форма ЛД гарантує усталене розуміння концепту законодавцем, проте вона припускає певну гнучкість тлумачення її змісту.

Дескриптивний процес у ЛД. Дефініція – це писемний текст, повідомлення, що характеризується змістовою й структурною завершеністю, орієнтацією автора на певного адресата. За своєю суттю французька ЛД являє собою функціональний опис змісту юридичного концепту (відмітною рисою ЛД є саме функціональна спрямованість).

Дескрипція, на відміну від наративного мовлення як мовлення дії, – це монологічне мовлення, яке змальовує статичний стан і характеризується нейтральністю мовця, стабільністю й незмінністю ознак об'єкта в певний відтинок часу, упорядкованістю, стрункністю викладу, прямою модальністю, позачасовістю. Ці характеристики роблять цілком природним уживання в законі індикатива, пасиву, переважне використання форм недоконаного виду, номінативних речень, безособової форми, превалювання лінійної побудови фраз, чіткого структурування в законі на *livre, titre, chapitre, article*.

Технологія дескрипції (опису) в легальних дефініціях має свої особливості. Вона складається з двох операцій: ідентифікації й аспектуалізації (Adam, 2005). Ідентифікація дозволяє означити

об'єкт, а означити об'єкт – це визначити референт. Операція означення передуює операції дескрипції, хоча інколи може мати місце інверсія. Що ж до аспектуалізації, то вона дозволяє характеризувати всі елементи об'єкта й полягає в поділі об'єкта на частини з визначенням їх властивостей. Означувані (ідентифіковані) елементи ЛД із граматичного погляду можна поділити на дві категорії: прості однокомпонентні терміни, наприклад: *abonneur; meuble, génocide* та ін. і багатоконпонентні терміни (синтагми), наприклад: *actions de formation, biens de famille* тощо. Така ЛД має типову форму атрибутивного словосполучення: *Nom +être + nom. “L'action est le droit...”*. Операція ідентифікації відповідає визначенню референції, яка дозволяє мовцю ідентифікувати окремих об'єкт, про який він зможе потім щось сказати.

Аспектуалізація. Операція аспектуалізації є основою дескрипції й полягає у визначенні особливостей об'єкта, розмежуванні його частин, їх характеристичності й встановленні відношень між ними, тобто аспектуалізація – це вибір складників об'єкта і їх властивостей, а формування об'єкта – це побудова його образу. Вибір складників визначається матеріальним аспектом об'єкта, а вибір властивостей дозволяє ставити питання про оцінний (аргументативний) характер усієї дескрипції. Складники відповідають елементам правового факту, властивості відображають об'єктивну оцінку і можуть містити аксіологічний складник, як це представлено в таблиці 1:

Таблиця 1

Номінативне вираження дескрипції: складники дефініції + їхні властивості

Стаття (C.rép.)	Об'єкт	Складники + властивості
132–74	<i>Arme</i> (зброя)	<i>objet conçu pour tuer</i> (предмет для вбивства)
211–1	<i>Génocide</i> (Геноцид)	<i>plan concerté</i> (узгоджений план) <i>groupe national, ethnique, racial ou religieux</i> (національна, етнічна, расистська чи релігійна група) <i>groupe déterminé</i> (визначена група) <i>peu ou très nombreux</i> (невелика чи велика кількість) <i>selon un critère quelconque</i> (за певним довільним критерієм)
441–1	<i>Faux</i> (Підробка)	<i>altération frauduleuse</i> (шахрайське спотворення)

Дескрипція – це опис усіх складників об'єкта дефініції, стосовно ж ЛД – це відтворення соціальної системи в напрямі від окремого до загального на основі синекдохи. Операція дескрипції дидактична й методологічна: об'єкт законодавчої дескрипції стає продуктом культури, показником того, що відчуває суспільство. Мета дескрипції – створення “ефекту істини”: дидактичне спрямування дескрипції й ефект істини дозволяють перетворити цей процес на аргументативний текст (Anscombe, 1983, р. 44). Процес дескрипції має формальне граматичне вираження: номінативне вираження достатнє для ідентифікації об'єкта – за допомогою дієслова *être* (бути) воно визначає стан: *génocide est un groupe national, racial ou religieux* (геноцид – це національна, расистська чи релігійна група), а з *faire* (робити) відповідає факту дії: *vol est le fait de soustraction frauduleuse de la chose d'autrui* (крадіжка – це дія, що полягає в шахрайському вилученні чужої речі). Номінативне вираження дескрипції може мати вигляд переліку, що ми докладно розглянемо нижче.

Дієслівне вираження дескрипції має на меті описати дію, визначити інтенціонал, намітити кілька типів поведінки, пов'язаних з реалізацією об'єкта. Його можна представити у вигляді таблиці 2:

Таблиця 2

Дієслівне вираження дескрипції

Стаття (С. рѐп.)	Об'єкт	Дієслівне вираження дескрипції	
		Дієслово	Номінативне речення
211–1	<i>Génocide</i>	<i>commettre ou faire commettre</i>	<i>l'un des actes suivants</i>
312–1	<i>Chantage</i>	<i>Obtenir révéler imputer porter</i>	<i>en menaçant de révéler des faits de nature à ... l'atteinte à l'honneur</i>
312–1	<i>Extorsion</i>	<i>Obtenir</i>	<i>par violence, menace de violences ou contrainte</i>

Між номінативною й дієслівною дескрипцією відмінність суто редакційна, обидві забезпечують ідентифікацію об'єкта. У дієслівній дескрипції дія виражається дієсловом в інфінітиві, у номінативній – номінативним виразом.

Одною з функцій дескрипції є аргументація (Laugier, 2004, p. 81). Юриспруденція належить до аргументативно-активних сфер (там само), аргументація в юридичному дискурсі поєднує логіку з риторикою. Право імпліцитно передбачає існування конфліктної ситуації, спірних положень і тверджень, а це означає необхідність доводити свою думку. Більшість дослідників юридичного дискурсу вважають, що аргументація в праві ґрунтується на теорії мовленнєвих актів, на чиннику домовленості (Laugier, 2004; p. 26). Ця теорія, по-перше, розвиває діяльнісне уявлення про мову, що важливо при аргументації, яка передбачає певного типу взаємодію мовця й слухача; по-друге, дає докладний опис внутрішньої структури мовленнєвого акту; по-третє, суб'єкт мовленнєвої діяльності розуміється не як абстрактний індивід, позбавлений визначених якостей і цілей, а як носій низки конкретних характеристик: психологічних (намір, знання, думка, емоційний стан, воля) і соціальних (соціальний статус стосовно до слухача, функція в рамках певного соціального інституту). Із цього погляду аргументація може бути визначена як мовленнєва діяльність, спрямована на ствердження чи заперечення певної думки, і лінгвістика за такого підходу стає спроможною аналізувати юридичні тексти.

ЛД має специфічний характер насамперед з погляду своєї природи, тому що породжується в законі, виражає складну соціальну дійсність і має особливий зміст. Специфічність ЛД визначається також її завданнями – вона бере участь у побудові системи форм, які забезпечують необхідну структуру юридичного дискурсу (Anscombe, 1983). ЛД об'єктивно притаманна спрямованість: усі її елементи входять у неї задля аргументації. У законодавстві аргументація – це раціональне обґрунтування репрезентативної соціальної поведінки, і для цього законодавець спирається на істинність фактів (там само). Дозвільно-репресивний характер закону може бути забезпечений лише шляхом аргументації, а сам зміст ЛД – це втілення техніки аргументації, ілюкативний акт, який містить не тільки кількісні чи дескриптивні елементи, а й оцінні.

Уживання оцінних елементів вважається потужним чинником аргументації. Оцінка має аргументативну силу в тому сенсі, що коли ми оцінюємо певну річ, то вже беремо участь у прийнятті рішення щодо неї. Як і будь-яка дефініція концепту, що відображає навколишню дійсність, ЛД містить оцінні характеристики явищ цієї дійсності (що, у свою чергу, робить її засобом оцінної характеристики різних елементів соціально-правової дійсності) і в такий спосіб виконує аксіологічну функцію, яка має глибоко ідеалізований і політизований характер.

Дефінітивні оцінні елементи в ЛД стосуються всіх юридичних категорій: *personnes, biens, institutions...* і спостерігаються в багатьох ЛД. Оцінні елементи забезпечують гнучкість ЛД, відіграють урівноважувальну роль у дефініції, оскільки допомагають всебічному тлумаченню

понять, і виступають як елементи регулювання в рамках бінома: факти – складники концепту. Оцінні елементи у складі дефініції часто піддаються суб'єктивній оцінці, зазвичай такі судження зводяться до відповіді на питання про міру істинності. Судження реалізуються на двох рівнях: зроблений законодавцем вибір дескриптивних елементів є судженням, а суддя формулює своє судження під час тлумачення дефініції.

Таблиця 3

Приклади оцінних елементів у легальній дефініції

№ статті [С.рén.]	Об'єкт	Оцінний елемент
211–1	<i>Génocide</i>	- <i>plan concerté</i> - <i>destruction totale ou partielle</i>
312–1	<i>Extorsion</i>	- <i>violence, menace de violence ou contrainte</i>
312–10	<i>Chantage</i>	- <i>honneur – considération</i>

Аргументативний характер ЛД виявляється двічі – при висловленні дефініції і при її застосуванні. ЛД призначена висловити зміст складників об'єкта, а висловлювати дефініцію означає трансформувати дійсність, отже, ЛД відповідає аргументативній структурі об'єкта. Сама дефініція є аргументацією, тобто складники дефініції у своїй сукупності представляються як аргументація сприйняття законодавцем дійсності, навіть якщо ці складники сам законодавець розуміє як такі, що не потребують експлікації.

Особливість легального аргументування полягає в тому, що ЛД, крім опису дійсності, відображає позиції законодавця, що надає дефініції характеру беззаперечної істини, але не з погляду формальної логіки, адже неможливо раз і назавжди бездоганно раціоналізувати людську поведінку, яка постійно еволюціонує. Тому істинність ЛД – це прагматична істинність, а це визначає потребу наявності у складі ЛД розмитих концептів.

Наявність розпливчастих концептів ставить під сумнів рівнозначність між дефінієндумом (Д1) і дефінієнсом (Д2), яка є обов'язковою вимогою логіки. ЛД не забезпечує еквівалентності термінів Д1 і Д2, натомість описує умови, за яких дефініцію можна вживати. Сформульована в такий спосіб дефініція стає моделлю і як така “використовує аргументативні функтори метамовного характеру, які породжують модель уживання”, типу: *but, manière, cause, moyen* та ін., Д. Бурдьє характеризує їх як мовні елементи порожнього змісту (Bourdieu, 1982, p. 1170). Найчастіше в законі вживається аргументативний оператор мети: *génocide est un acte commis dans l'intention de ...* (Code pénal, 2018, а. 211.1).

Наше дослідження підтвердило, що, окрім своєї репрезентативної функції, мовлення (зокрема законодавче) є інструментом впливу на світ. Воно модулює думку мовця і адресата, виражену фразою, яку треба розкодувати. Зокрема французька ЛД, незважаючи на свій дескриптивний характер, є перформативним мовленням, є дією, що створює інституційні концепти з великою точністю. Французький законодавець будує образ об'єкта, а визначення ознак об'єкта надає ЛД аргументативної значущості, що відповідає конструюванню законодавцем дискурсивної репрезентації юридичного концепту. Дескриптивна дефініція у французькому законодавчому дискурсі є імпліцитним перформативним МА і може виконувати аргументативну функцію, яка містить ознаки як загальної аргументації, так і юридичної, що забезпечується лінгвальними засобами (зокрема оцінними елементами) і ексралінгвальними, а саме конвенційністю й інтенційністю законодавчого висловлювання, що можна побачити лише в контексті. Специфіка перформативності французької ЛД полягає в тому, що вона стає успішним МА лише тоді, коли суддя застосує її при прийнятті свого рішення. Отже, перформативність МА у світлі теорії Дж. Остіна відіграє в законі першочергову роль. Перформативність у законодавчому дискурсі є семантико-прагматичною мегакатегорією.

Незважаючи на проблеми, породжені дослідженнями МА, вивчати їх цікаво, затим вони особливо важливі для розуміння людської комунікації в аспекті її універсальності й культури, оскільки всі індивідууми взаємодіють за допомогою МА. Проте вживані ними МА з метою трансформації соціуму не скрізь однакові. Із цього погляду великий інтерес буде становити порівняльне дослідження МА, тому що вони не є універсальними, а культурно детермінованими. Якими б не були труднощі при розгляді такого складного об'єкта, як вербальна комунікація, що ґрунтується великою мірою на реалізації МА, такий виклик треба приймати, тому що це дозволить зробити значний внесок у краще розуміння самого себе і цей внесок безцінний.

Література

- Апресян, Ю. Д. (1995). *Перформативы в грамматике и словаре. Избранные труды*. Т. II. Москва: Школа "Языки русской культуры".
- Бацевич, Ф. С. (2004). *Основи комунікативної лінгвістики*. Київ: Академія.
- Бенвенист, Э. (2002). *Общая лингвистика*. Москва: УРСС.
- Бюлер, К. (1995). *Теория языка: Репрезентативная функция языка*. Москва: Прогресс.
- Будій, З. І. (2017). Конвенційність та інтенціональність у концепції перформативності. *Науковий журнал "Молодий вчений" Дрогобицького державного педагогічного університету*, 4.3 (44.3). Взято з molodyvcheny.in.ua > files > journal > 2017 > 4. 3_44.3_2017.
- Вітгенштайн, Л. (1995). *Tractatus Logico-Philosophicus. Філософські дослідження*. Київ: Основи.
- Вежицка, А. (1985). Речевые акты. *Новое в зарубежной лингвистике. 16: Лингвистическая прагматика*. (С. 251-275). Москва: Прогресс.
- Доценко, О. Л. (2011). Імпліцитні смисли в комунікативно-прагматичній структурі судового дискурсу. *Studia methodologica*, 31. Взято з dspace.tnpu.edu.ua > bitstream > Dotsenko_O.
- Ліпська, Є. Л. (2015). Еволюція поглядів на проблему перформативності. *Філологічні науки*, 38. Взято з fnkpnpu.at.ua.
- Матвеева, Г. Г. (2013). *Основы прагмалингвистики*. Москва: ФЛИНТА. Взято з rucont.ru > file.
- Мелкумова, Т. (2015). Класифікаційні засади таксономії мовленнєвих актів. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Філологія*, 1152(72). Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhlFL_2015_1152_72_42.
- Миловидов, В. А., Бородин, А. В. (2017). Категория перформативности в контексте проблематики юридического дискурса. *Вестник Тверского государственного университета. Серия "Философия"*, 4(28). Взято з: eprints.tversu.ru.
- Остин, Дж.-Л. (1986). Слово как действие. В *Новое в зарубежной лингвистике* (Вып. XVII. Теория речевых актов, с. 22-130). Москва: Прогресс.
- Серль, Дж.-Р. (1986). Косвенные речевые акты. В *Новое в зарубежной лингвистике* (Вып. XVII. Теория речевых актов, с. 195-222). Москва: Прогресс.
- Фреге, Г. (1997). *Избранные работы*. Москва: ДиК.
- Шевченко, И. С. (2007). Речевой акт как единица дискурса: когнитивно-прагматический поход. *Тверской лингвистический меридиан*, 7: В мире языка, с. 69-80. Взято з ekhnuir.univer.kharkov.ua > bitstream.
- Adam, J.-M. (2005). *Texte descriptif. Poétique Historique et Linguistique Textuelle*. Paris: Armand Colin.
- Ambroise, B. (2005). Les pouvoirs du langage: la contribution de J.L. Austin à une théorie contextualiste des actes de parole. *Sciences de l'Homme et Société*. Paris: Université de Nanterre. Взято з <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-00338176>. Submitted on 11 Nov 2008.
- Anscombe, J.-Cl. (1983). L'argumentation dans la langue. *Collection "Philosophie et langage"*. Bruxelles: Pierre Mardaga.
- Bourdieu, P. (1982). *Ce que parler veut dire*. Paris: Fayard. Взято з: psychanalyse.com > pdf > [bourdieu_Ce_](http://psychanalyse.com).
- Dankin, J. (2007). *La politique et le langage*. Paris: Houdiard. Взято з: www.sudoc.fr >.
- Delnoy, P. (2008). *Éléments de méthodologie juridique*. Paris: Dalloz.

- Fraenkel, B. (2006). *Actes écrits, actes oraux: la performativité à l'épreuve de l'écriture*. Études de communication. Lille: Université de Lille 3. t. I. n. 29. 69-93. <https://doi.org/10.4000/edc.369>.
- Kerbrat-Orecchioni, C. (1990). *Les Interactions verbales*. Paris: Armand Colin. 2.
- Kerbrat-Orecchioni, C. (1995). *Où en sont les actes de langage? L'information Grammaticale*. Louvain: Éditions Peeters. n. 66. 5-12. Взято з [www.persee.fr > doc > igram_0222-9838_1995_num_66_1_304](http://www.persee.fr/doc/igram_0222-9838_1995_num_66_1_304).
- Kerbrat-Orecchioni, C. (1996). *La Conversation*. Paris: Seuil.
- Korkut, E. (2008). *La pragmatique et l'implicite*. Synergies. Ankara: Université de Hacettepe. 1. Взято з [www.researchgate.net > publication > 25645](http://www.researchgate.net/publication/25645).
- Larroque, F. (2016). *La performativité du langage constitutionnel*. Droit. Université Montpellier. Взято з <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01544573>.
- Laugier, S. (2004). *Performativité, normativité et droit*. Archives de Philosophie, 67. Взято з [www.cairn.info > revue-archives-de-philoso](http://www.cairn.info/revue-archives-de-philoso).
- Lyons, J. (1970). *Linguistique générale*. Paris: Larousse.
- Riegel, M. (1987). *Définition directe et indirecte dans le langage ordinaire: les énoncés définitoires copulatifs*. Langue française. Paris: Larousse, 73.
- Джерела ілюстративного матеріалу**
- Code civil*. (2018). www.legifrance.gouv.fr > affichCode
- Code pénal*. (2018). www.legifrance.gouv.fr > affichCode

References

- Apresyan, Yu. D. (1995). *Performativny` v grammatike i slovare. Izbranny`e trudy`*. T. II. Moskva: Shkola "Yazy`ki russkoj kul`tury`".
- Baczevich, F. S. (2004). *Osnovi komuni`kativnoyi li`ngvi`stiki*. Kiyiv: Akademi`ya.
- Benvenist, E. (2002). *Obshhaya lingvistika*. Moskva: URSS.
- Byuler, K. (1995). *Teoriya yazy`ka: Reprezentativnaya funkcziya yazy`ka*. Moskva: Progress.
- Budi`j, Z. I. (2017). *Konvenczi`jni`st` ta i`ntenczi`onal`ni`st` u koncepczi`yi performativnosti`*. Naukovij zhurnal "Molodij vchenij" Drogobicz`kogo derzhavnogo pedagogi`chnogo uni`versitetu. Drogobich: Vidavnicij di`m "Gel`vetika", 4.3 (44.3). Vzyato z [molodyvcheny.in.ua > files > journal > 2017 > 4_3_44.3_2017](http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/4_3_44.3_2017).
- Vi`tshstajna, L. (1995). *Tractatus Logico-Philosophi`cus. Fi`losofs`ki` dosli`dzhennya*. Kiyiv: Osnovi.
- Vezhbitzka, A. (1985). *Rechevy`e akty`*. Novoe v zarubezhnoj lingvistike. 16: Lingvisticheskaya pragmatika. (S. 251-275). Moskva: Progress.
- Doczenko, O. L. (2011). *I`mpli`czitni` smisli v komuni`kativno-pragmaticzni`j strukturi` sudovogo diskursu*. Studia methodologica, 31. Vzyato z: [dSPACE.tnpu.edu.ua > bitstream > Dotsenko_O](http://dSPACE.tnpu.edu.ua/bitstream/Dotsenko_O).
- Li`ps`ka, Ye. L. (2015). *Evolyuczi`ya poglyadi`v na problemu performativnosti`*. Fi`lologi`chni` nauki, 38. Vzyato z fnkpnu.at.ua.
- Matveeva, G. G. (2013). *Osnovy` pragmalingvistiki*. Moskva: FLINTA. Vzyato z: rucont.ru > file.
- Melkumova, T. (2015). *Klasifi`kaczi`jni` zasady taksonomi`j movlennyevikh akti`v. Vi`snik Kharki`vs`kogo naczi`onal`nogo uni`versitetu i`meni` V.N. Karazi`na. Seri`ya: Fi`lologi`ya*, 1152(72). Vzyato z http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhfIL_2015_1152_72_42.
- Milovidov, V. A., Borodina, A. V. (2017). *Kategoriya performativnosti v kontekste problematiki yuridicheskogo diskursa. Vestnik Tverskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya "Filosofiya"*, 4(28). Vzyato z: eprints.tversu.ru.
- Ostin, Dzh.-L. (1986). *Slovo kak dejstvie. V Novoe v zarubezhnoj lingvistike. (Vy`p. XVII. Teoriya rechevy`kh aktov, s. 22-130)*. Moskva: Progress.
- Serl`, Dzh.-R. (1986). *Kosvenny`e rechevy`e akty`*. V Novoe v zarubezhnoj lingvistike. (Vy`p. XVII. Teoriya rechevy`kh aktov, s. 195-222). Moskva: Progress.
- Frege, G. (1997). *Izbranny`e raboty`*. Moskva: DiK.
- Shevchenko, I. S. (2007). *Rechevoj akt kak edinica diskursa: kognitivno-pramaticeskij pokhod. Tverskoj lingvisticheskij meridian, 7: V mire yazy`ka, s. 69-80*. Vzyato z [ekhnuir.univer.kharkov.ua > bitstream](http://ekhnuir.univer.kharkov.ua/bitstream).

УДК 811.161.2+81'01

ПІСНЯ ПІСЕНЬ XV СТ. В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Лиса Г. І.

кандидат філологічних наук, доцент

Київський національний лінгвістичний університет

hlysa@live.com

У статті розглянуто деякі особливості фонетико-орфографічної системи Пісні пісень за списком XV ст., який залучають до староукраїнських пам'яток – один з перших перекладів богослужбового тексту живою мовою. Визначено місце цієї пам'ятки в історії української літературної мови у порівнянні з іншими текстами цього періоду. Встановлено фонетико-орфографічні риси різної хронології, зокрема спільнослов'янські риси, які пов'язують цей переклад Пісні пісень із давньоруськими рукописами, виявлено спільні українсько-білоруські і власне українські риси, які зберігаються і в сучасній українській мові та її діалектах. З'ясовано вплив церковнослов'янської мови на цей текст.

Ключові слова: Пісня пісень, список XV ст., фонетико-орфографічні ознаки, церковнослов'янська мова.

SONG OF SONGS OF THE XV CENTURY IN THE HISTORY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE

Lysa H. I.

PhD in Linguistics, Associate Professor

Kyiv National Linguistics University

hlysa@live.com

The article considers some features of the phonetic and orthographic system of the Song of Songs – one of the small texts, part of the canonical Bible, the origin of which can date back to the oldest stage of Slavic writing. The subject of the description was a South Russian translation of the XV century, possibly from a Greek protograph, published by M. Kostomarov, partly by P.V. Vladimirov on the list of the Moscow Synodal Library.

Church Slavonic features, in particular incomplete vowel, initial ra, la, reflexes dj, tj as жд, шт. etc. Common East Slavic full vowel forms, initial ro, lo, re, le, ѣ, instead of Old Slavic жд, шт, щ, continuants of reduced o, e, which are seldom fixed by South Russian manuscripts of the XI – XII centuries; common Ukrainian-Belarusian features, known to other texts of the XV–XVI centuries, in particular, mixing y – i, to the typically Ukrainian features noticed in the Song of Songs, mixing y – i, new ѣ, assertion of labial and hissing, change e – o after hissing, some dialectal features and elements of live speech are seldom reflected. Thus, it can be stated that the Church Slavonic phonetic and orthographic features of the language of the scribe or translator of the Song of Songs are combined with vivid, characteristic of South Russian and Ukrainian dialects, which indicates the conscious study of such texts and their place in the formation of Ukrainian literary language XV–XVI centuries. Thus, the phonetic and orthographic system of PP testifies to both ancient, East Slavic features and innovations of different chronology, in particular features that were developed on the common Ukrainian-Belarusian soil and reflected by the monuments of this period, and actually Ukrainian features of living speech. record other Ukrainian texts of the fifteenth and sixteenth centuries.

As a continuation of this exploration, it is planned to consider the grammatical features of the PP system and its vocabulary.

Key words: Song of songs, list of the XV century, phonetic and orthographic features, Church Slavonic language.

Пісня пісень – один з невеликих за обсягом текстів, частина канонічної Біблії, походження якої може сягати найдавнішого етапу слов'янської писемності – кирило-мефодіївських перекладів (Алексеев, 2002). Досліджуючи переклади Пісні пісень (далі – ПП), джерела, текстологію окремих списків і редакцій, оригінали цих перекладів, їх взаємозв'язки, А. О. Алексеев (Алексеев, 1999) дійшов висновку, що перший слов'янський переклад був здійснений Мефодієм (с. 110). У східних слов'ян Пісня пісень перекладалася у XII–XIII ст. – це тлумачні переклади, яких збереглося понад 30, найдавніший відомий з XIII ст., і, хоча текст невеликий за обсягом, нові лінгвістичні відомості, які “доповнюють наше знання про старослов'янську, церковнослов'янську, давньоруську мови, також кількісно невеликі, проте вони є і мають увійти у відповідні словники і граматики” (там само, с. 126).

Південноруський переклад XV ст., можливо, з грецького протографу, опублікував М. Костомаров (ж. “Основа”, листопад – грудень 1861 р.), віднайшовши його у збірнику XV – поч. XVI ст., що зберігався в Московській Синодальній бібліотеці, два перших розділи були опубліковані також П. В. Владимировим (1888). Дехто з науковців, зокрема й П. В. Владимиров, припускає чеське джерело (проте текст пам'ятки, як довів А. О. Алексеев (Алексеев, 2002), помітно відрізняється від тексту Пісні пісень з Біблії Ф. Скорини, одним з протографів якої був чеський переклад). М. Костомаров досить вільно повівся з текстом, з одного боку, модернізував його й українізував, частково змінив графіку, розкрив титла, виносні літери вніс у слова без вказівки на це, а з другого, навпаки, певним чином архаїзував, наприклад, послідовно писав редуковані голосні в кінці слів, насамперед прийменників, іноді сплутуючи їх (напр.: *снове матри моее боїввали соуть противь менѣ поставили ма соуть стороже(м) оувинницах(ъ) винници моее неостерегала есмь; гла(с) невѣсты дша к(ъ) любимомѣ женихѣ Х(с)оу отъ великопалымаѣ любьве вѣпѣть кнему гла* (Владимиров, с. 340–341) – *сынове матере моее боіговали соуть противо менѣ. поставили мя соуть сторожемъ оу винницахъ; винници моее не оустерегала есмь; гласъ невѣсты-души къ любимому жениху Христу отъ велико палымаѣ любве вѣпѣть къ нему глаголя* (Костомаров, с. 49–50). Тому засвідчені в тексті публікації М. Костомарова, яка є основним матеріалом цього дослідження, мовні факти вимагають певних застережень. Перші два розділи звірено за публікацією П. В. Владимирова, усунуті деякі виявлені дослідником помилки, хоча сам він уважав, що “для філологів видання Основи зовсім непридатне” (с. 238), але оскільки в нашому розпорядженні був текст саме М. Костомарова (далі – К.), висновки можуть бути недостатньо об'єктивними, хоча, врахувавши виправлення П. В. Владимирова (далі – В.), можна припускати відповідність того чи того написання оригіналові. Проте навіть такі застереження чи хиби публікації М. Костомарова, особливо з урахуванням виправлень П. В. Владимирова, не знижують значущості і місця цієї пам'ятки в історії української літературної мови, тим паче для періоду XIV–XV ст. – часу після монгольської навали, руїни, роздрібненості князівських земель, часу, коли українські землі підпали під владу різних держав: Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Молдавського воеводства та ін., що спричинило, на думку деяких науковців, занепад суспільного, культурного, духовного життя.

Досить поширеним є твердження про перерваність традиції мовного розвитку між давньоруським періодом і XIV–XV ст. Так, І. Огієнко (1930) твердить, що XV ст. було “віком застою в історії української літературної мови, особливо в його першій половині” (с. 120). У наукових працях з історії літературної мови усталилася і повторюється думка про те, що основним репрезентантом української літературної мови цього періоду були українські грамоти, церковнослов'янська мова була досить занедбана (Русанівський, 2001, с. 36–38). Проте цей етап розвитку української літературної мови відзначався і збереженням традицій ще попередньої епохи, зокрема в переписуванні й перекладі конфесійної літератури (досить згадати такі видатні пам'ятки, як Київський псалтир 1397 р., цілу низку волинських канонічних

книг, учительні євангелія, Четью 1489 р. та ін.), й новими тенденціями розвитку, з'являються нові жанри, формуються такі різновиди літературної книжної мови, як славенороська (слов'яноруська), “проста руська” мови, які по-різному відбивали взаємодію церковнослов'янської та живої народної мови. Як зазначає І. П. Чепіга (1996), “провідною тенденцією розвитку обох різновидів української літературно-писемної мови цього періоду було утвердження її на народній основі... Незважаючи на взаємодію української книжної і церковнослов'янської мов, відмінності між ними дедалі збільшувалися, церковнослов'янська мова ставала ставала все менш зрозумілою...”, виникає “необхідність перекладу богослужбових творів зрозумілою для народу мовою. Спроби таких перекладів на українських і білоруських землях відомі від XV – початку XVI ст. ... Однак усе це не були власне переклади, а лише спроби надати конфесійним текстам українського мовного колориту” (с. 277–278). Той самий І. Огієнко (1930) зауважує, що початок перекладу церковних книг українською мовою розгортається в XV ст., “вже тоді, в XV віці, виразно зазначилося велике бажання вірних мати хоч деякі церковні книжки, особливо ж Письмо Святе на живій, зрозумілій мові... жива народня мова вривається все більше та більше до церковних книг, до св. Письма і взагалі до Церкви. і під кінець XV-го віку маємо вже Євангелію і др. книжки, писані не чистою церковнослов'янською, але мовою новою, з великою домішкою мови української... Літературна українська мова сильно зростає за XV-й вік, а разом з тим більшає й прірва між мовою церкви та мовою живою” (с. 77, 91, 120). Саме таким злиттям, зіткненням двох мовних стихій, відмінних за походження – південнослов'янської та східнослов'янської – різних за ступенем такого зіткнення, адже тут виявляється і ієрархія самих текстів (Святе Письмо, канонічна література та література інших жанрів, яку В. М. Русанівський (2001) залучає до середнього стилю, досить вільне ставлення книжників до перекладів, свідоме пристосування (с. 36), таким чином “староукраїнська мова поєднала в собі немало елементів народної мови, зокрема в лексиці, зберігаючи водночас в якості своєї основи книжно-церковнослов'янську і давньоруську писемні мови” (Буткова, 1997, с. 124).

Пам'ятка віділдбиває засвідчувані ще давньоруськими рукописами південноруські фонетико-орфографічні риси, так, до східнослов'янських давніх рис належить початковий **o** [o] замість старослов'янського **є** [je] (*однымъ, олеи* (хоча у старослов'янських манускриптах зафіксовано й форму *олѣи*, наприклад, у Зографському євангелії, Синайському псалтирі, Єнінському апостолі та ін. – Старославянський словарь, 1999, с. 411), *олени* та *едино, въ единомъ, елени*); ця риса відома й найдавнішим давньоруським пам'яткам, зокрема Збірникам Святослава 1073 і 1076; уважають, що така заміна розвинулася в спільносхіднослов'янських діалектах ще в дописемний період (Історія української мови. Фонетика, 1979, с. 146).

Початкові *ra – ro* з праслов'янських [or], [ol] у позиції перед приголосними досить часто сплутуються, особливо у префіксах одних і тих самих лексем (*разумѣи, распалившися, расплодили, размоитыхъ, – роспалается, розмоитыми, розмиловала, розмышленіи, розкошах, прировнала*); подібно відбиваються ці рефлексивні в ранніх пам'ятках, зокрема Збірнику Святослава 1073 (Там само, с. 163).

До церковнослов'янських рис належать неповногосні форми *ra, la, rѣ, лѣ* з праслов'янських [ort], [olt], [tert], [telt]. Для ПП характерна відсутність сполучень *rѣ, лѣ* – вони передаються як *re, le*, пор.: *прекраснии, преглядаючи, преваль, древа, сребряны, претерпитель, млеко, влека*, хоча й тут є повногосні форми: *перевиянии серебромъ, перескакиваючи, чересь, неостерегала, подъ деревом*, тоді як *ra, la* конкурують у тексті ПП з повногосніми формами: *сладкая, злато, заграды, главою та до огорода, колодязь, сволокла, солодкаа, молоком, сторожеве, через бороны, оборочаль, моло(д)ци* (В), іноді в одному контексті трапляються обидві форми: *оучиниль опочивало золотое, ступени златые, златое монисто сноурки золоты(и), волосы головы твори якъ багор златътканыи, преглядаючи чере(з) боронки*. Неповногосні форми фіксуються в іншій пам'ятці XV ст. Четью 1489 – перекладі простою

мовою, проте порівняно з повноголосними формами вони менш численні (Гринчишин, 1996, с. 255, 258); повноголосся зрідка засвідчують давньоруські списки конфесійних текстів XI–XIII ст. (Лиса, 2014; Лиса 2015). Неповноголосні форми іноді семантично або стилістично марковані: так, за назву розділів та заголовків розділів ужито словоформи *глава*, *гласъ* (*гласъ*) *церкви*, *гла(с) Х(с)въ*), але в тексті в прямому значенні переважають форми *голосъ* (*голо(с) милого моего*, *голо(с) горьличинъ*, *голос твои сладкии*) та *голова* (*голова его золота*, *голова твоя*). Зафіксовано також північнослов'янську форму: *навроться*; такий рефлекс спільнослов'янського дифтонга [og] з довгим сонорним властивий діалектам ставропольської мови (Історія української мови. Фонетика, 1979, с. 59).

Складно робити певні висновки щодо вживання редукованих *ъ*, *ь* у пам'ятці, оскільки досить часто тут замість *ъ* уживається “паєрок”, який М. Костомаров або пропускає, або, відновлюючи, додає там, де його не було, однак порівняння з копією П. Владимірова дає все ж таки певне уявлення про використання його в пам'ятці. Так, *ъ* найчастіше пропущено в кінці слів, насамперед прийменників: *к нему*, *над вино(м)*, *налѣньших*, *в добровонности мастѣ твоих*, *в тобѣ*, *нам*, *докул сѣднь не наклонит*, *товаришов твоих*, *к невѣсте*, *оу возех*, *по горах*, *мовил*, *мнѣ*, а також: *пер'си*, *оу винницах'*, *к'женыху*, *г'дѣ*, *под'ле*, *дал'*, *снопок'*, *кипр'ски* (В). Зберігається традиційне написання у префіксах, хоча й зрідка, а також у кінці слів: *оустъ*, *будемъ*, *противъ*, *по стадехъ*, *горлинъка*, *оувель*, *сѣбору*, *въсхочеть*, *въплоти(с)*. Континуантами редукованих *ъ*, *ь* у сильній позиції виступають *о*, *е* (тотальне прояснення і занепад редукованих засвідчує Добролюве євангеліє 1164 р. – Лиса, 2001), іноді голосні повного творення вживаються і в слабкій позиції: *ко мнѣ*, *на бервѣ*, *богатествѣ*, *воспѣти*, *дерзновение*, *божества*, *должно*, *зоветьсѣ*, *любви*, *со овоцомъ*, *грезн*, *жедала*.

Зрідка трапляється сплутування *ъ*, *ь* у слабкій позиції, найчастіше після губних або шиплячих: *объемши*, *жъ*, *жъ*, *въ земли*, *любви*, *любви*. Можливо, такі написання свідчать про ствердіння давніх м'яких шиплячих і губних. Переважає написання *ъ* замість *ь* в орудному відмінку однини іменників чоловічого – середнього роду: *духомъ*, *любленіємъ*, *древіємъ*, іноді – в 2 особі дієслів теперішнього часу: *оукрочаешъ*.

Ще одним явищем, що також властиве і Четї 1489 р. (Гринчишин, 1996, с. 260), є редукція ненаголошеного *и*, проте в ПП переважають церковнослов'янські форми, особливо в іменників середнього роду, наскільки можна спостерегти за публікацією М. Костомарова, засвідчено лише 2 випадки редукції: *квѣтъя*, *оукраиеньи* (К) – проти численних церковнослов'янських форм: *въпѣть*, *цѣлованіємъ*, *свѣтлостію*, *тернієм* (В), *желаніє*, *любвію*, *Божіа*, *оученіа*, *благоволенію*, *радостію*, *сіянієм*, *велічієм* та багато інших (К). Трапилася й типово українська форма *покрыте* – риса, властива і північним, і південно-західним говорам.

Водночас церковнослов'янське з'яння також засвідчене ПП: *изліанньи*, *милаа*, *имюціа*, *зряжсенаа*, *сіаніє*, хоча й прикладів уникання цього теж достатньо, пор.: *перевіа*, *удольнѣа* (В).

Помічені випадки *ь* на місці *и* в дієсловах 2 особи наказового способу: *встанъ*, *подъ*, *навроться*, причому цей кінцевий *ь* може замінюватися на *ъ* (положь) або зникати (оукаж). Вокалізація редукованого *и* в сильній позиції засвідчено словоформою *иія*, що було характерним для південно-західних говорів і відбивається пам'ятками XV ст. (Жовтобрюх, 1980, с. 72). Спільносхіднослов'янська зміна артикуляції *и* в позиції перед *ъ* на *ы*, відома з текстів XIII ст., зокрема в смоленських грамотах, давньоруських літописах, широко представлена українськими грамотами XV–XVI ст. та іншими пам'ятками, напр., Крехівським апостолом 1560 р. (там само, с. 73), також трапилася в ПП: *зымаите*.

До власне українських рис залучають заміну церковнослов'янського *ръ* на *ры* (хоча ця фонетична ознака властива й білоруській мові), що засвідчена ПП одним прикладом: *задрьжало* (К). У Четї 1489 р. Такі випадки частотніші (Гринчишин, 1996, с. 260), єдиним прикладом у давньоруських списках XI–XIII ст. є славнозвісне *яблыко* з Житія Сави Освященого

XIII ст. У ПП, як і в Четві 1489 р., засвідчено винятково форми з о, які В. В. Німчук (2015) вважає особливістю поліського ареалу української мови та західної частини закарпатського діалекту (с. 5): *яблоки, яблонеи, яблонь* тощо. Змішування написань и – ы: *крыны, тысячеи* – вважається типово українською рисою (за свідченням В. В. Німчука, трапляється “звук и на місці ы в слові *тысяча* (вже у т. зв. Галицькому Євангелії близько 1266 р., в Луцькому Євангелії XIV ст., два рази в Лаврентіївському списку літопису)” (2014, с. 31).

Ще однією спільною давньоруською рисою в ПП є змішування **ѣ** – е, відоме вже із Збірників Світослава 1073, 1076. Поряд з етимологічно правильним уживанням **ѣ**: *лѣшии, за стѣною, тѣневе, бѣда, вѣрне, квѣтіе, наслѣдити, видѣли, повѣдаеть* і под., засвідчена заміна його на е і в коренях, і в закінченнях: *кветіемъ, голени, руце, левица, закветли, леснымъ, провчите, невѣсте Христове, требуючи, отповедаеть, поведуючи, мноземъ, ее, моее* (родовий – знахідний однини жіночого роду, такі форми властиві поліським говорам), послідовно у префіксі *пре-*: *преславна, премирное, прехвална*). Таке написання Г. Воронич (2013), аналізуючи текст Четві 1489 р., розглядає як північноукраїнську рефлексію **ѣ** (с. 130), проте це явище, зафіксоване вже в пам'ятках Київської Русі як південноруська риса, відзначено не тільки в пам'ятках північного та південно-західного походження, а й південно-східного, відоме й у північних та південно-західних говорах. Маємо зворотні заміни е на **ѣ**: *любвѣ, отъ менѣ* (взагалі така форма родового і знахідного однини особових і зворотного займенників є чи не єдиними в ПП: *милують соуть тебѣ, противъ менѣ, спаси менѣ, оубудиль есми тебѣ* тощо), *здѣ, здѣсь, гдѣ, оулѣтель, цѣркѣви*. Крім того, засвідчено написання и, і замість **ѣ**: *звинить, зрить, сквитла, наричеться, всимъ*, що вказує на вимову **ѣ** як і відповідно до української фонетики. Подібно можуть, мабуть, трактуватися і словоформи родового множини іменників колишніх і-основ, які в давньоруських пам'ятках мали закінчення -ѣи, -ѣи: *персѣи* (поряд із *персеи*), *мастѣи*, (поряд з *мастеи*). Як зауважує В. В. Німчук (2015), “нині континуант -ѣъ- – -ей притаманий північному і південно-східному наріччям української мови та волинському й подільському діалектам південно-західного. У наддністрянському та карпатських діалектах південно-західного наріччя у відповідних іменниках функціює закінчення -ѣи, -ѣи < -ѣи” (с. 13). На думку науковця, “подібні факти, з одного боку, можуть свідчити про те, що в XV ст. в частині українських діалектів процес перетворень **ѣ** (дифтонгічного?) ще кінцево не завершився, з другого, про те, що на мовлення південно-західного українського наріччя невідомого перекладача наклалися особливості мовлення переписувача (переписувачів) – носія мовлення діалекту північноукраїнського типу” (Там само, с. 2–3).

Новий **ѣ** – уживання **ѣ** на місці етимологічного е перед наступним м'яким приголосним – вважається українською рисою і засвідчується південноруськими пам'ятками (найраніше в Добриловому євангелії 1164 р.), досить поширеною в текстах XV ст., зокрема Четві 1489 р. (Воронич, 2013, 131, Німчук, 2015, с. 3). Трапляється такий **ѣ**, хоча і зрідка, і в ПП, частіше в суфіксі -ѣніе: *понѣжъ, пасѣишь, видѣніе, знамѣніе, хотѣніе, безсумнѣніе, боговидѣніи* (К). Як вважає В. В. Німчук, “мабуть, тут літерою **ѣ** передано звук і або близький до нього голосний” (Там само).

Спефічно українською рисою вважають перехід е – о після шиплячих, ц та й, саме написання з о переважають у ПП і в коренях слів, і в закінченнях: *чоловѣкъ, чорна, жонами, товаришов, книжокъ, со овоцомъ, жолобомъ, нашой, чого, пришоль, о(т)шол, чоль, оужо*, церковнослов'янські написання фіксуються помітно рідше (*человѣкъ, уже, чего, пришель, горячею, жену, сторожемъ*); хоча на відміну від інших пам'яток XV ст. (напр., Четві 1489 р., волинських грамот – Гринчишин, 1996, с. 261; Воронич, 2013, с. 131) о замість е майже не засвідчене в закінченнях дієприкметників, пор.: *зряженаа, толкучего, затверженени, преискушеноу, посажены, обложеньи, оуглаженаа*, і лише один приклад з о: *препуцоньи*. Д. Гринчишин (с. 261), Г. Воронич (с. 131) убачають в такій заміні вияв ствердіння шиплячих;

В. В. Німчук (2014) пов'язує це явище з переходом сильного ь у ъ у сильній позиції “після м'яких приголосних *ž, č, š, č'* (що виникли внаслідок палаталізацій задньоязикових *g, k, x*); після *j*; після м'яких сонорних приголосних *l', r' n'* (які з'явилися в результаті злиття *j* з *l, r, n*) перед складом із голосним заднього ряду”, такий перехід, на думку науковця, відбувся ще до занепаду редукованих у пізній праслов'янській мові (с. 29–30). Зрідка це засвідчується пам'ятками XI ст., зокрема Збірника Святослава 1073, 1076.

У ПП наявні приклади переходу наголошеного і ненаголошеного о – у: *оудним*, а також прийменник *ку* з переходом ъ – о – у (такий прийменник фіксує Словник Б. Грінченка з вихідною формою *къ* (т. 2, с. 317), *докуль, докоул*. Подібне явище властиве різною мірою й сучасним українським діалектам – деяким поліським, і південно-західним, і південно-східним (Бевзенко, 1980, с. 53–54), але відоме воно вже з південноруських рукописів, наприклад, Галицьких євангелій 1144, 1283 р., українським пам'яткам XIV–XVIII ст., переважно галицько-волинським; досить поширене воно, за спостереженням науковців, в Четьї 1489 р. (так зване сильне укання) (Воронич, 2013, с. 131; Історія української мови. Фонетика, 1979, с. 297).

Відсутність чергування задньоязикових із свистячими в закінченнях: *у своємь миломь женихѣ* (К), відомі в північноруських рукописах з XI ст. (напр., Мінея 1096 р.). Деякі дослідники вважають це морфологічним явищем, викликаним дією аналогії, оскільки засвідчується давньоруськими рукописами лише у флексіях (Іванов, 1983, с. 129), українські вчені вважають такі форми в східнополіських, деяких південно-східних говорах української мови пізнішим впливом російської мови (Бевзенко, 1980, с. 83).

Уже рукописами XII–XIII ст. засвідчені написання *ги, ки, хи* замість старослов'янських *гы, кы, хы*, переважно в запозичених з грецької мови словах на позначення різних релігійних реалій та власних назвах, зрідка в питомих словоформах (відомі приклади з Юрійського євангелія 1119 р., Добрилового євангелія 1164 р., паралельне використання таких написань у Христінопільському апостолі XII ст.). У ПП це тотальні написання *ги, ки, хи* замість *гы, кы, хы* в усіх можливих позиціях: у коренях слів, у закінченнях, у суфіксах: *книги, ягодки, сноурки, яблуки, ноги, на вѣки, туги, многими, кипрки, кипарисовы, благих, женьски, сладкіи, тихіи, оухилить, вьсхищена, перескакиваючи, всякіи, всякимь, таких, схилитья, аки, паки, достигіи, не могиш* та ін., що характерно, не засвідчено інших варіантів цих орфограм, єдиний виняток *пакы*. Таку рису І. Огієнко (1930) залучає до північноукраїнських діалектних із звуковим значенням голосного [i] (с. 375), до цієї думки приєднується Г. Воронич (2013), “оскільки в Четьї, як у Крехівському Апостолі, не засвідчено жодного випадку з написанням *гы, кы, хы*, що свідчило б про сплутування *ы* з *и*” (с. 130).

Рефлекси *dj, tj* відтворюються паралельними церковнослов'янськими і східнослов'янськими формами, які трапляються і в давньоруських рукописах; відповідно у ПП: *дщери – дщери* (є ще й *дощки*), *толкучего, омраченоую, милуючимь, затверженьи, наслаженіе, надѣже, ноужа, жажеть, хочеть*, оуглажены, наречеться, *отсѣче, влечеть, оукрочаеиш, оутверженые, тужачи*, але й *жажду, насыщенія, овоци, любяциия, богонаслажденія, отсѣци, изрѣци, теци*, церковнослов'янські орфограми особливо характерні для суфіксів активних дієприкметників теперішнього часу та похідних від них дієприслівників: *оублажающе, имѣюциа, царствуюци, пренеистоцимая, приемлюци, любяциимь*, трапилася навіть гіперична форма: *я есми муръ, а перси мои яко вежа* (замість *вежа*).

Редукція початкового ненаголошеного [i], відома з пам'яток пізньої давньоруської мови (наприклад, Галицького євангелія 1283 р.), властива переважно південно-західним діалектам (Історія української мови. Фонетика, 1979, с. 302), також відзначена в ПП: *дщери Иерусалимскія – дщери Ерусалимскія*.

Така північноруська риса, як цокання – змішування *ч – ц*, яка фіксується ще новгородськими Мінеями 1095–1097 р., а також смоленською грамотою 1229 р., Словом о полку Ігоревім,

Лаврентіївським списком літопису та ін. і яку О. О. Шахматов пов'язував із впливом польських говорів (Іванов, 1983, с. 104–105), представлена кількома прикладами і ПП: *д'цѣри* (В), *ци* (замість *чи*), *оцищеніє* (варто згадати, що в Четві 1489 р. трапляються написання *ц* замість *щ* (*обецаише, обещаеш* тощо), які розглядають також як запозичення з польської мови (Гринчишин, 1996, с. 255).

Спільна українсько-білоруська риса представлена змішуванням в – у найчастіше в прийменниках (*оу ветхому законѣ и въ новому, оувель ма е(с) црь до винницъ*).

Українська тверда вимова шиплячих і губних підкреслюється написанням *ъ* після цих літер (*оукрачаешъ, миломъ, тымъ, со овоцомъ, душъ, оукрачаешъ, всимъ сердцемъ твоимъ, величїемъ, словомъ*); і навпаки, щоб підкреслити церковнослов'янську м'яку вимову губних і шиплячих, як в давньоруських манускриптах, переписувач додавав *ь* або *а*: *налѣтъшихъ, любѣве*, а іноді й після задньозаконних: *цѣркѣви* – В (хоча це може бути помилкове написання замість *цѣркѣви*). Водночас наявний м'який *ц'* (*винницъ, конецъ, мѣсяць, овецъ* – К.), хоча переважають словоформи з твердим *ц* (*левїца, правица, оу винницяхъ, ездьцо(м)*) (В).

Можна відзначити ще деякі фонетичні процеси, відбиті в ПП, зокрема асимілятивні процеси в українській мові, які представлені, напр., переважним використанням українських префіксів роз-, з-, без- (*розмышленїи, безконечное, безчисленное, безконечное, збиралъ, збору* (поряд із *сбору*), *розмовляючи*), як і прийменника *зъ* замість *съ* (*зъ них, зъ горы, зъ дотѣкненїа*); іноді фіксується жива вимова: *накраишая жь жонъ*, яка є виявом регресивної асиміляції приголосних за місцем і способом творення, наслідки якої досить часто фіксують писемні пам'ятки XIII–XIV ст. (Історія української мови. Фонетика, 1979, с. 207). Яскравим прикладом дисиміляції в нових групах приголосних, яку вважають непоширеним явищем у давньоруській мові, проте збереженим в усіх східнослов'янських – і старобілоруській, і староросійській, у староукраїнській засвідчуванім з XIV ст. (Там само, с. 214–215), є займенники *кто, што*, і саме ці форми представлені в ПП.

Отже, фонетико-орфографічна система ПП засвідчує як давні, спільнослов'янські, риси, традиційні церковнослов'янські, так і інновації різної хронології, зокрема риси, які виробилися на спільному українсько-білоруському ґрунті і відбивалися пам'ятками цього періоду, і власне українські особливості живого мовлення, які фіксують й інші українські тексти XV–XVI ст.

Як продовження цієї розвідки передбачено розглянути особливості граматично системи ПП та її лексику.

Література

- Алексев, А. А. (2002). *Песнь песней в древней славяно-русской письменности*. Санкт-Петербург.
- Алексеев, А. А. (1984). *Переводческое наследие Кирилла и Мефодия и его исторические судьбы (Песнь песней в древней славянской письменности)*. (Автореферат диссертации доктора филологических наук). Ленинград.
- Бевзенко, С. П. (1980). *Українська діалектологія*. Київ: Вища школа.
- Буткова, Г. В. (1997). Мова і культура: продукт історії. *Культура народів Причорномор'я*, 2(99).
- Владимиров, П. В. (1888). *Доктор Франциск Скорина, его переводы, печатные издания и язык*. Санкт-Петербург.
- Воронич, Г. В. (2013). Четвя Мінея 1489 р. і кирило-мефодіївська традиція. *Українська мова*, 2, 119-136.
- Гринчишин, Д. (1996). Четвя 1489 року – видатна конфесійна пам'ятка української мови. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці філологічної секції*, ССХХІХ, 252-276.
- Грінченко, Б. (1908). *Словарь української мови*. Т. 2. Київ.
- Жовтобрюх, М. А., Волох, О. Е., Самійленко, С. П., Слинько, І. І. (1980). *Історична граматики української мови*. Київ: Вища школа.

- Жовтобрюх, М. А., Русанівський, В. М., Скляренко, В. Г. (1979). *Історія української мови. Фонетика*. Київ: Наукова думка.
- Иванов, В. В. (1983). *Историческая грамматика русского языка*. Москва: Просвещение.
- Костомаров, Н. И. (1861). Старинный южнорусский перевод Песни песней с послесловиями о любви. *Основа*, 11.
- Лиса, Г. І. (2014). Деякі фонетико-орфографічні риси давньоруських списків Апостола XII–XIII ст. *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського національного лінгвістичного університету*, 28, 65-74.
- Лиса, Г. І. (2015). Роль південноруських канонічних текстів XI–XIII ст. у формуванні давньоруського варіанта старослов'янської мови. *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО національного лінгвістичного університету*, 32, 73-84.
- Лиса, Г. І. (2017). Єфремівська кормча XII ст. як свідчення становлення давньоруського варіанта старослов'янської мови. *Проблеми зіставної семантики*, 13, 278-286.
- Лиса, Г. І. (2001). До характеристики фонетико-орфографічної системи Добрилового євангелія 1164 р. *Востоchnoукраїнський лінгвістический сборник*, 7, 313-322.
- Лиса, Г. І. (1995). Деякі особливості текстів східнослов'янської редакції старослов'янської мови. *Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI–XVIII ст.*, 2, 236-242.
- Лиса, Г. І. (1997). Взаємодія давньоболгарської мови та її східнослов'янського ізводу. Ч. 1. *Культура слова*, 50, 50-56.
- Лиса, Г. І. (1999). Взаємодія давньоболгарської мови та її східнослов'янського ізводу. Ч. II. *Культура слова*, 52, 47-53.
- Німчук, В. В. (2014). Четя 1489 року в контексті сучасної україністики. *Українська мова*, 4, 12-3.
- Німчук, В. В. (2015). Четя 1489 року в контексті сучасної україністики. *Українська мова*, 1, 3-35.
- Огієнко, І. (1930). *Українська літературна мова XVI-го ст. і український Крехівський апостол 1560-х р.* Варшава.
- Русанівський, В. М. (2001). *Історія української літературної мови*. Київ.
- Цейтлин, Р. М., Вечерка, Р., Благова, Э. (1999). *Старославянський словарь (по рукописям X–XI веков)*. Москва: Русский язык.
- Чепіга, І.П. (1996). Взаємодія української і церковнослов'янської мов XVI ст. (на матеріалах перекладів Євангелія). *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці філологічної секції, CCXXIX*, 277-288.

References

- Aleksev, A. A. (2002). *Pesn pesnei v drevnei slaviano-russkoi pismennosti*. Sankt-Peterburh.
- Alekseev, A. A. (1984). *Perevodcheskoe nasledye Kyrylla y Mefodyia y eho ystorycheskye sudby (Pesn pesnei v drevnei slavianskoi pismennosti)*. (Avtoreferat dySSERTatsyy doktora fylolohycheskykh nauk). Lenynhrad.
- Bevzenko, S. P. (1980). *Ukrainska dialektolohiia*. Kyiv: Vyshcha shkola.
- Butkova, H. V. (1997). *Mova i kultura: produkt istorii*. *Kultura narodov Prychernomia*, 2(99).
- Vladymyrov, P. V. (1888). *Doktor Frantsysk Skoryna, eho perevody, pechatnye yzdanія y uazyk*. Sankt-Peterburh.
- Voronych, H. V. (2013). *Chetia Mineia 1489 r. i kyrylo-mefodiivska tradytsiia*. *Ukrainska mova*, 2, 119-136.
- Hrynchysyn, D. (1996). *Chetia 1489 roku – vydatna konfesiina pamiatka ukrainskoi movy*. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. Pratsi filolohichnoi sektsii, CCXXIX*, 252-276. Lviv: NTSh.
- Hrinchenko, B. (1908). *Slovar ukrainskoi movy*. T. 2. Kyiv.
- Zhovtobriukh, M. A., Volokh, O. E., Samiilenko, S. P., Slynko, I. I. (1980). *Istorychna hramatyka ukrainskoi movy*. Kyiv: Vyshcha shkola.

- Zhovtobriukh, M. A., Rusanivskiy, V. M., Skliarenko, V. H. (1979). *Istoriia ukrainskoi movy. Fonetyka*. Kyiv: Naukova dumka.
- Yvanov, V. V. (1983). *Ystorycheskaia hrammatyka russkoho yazyka*. Moskva: Prosveshchenye.
- Kostomarov, N. Y. (1861). *Starynnyi yuzhnorusskiy perevod Pesny pesnei s posleslovyami o liubvy*. Osnova, 11.
- Lysa, H. I. (2014). *Deiaki fonetyko-orfohrafichni rysy davnoruskykh spyskiv Apostola KhII–KhIII st.* Naukovyi visnyk kafedry YuNESKO Kyivskoho natsionalnoho linhvistychnoho universytetu, 28, 65-74.
- Lysa, H. I. (2015). *Rol pivdennoruskykh kanonichnykh tekstiv KhI–KhIII st. u formuvanni davnoruskoho varianta staroslovianskoi movy*. Naukovyi visnyk kafedry YuNESKO natsionalnoho linhvistychnoho universytetu, 32, 73-84.
- Lysa, H. I. (2017). *Yefremivska kormcha KhII st. yak svidchennia stanovlennia davnoruskoho varianta staroslovianskoi movy*. Problemy zistavnoi semantyky, 13, 278-286.
- Lysa, H. I. (2001). *Do kharakterystyky fonetyko-orfohrafichnoi systemy Dobrylovoho yevanheliia 1164 r.* Vostochnoukrajnskyi lnhvystycheskyi sbornyk, 7, 313-322.
- Lysa, H. I. (1995). *Deiaki osoblyvosti tekstiv skhidnoslovianskoi redaktsii staroslovianskoi movy*. Pamiatky pysemnosti skhidnoslovianskymy movamy KhI–KhVIII st., 2, 236-242.
- Lysa, H. I. (1997). *Vzaiemodiia davnobolharskoi movy ta yii skhidnoslovianskoho izvodu*. Ch. 1. *Kultura slova*, 50, 50-56.
- Lysa, H. I. (1999). *Vzaiemodiia davnobolharskoi movy ta yii skhidnoslovianskoho izvodu*. Ch. II. *Kultura slova*, 52, 47-53.
- Nimchuk, V. V. (2014). *Chetia 1489 roku v konteksti suchasnoi ukrainistyky*. *Ukrainska mova*, 4, 12-3.
- Nimchuk, V. V. (2015). *Chetia 1489 roku v konteksti suchasnoi ukrainistyky*. *Ukrainska mova*, 1, 3-35.
- Ohienko, I. (1930). *Ukrainska literaturna mova XVI-ho st. i ukrainskyi Krekhivskiyi apostol 1560-kh r.* Varshava.
- Rusanivskiy, V. M. (2001). *Istoriia ukrainskoi literaturnoi movy*. Kyiv.
- Tseitlyn, R. M., Vecherka, R., Blahova, Э. (1999). *Staroslavianskyi slovar (po rukopysiam Kh–KhI vekov)*. Moskva: Russkiy yazyk.
- Chepiha, I.P. (1996). *Vzaiemodiia ukrainskoi i tserkovnoslovianskoi mov KhVI st. (na materialakh perekladiv Yevanheliia)*. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. Pratsi filolohichnoi sekti*, CCXXIX, 277-288.

УДК 81'37/161

СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІ ФІТОНІМИ ЛАТИНСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ (ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ)

Пащенко О. М.,

кандидат філологічних наук, доцент

Київський національний лінгвістичний університет

paelmih@ukr.net

У статті описано історію семантичних змін східнослов'янських фітонімів-запозичень латинського походження.

Східнослов'янські назви рослин розглянуто як результат семантичних змін у структурі праіндоєвропейських та праслов'янських основ. Семантичні зміни праіндоєвропейських основ (коренів), співвідносних із сучасними фітонімами, являють собою переходи, що їх схематично можна відобразити в моделях. Складниками цих моделей є елементи значення, що в процесі розвитку того чи того слова актуалізувалися або деактуалізувалися на певному етапі семантичної деривації.

Установлено лексико-семантичні групи аналізованих основ і визначено шляхи формування на їхній базі східнослов'янських назв рослин. Це дало змогу визначити спільні мотивуючі динамічні моделі семантичних перетворень праіндоєвропейських праформ на різних етапах їхнього розвитку.

Ключові слова: фітоніми, східнослов'янські назви рослин, латинські запозичення, семантична деривація, діахронічна модель семантичних змін, індоєвропейські корені.

EASTERN-SLOVENIAN PHYTONYMS OF LATIN ORIGIN (COMPARATIVE-HISTORICAL ASPECTS)

Pashchenko O. M.

Ph.D. in Philological Sciences, Associate Professor

Kyiv National Linguistic University

paelmih@ukr.net

The article is dedicated to the study of the formation of phytonymous borrowings of Latin origin. The topicality of the chosen subject is determined by the need to deepen and systematize the data of etymological research of Ukrainian phytonymous borrowings of Latin origin. The aim of the study is to establish ways of archaic groups' forming of the vocabulary of the modern Ukrainian language of the Western-Slavic origin. The following tasks depended of the aim. – to establish the ways of borrowing of Phytonymous Nomenclature in the Ukrainian language; – to identify the diachronic models of semantic changes in the Proto-Indo-European stems (roots), to which modern Ukrainian plant names are concerned. The botanic borrowings of Latin origin are analyzed. The research proves that semantic modifications, as in other groups of East-Slavonic botanical names, occur under certain dynamic motivational models (action → subject of action → name by subject, plant → part of plant → name by part, etc.), and it is accompanied by a number of specific semantic modifications primarily inherent to individual lexical-semantic groups of botanical vocabulary. So, the necessity for the further study of botanical borrowings, is that the motivational foundations, called derivatives, lead to more profound semantic analysis of this lexical-semantic group of words, and also contribute to the further study of etymological character. The requirements of comparative-historical, etymological study of the Slavonic vocabulary arise the task of developing of a more precise lexical and terminological approach to interlingual synonymy phenomena, lexical and semantic parallels, models of nomination (motivational models), search for other permanent inter-system

semantic relations. Etymological dictionaries and special lexicological studies of Slavonic languages create a sufficiently enough base for it and contain valuable personal observations that require systematization and theoretical substantiation.

Key words: botanical names, East Slavonic plant names, Latin borrowings, semantic derivation, diachronic model of semantic changes, Indo-European roots.

За значної кількості ґрунтовних наукових праць у галузі індоєвропейської компаративістики слід зауважити, що на сучасному етапі її розвитку бракує досліджень, у яких регулярні семантичні зміни були б докладно проаналізовані в діахронічному аспекті з урахуванням закономірностей історичного розвитку лексико-семантичних систем споріднених мов. Також залишаються недостатньо дослідженими проблеми семантичних змін східнослов'янських назв рослин у діахронії. До того ж не отримали дотепер належного ступеня систематизації наявні дані щодо обсягу, реальних історичних меж і різних етапів формування складу цього класу лексики на рівні народних (діалектних і просторічних форм) та літературних назв рослин. Все ще недостатньо узагальнені результати сучасних етимологічних студій фітонімічних лексиконів української, російської і білоруської мов у зіставленні зі словником праслов'янської мови й традиційно реконструйованими праїндоєвропейськими основами (коренями).

Саме тому порівняльно-історичне й типологічне дослідження семантичних змін праслов'янських словоформ і праїндоєвропейських основ (коренів) у складі східнослов'янських фітонімів набуває особливої **актуальності**. Актуальність теми представленої дослідження зумовлюється необхідністю поглиблення й систематизації даних етимологічних досліджень щодо східнослов'янських фітонімів-запозичень латинського походження.

Метою дослідження є встановлення шляхів формування однієї з найбільш архаїчних груп лексики сучасних східнослов'янських мов – назв рослин латинського походження з його історико-етимологічною інтерпретацією в рамках семантичних моделей.

Масив ботанічної номенклатури східнослов'янських мов – наслідок тривалого розвитку праїндоєвропейських основ (коренів) та індоєвропейських запозичень, який мав закономірності, зумовлені їхньою семантичною структурою, етапом їхнього формування та належністю їх до певної лексичної мікросистеми.

Семантичні зміни праїндоєвропейських основ (коренів), співвідносних із сучасними фітонімами, являють собою переходи, що їх схематично можна відобразити в моделях. Складниками цих моделей є елементи значення, що в процесі розвитку того чи того слова актуалізувалися або деактуалізувалися на певному етапі семантичної деривації.

Запозичені фітоніми становлять засвоєні східнослов'янським мовним ареалом одиниці, що походять не лише безпосередньо з індоєвропейської кореневої бази, а і з таких мов: латинської, грецької, західнослов'янських, германських, тюркських, афроазійських, китайсько-тибетських тощо.

Процес засвоєння східнослов'янським мовним середовищем фітонімів з інших мовних об'єднань також супроводжувався специфічними семантичними модифікаціями, властивими відповідним лексико-семантичним групам.

Встановлено, що серед праць, присвячених формуванню рослинних назв, дуже плідним є дослідження семантики фітонімічних назв, що стосуються дописемного мовного стану, та використання прийомів діахронічної семантичної реконструкції змісту праслов'янських лексем. “Тут має приділятися увага давнім семантичним закономірностям, дослідженню утворення діахронічних семантичних переходів, семантичній реконструкції” (Батожок, 1979, с. 1).

Досліджуючи фітонімічну лексику індоєвропейського походження в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов, ми вивчаємо ці мовні явища історично, оскільки “в будь-якому мовному явищі можна виявити сліди його історії, адже процес розвитку мови – це не лише процес закріплення її минулих етапів розвитку. Нове, як правило, спирається на попереднє і разом з ним збагачує його” (Іванов, Топоров, 1965, с. 7).

Водночас звернення лише до споконвічних назв залишає поза увагою дослідника такий вагомий прошарок ботанізмів, як запозичення. Але, безумовно, важливим для подальшого вивчення фітонімів є те, що мотиваційні основи, названі дериватологами, спонукають до більш глибокого семантичного аналізу цієї лексико-семантичної групи слів, а також сприяють подальшим дослідженням етимологічного характеру.

Потреби порівняльно-історичного, етимологічного вивчення слов'янської лексики ставлять перед дослідниками завдання розроблення більш чіткого лексичного і термінологічного підходу до явищ міжмовної синонімії, лексичних і семантичних паралелей, моделей номінації (мотиваційних моделей), пошуків інших постійних міжсистемних семантичних відношень. Етимологічні словники та спеціальні лексикологічні дослідження слов'янських мов створюють для цього достатньо велику базу і містять цінні спостереження, що потребують систематизації та теоретичного обґрунтування.

Серед етимологічних словників, які досліджують власне фітонімічну номенклатуру, значну частину становлять ті, що присвячені латинським назвам рослин, уживаним у російській і українській мовах. Спільною рисою “Этимологического словаря латинских названий лекарственных растений” І.П. Мінца та “Этимологического словаря латинских ботанических названий лекарственных растений” Є.І. Светличної є встановлення східнослов'янських назв рослин, що відповідають латинським, і словотвірний аналіз та пояснення терміна – латинізму. На жаль, автори не передбачили з'ясування індоєвропейських вихідних коренів для широкого кола латинських та відповідних їм грецьких спеціальних ботанічних термінів (див., напр.: *betula* “береза”, *inula* “дев'ясил”, *mentha* “м'ята” (Гаммерман, 1962, с. 12, 27, 31) та *armenica* “абрикос”, *betula* “береза”, *caryophyllus* “гвоздика”, *conium* “болиголов” та ін.) (Светличная, 2003, с. 30, 42, 53, 76). Тобто, здійснивши діахронічний аналіз семантики фітонімів латинського походження, автори названих словників уважали за потрібне зупинитися лише на рівні стародавньої італійської групи та сучасної грецької мови. Ця обставина не дозволяє показати ступеневий процес формування назв рослин і зробити їх зіставний аналіз із відповідниками в східнослов'янських мовах.

Для східнослов'янських фітонімів характерне те, що вони успадкували велику кількість запозичень з латинської мови. Найбільше латинських слів прийшло в східнослов'янські мови в період з XVI по XVIII ст. безпосередньо з латинської мови або опосередковано (переважно через польську мову). Назви рослин латинського походження теж можна розподілити за моделями: *дія* → *назва за дією*; *рослина* → *рослина* → *рослина, різновид рослини*; *місце* → *назва за місцем*; *ознака* → *назва за ознакою*.

За моделлю *дія* → *назва за дією* сформувалися східнослов'янські фітоніми укр. *абрикос*, *абрикоса*, [абрикоз, априкоза, оприкос, оберкос], *абрикосівка*, *абрикосник*; рос. *абрикос*; білор. *абрыкос* – це запозичення з голландської мови; гол. *abrikoos* через французьку й іспанську чи португальську мови (фр. *abricot*, ст. *aubercot*, ісп. *albercoque*, *albaricoque*, порт. *albricoque*), яке прийшло з арабської (ар. *al bargōk*), а утворилося у сгр. *πραικόκκιον* (*πραικόκκια*), що у свою чергу походить від лат. *praesox* (*praesocius*) “скороспілий” (Мельничук, 1982 I, с. 39). На етапі від індоєвропейської прамови до латинської праіндоєвроп. *reku “варити, готувати” набула префіксальної форми завдяки префіксу *praе-* “перед-, наперед”. У латинській мові це дієслово також перетворилося на дієприкметник та змінило стан з активного на пасивний – *praesox* (*praesocius*) “той, що передчасно готовий, зрілий”. У цьому випадку яскраво виявляється модель: *дія* → *назва за дією*.

Східнослов'янські фітоніми укр. лаванда “вічнозелена південна рослина, *Lavandula*”, [лаванда] “тс.”, рос. *лаванда*; білор. *лаванда* “тс.” було запозичено через посередництво російської і, можливо, французької (фр. *lavande*) та італійської мов іт. *lavanda* “тс.” з слат.

lavandula, levandula, утвореного від лат. lavo, -āre “мити” (Мельничук, 1990, III, с. 176), тобто, у цьому разі маємо віддієслівний фітонім, що був утворений на латинському ґрунті за моделлю **дія → назва за дією**.

Латинізм *люльок*: lolium (Превел; Роасеас) (Гаммерман, 1962, с. 92) зазнав значних семантичних змін протягом міграції з германських, західнослов'янських до східнослов'янських мов. Лат. lolium “пожитниця п'янка”, мабуть, має походження з дієслова, що позначало хитання, коливання (пор. дінд. lolati “рухатися туди й сюди”). Стає очевидним, що в основі цієї назви в латинській мові була ознака за впливом на людину, оскільки вживання рослини люльок спричиняє непевну ходу та запоморочення. У німецькій мові ця назва видозмінилася у двн. lolli “пожитниця п'янка”, свн. lolch, lullich “тс.”, нвн. Lolch “тс.”, де зберегла свою семантичну структуру. На слов'янському ґрунті ця назва втратила свою мотиваційну основу, тобто ознаку впливу на людину, і набула в східнослов'янських мовах такого вигляду: укр. [люльок] “блекота чорна, Huoscuamus niger L.”, [люлек, люлешниця, люліан, люлюк, люлюх, люлях, люлька, люльки, люльник] “тс.”; білор. [люляк] “отруйна рослина” (Мельничук, 1990, III, с. 326). Розвиток значення цього латинізму відбувся за схемою: **дія → назва за дією**, щоправда, з ускладненими ступенями зміни стану.

Латинське *nasturtium (nasturceium)* виникло, очевидно, з праїндоевроп. *nās- torquom “те, що мучить ніс” (рослина має дуже присмний запах), яке складається з основ іменника nāsus (з праїндоевроп. *nās-) “ніс” і дієслова *turguso, *-ēre “мучити”. Формування назв укр. *настуриця* “красоля, Tropalolum L.”, [настурка] “тс.”, [настуриця], “настуриця лікарська”; рос. *настуриця*; білор. *настурка*, [настурька] “тс.” (Мельничук, 1995, IV, с. 47; Цыхун, 1993, с. 7, 259) зазнало таких етапів перебудови: **дія → назва за дією**.

Фітоніми латинського походження укр. *дигіталіс* “наперстянка”; рос. *дигиталис*; білор. *дигіталіс* “тс.” мали кілька етапів семантичного розвитку. Ботанічна назва лат. digitalis (букв. “наперсток”) була утворена за подібністю квітки до форми наперстка. Назва фітоніма сходить до праїндоевроп. *deik- “показувати”, що згодом трансформувалося в лат. digitus “палець”, а ще через деякий час – у лат. digitāle “наперсток”, digitalis “такий, що стосується пальця” (Мельничук, 1987, II, с. 67). Семантичну модель розвитку праїндоевроп. *deik- “показувати” можна передати так: **дія → суб'єкт дії (суміжність із суб'єктом дії (назва за суміжністю)**.

Лат. portulaca походить від праїндоевроп. *per- “проникати, проходити, переводити на той бік”, що дало на праслов'янському ґрунті *perti “іти, просуватися”. У латинській мові назва дії трансформувалася на назву об'єкта дії, тобто лат. portus уже означає “вхід до будинку; порт; пристань; гавань”, а згодом стає portula “хвіртка, дверцята, ворітечка”, зменшене від porta “ворота, двері”. Будучи запозиченою в слов'янські мови, назва *portulaca* перетворилася на укр. *портулак* “Portulaca L.” [портулака, портулек, портуляка, бутерлак] “тс.”; рос. *портулак*; білор. *партулак*. У латинській мові рослина отримала таку назву через те, що її насіннева коробочка має кришечку, подібну до дверцят (Мельничук, 1995, IV, с. 530; Фасмер, 1986, III, с. 335). Модель семантичного розвитку слов'янських назв рослин, що наслідують лат. portula, є такою: **дія → суб'єкт дії → форма суб'єкта → назва за формою**.

За цією самою семантичною моделлю розвивалося значення латинського слова lucerna “лампа”, яке через французьке Luzerne “люцерна” та через посередництво німецької (н. Luzerne “люцерна”) трансформувалося в сучасні східнослов'янські фітоніми укр. *люцерна* “Medicago sativa L.”, [лицерія] “тс.”, [луцерна, люцерія, люцерка, люцерія] “тс.”; рос. *люцерна*; білор. *люцэрна*, тобто свої назви рослина отримала за схожістю до ліхтаря. Очевидно, фітонім *люцерна* виник на базі праїндоевроп. *leuk- “світити”, яка змінилася в лат. lux “світло”, lucerna “лампа”, що пов'язане з Ісзге “бути ясним, світити”, тобто в основу найменування рослини лягла інтегральна сема “назва за дією” (світити). Цей процес лежить також в основі утворення фітонімів укр. *лунарія* “Lunaria L.”, [лунарка] “лунарія оживаюча”; рос. *лунарик*; білор. *луннік* “тс.” (Мельничук, 1990, III, с. 305, 331), лише з тією відмінністю,

що *лунарія* як фітонім виник на основі подібності до місяця: нлат. *lunaria* утворено від лат. *lūna* “місяць” на підставі деякої подібності круглих сріблястих плодів лунарії до місяця. Модель семантичного розвитку праіндоєвроп. **leuk-* “світити” ускладнена однією ланкою: **дія → суб’єкт дії → форма суб’єкта → назва за формою.**

За моделями *рослина → рослина, рослина → рослина₁* сформувалося значення українських назв рослин [*линта*] “сочевиця, *Lens Adans. Me, Mo*”, [*линда*] “тс.”, що походять з молдавського линте “сочевиця”, молдавського *lințe* “тс.”, які зводяться до лат. *lens* (род. в. *lentis*) “тс.” (Мельничук, 1990, III с. 236; Фасмер 1986, с. 351), свідчить про збереження первинного значення рослини, їм відповідає модель: *рослина → рослина*.

Український фітонім [*корнє*] “кизил, дерен справжній, *Cornus mas L.*”, що є запозиченням з молдавської або румунської мови (молд. *корн.* “кизил”, *коарнэ* “ягода кизилу”, рум. *corn* “кизил” [*cornu*] “тс.”, *соарнă* “ягода кизилу”), походить від лат. *cornus* “кизил” (Мельничук, 1990, III, с. 32), отже, у цьому разі чітко виражена модель семантичного розвитку назви: *рослина → рослина*.

Український фітонім [*перу*] “груша звичайна, *Rugus communis L.*”, що є запозиченням зі східнороманських мов (рум., молд. *рагă* “груша (плід)”, *раг* “груша (дерево)”, зводиться до лат. *rigum* “груша (плід)”, *rigus* “груша (дерево)” (Мельничук, 1995, IV, с. 347), фіксує стійке збереження вихідного значення цього фітоніма в східнослов'янському просторі, що відбивається моделлю: *рослина → рослина*.

Українські фітоніми [*женетин*] “яловець, *Juniperus communis L.*”, [*женетір*] “тс.” було запозичено з молдавської мови; молд. *жняпэн, жиняпэн* походить від лат. *juniperus* “тс.”. Оскільки вихідне значення фітоніма в латинській мові не зазнало змін на жодному з етапів запозичення, є підстави віднести ці назви рослин до тих, що відповідають моделі: *рослина → рослина*. Від цього самого латинського кореня *жігарпн* “яловець” утворилися і були запозичені через румунську мову (рум. *жігарпн* “яловець”, *јнеарпн, јнеарпн* “тс.”) сучасні східнослов'янські назви: укр. *жереп* “гірська сосна, *Pinus mughus Scop.*; яловець”, [*жереп, журапина, журапник*] “тс.” (Мельничук, 1986, II, с. 192–194). Отже, відбулася видозміна, тобто був утворений різновид рослини за схемою: *рослина → рослина₁*.

Латинські *cavolis* “капуста” та *flōs* “квітка” були твірними італійського іт. *cavolo fiore*, *cavolfiore*, ст. *caulifior* “цвітна капуста”, від якого через польське посередництво п. *kalafior*, [*karafiot*] “цвітна капуста” було утворено сучасну українську назву рослини [*каляфійор*] “цвітна капуста, *Brassica oleracea botrytis*” (Мельничук, 1986, II, с. 355). Вихідне значення фітоніма не піддалося семантичним трансформаціям ні в мовах-посередниках, ні в мові-реципієнті – українській. Отже, модель процесу запозичення фітоніма [*каляфійор*] така: *рослина → рослина*, де первинне значення дорівнює похідному.

Сорт капусти також позначає український фітонім [*курєки*] “качанна капуста, *Brassica oleracea L.*”, що є запозиченням з молдавської або румунської мови (молд. *курєкь* “капуста”, рум. *curechi* “тс.”), куди потрапило з лат. *coliculus (cauliculus)* “стеблина, пагін, паросток”, зменшене від *caulis* “стеблина (переважно капустяна), качан, тобто семантичний розвиток цієї назви відбувся в три етапи: 1) частина рослини (стеблина, пагін) у латинській мові; 2) ціла рослина – “капуста” – у молдавській та румунській мовах; 3) сорт капусти – “качанна капуста” – у східнослов'янських мовах: *частина рослини → рослина → рослина₁*.

Представником назв сім'ї бахчевих є фітоніми укр. [*куркубета*] “тиква звичайна, *Lagenaria Vulgaris L.*”, [*куртибетка*] “тс.”, [*куркуб'ета*] “декоративний гарбузик”, [*куркубита, куркубота, куркудучі (мн.), куркудуші (мн.)*] “тс.”, що запозичено з молдавської мови; молд. *куркубетă* “гарбуз; тиква”, як і рум. [*curcubetă*] “тс.” походять від лат. *cucurbita* “гарбуз”. Форма лат. *cucurbita*, очевидно, виникла шляхом редуплікації давнішої форми *curbita під впливом слова *cucumis* “огірок” (Мельничук, 1990, III, с. 153–155). Рухливість значення назви гарбуза в рамках латинської мови пояснюється зовнішньою схожістю двох

рослин: огірка і гарбуза, що стало основною ознакою при найменуванні сучасних фітонімів. Схематично це вкладається в модель: *рослина* → *рослина*₁, де *рослина*₁ – модифіковане значення, сформоване на базі спорідненості та подібності за формою рослин, що іменуються.

Український фітонім [пальмиці] “коноплі, звичайні (плоскінь), Cannabis Sativa L. (mascula)”, за даними Етимологічного словника української мови, похідний від *пальма*. Назва цієї рослини може бути зумовлена схожою будовою листя рослини з пальмовим (Мельничук, 1995, IV, с. 269; Черных 1998, I, с. 618–619). Розвиток значення відбувався за схемою: *рослина* → *рослина*₁.

У латинській мові *agresta* означало “зелений виноград”, в італійській значення не змінилося (іт. *agresto* “незрілий виноград”), у польській мові *agrest* у XV–XVI ст. означало “кисле вино з незрілого винограду”, пізніше – “агрус”, а в східнослов’янських мовах укр. *агрус* “Grossularia”, [агруст, агрус, агрес, агрест, атрес, атрест, атрис, агрист, агруст, ягрес, агрес, ягрест, ягрост, атрост, янгрес, янгрест “тс.”, агрусівка, агрусівка]; рос. [агрест, ягрус]; білор. *агрэст*, [агрыст, агруст] “тс.” (Мельничук, 1982, I, с. 471). Значення формувалося в напрямку іншої рослини *рослина* → *рослина*₁.

Фітоніми укр. *перила* “Perilla L.”, [періля] “періля васильковидна”; рос. *перилла* “тс.” виникли з народної латинської назви *pīra* (лат. *pīra*) “груша”, а точніше – форми множини від *pīrum* “груша (плід)” (Мельничук, 1995, IV, с. 348). Значення назв рослин зазнало змін: фітоніми сформувалися за подібністю їхнього плоду до плоду груші. Хід семантичного розвитку схематично має такий вигляд: *рослина* → *рослина*₁.

Східнослов’янські назви укр. *помідор* “Solanum lycopersicum L.”, [помідори]; рос. *помидор*, [помадора] “тс.”; білор. *памідор* “помідор” запозичено з італійської мови: (іт. *pomidori* (мн.), *potodogo* (одн.), яке виникло внаслідок злиття компонентів словосполучення *potodogo* “помідор” (букв. “золоте яблуко”), що складається зі слів *romo* “яблуко”, *d*, скороченої форми прийменника *dī* “від”, що продовжує лат. *dē* “тс.”; *ogo* “золото”, яке зводиться до лат. *augur* “тс.” (Мельничук, 1995, IV, с. 509; Фасмер, 1986, III, с. 323).

Можливо, те, що *помідор* означав “золоте яблуко” та метафорично пов’язувався із золотом, указувало на цінність цього овоча. Схематично розвиток значення цієї назви можемо зобразити, як *рослина* → *рослина*₁, де *рослина* – назва яблука, а *рослина*₁ – новоутворена назва рослини сімейства пасльонових. Ця модель ускладнена метафоризацією ознаки “золотий” стосовно плоду рослини, завезеної до Європи в XVII ст. (*метал* – *рослина*).

Середньолатинська назва рослини *majorana* (*magorana*, *margerana*), *majoracus* “майоран” стала основою для молдавського та румунських запозичень (молд. *магіран*, рум. *maghiran*), [măgheran, măghiran] “майоран” в українську мову: [магеран] “майоран, Origanum majorana L. (Majorana hortensis Moensh.)”, [магера, магера] “тс.” (Мельничук, 1990, III, с. 352). Семантичне значення цієї назви протягом міграції не зазнало змін, тобто назва зберегла свою структуру, яка вкладається в діахронічну модель: *рослина* → *рослина*.

За моделлю *ознака* → *назва за ознакою* було сформовано значення східнослов’янських назв: укр. [макриш] (вид рослини), [макриши] “щавель кислий, Rumex acetosa L.” є запозиченням із молдавської мови (молд. *макриши* (*макриши*, *мокриши*) “щавель”, як і рум. *măștiș* “тс.”, пов’язуються з молд. [акриши] “тс.”, яке зводиться до лат. *aser* “гострий, сильний”, що споріднене з праслов. *ostrь “гострий”, праіндоєвроп. *ak-r-os “тс.” (Мельничук, 1990, III, с. 367–368). Цю назву запозичено українською мовою без істотних змін, (*щавель* → *щавель*, тобто реалізована модель *рослина* (рослина). Однак на рідному ґрунті, у молдавській мові, фітонім [акриши] засновано від молд. акру “кислий”, яке зводиться до лат. *aser* “гострий, сильний”. Семантична структура успадкованого з латинської мови прикметника в молдавській мові зазнала метонімічного зсуву *гострий* → *кислий*, і ця ознака стала основною для позначення щавлю за його визначальною ознакою – кислотою, що відповідає ступеням розвитку значення: *ознака* → *назва за ознакою*.

Український фітонім [негин] “кукіль звичайний, *Agrostemma githago* L.”, що також є запозиченням з молдавської мови (молд. негінэ (рум. neghină) “тс.”) утворено з лат. *nig(e)llīna, похідної від nigella “чорненька”. Ботанізм *чорнушка* є зменшеною назвою від niger “чорний”. В основу найменування цих рослин було покладено колір рослини (Мельничук, 1995, IV, с. 63). Схему семантичного розвитку утворення цієї назви можемо передати так: **колір → назва за кольором**, де первинну назву утворено на підставі ознаки – кольору плоду.

Різновидом сімейства бахчевих є укр. *патисон* “різновид гарбуза, *Cucurbita pepo* L.”; рос. *патиссон*; білор. *патысон* “тс.”, які були запозичені з французької мови: фр. *pâtisson* “тс.”, що утворено від râte “пиріг” (плоди цієї рослини формою подібні до пирога), що походить від râte “тісто, паста” та пов’язане з пізньолатинським pasta “тс.” (Мельничук, 1995, IV, с. 314). Суттєвих змін латинська назва в слов’янських мовах не зазнала. Однак внутрішньомовне (латинське) утворення назв відбулося на підставі подібності рослини до певного предмета: **речовина → продукт → форма → назва за формою**. Модель **ознака → назва за ознакою** ускладнено підмоделлю на підставі зовнішньої подібності названої рослини до певного харчового продукту.

Латинізм palma “пальма” став основою для фітонімів укр. *пальма* “вічнозелена, переважно деревна рослина з перистим або віялоподібним листям”; рос. білор. *пальма* “тс.” (Мельничук, 1995, IV, с. 268; Черных, 1998, I, с. 618–619). Відомо, що ці ботанізми сходять до лат. palma “долоня, розчепірені пальці”. Назва склалася шляхом актуалізації елемента значення “форма”, враховуючи, що листя пальми схожі на долоню, припускаємо такий перебіг семантичних подій у структурі фітоніма: **частина тіла → форма частини тіла → назва за формою**.

За такою самою схемою з деякою видозміною розвивалося семантичне значення фітонімів укр. *перлівка* “*Melica* L.”, [перловник] “перлівка висока”; рос. *перловник*; білор. *перлуйка* “тс.”, які виникли від *перло* “перламутрове зерно, що утворюється в черепашках деяких молюсків”, і зводиться до нар.-лат. *perla*, яке виникло з лат. *perna* “стегна” (Мельничук, 1995, IV, с. 351). Означені назви були утворені за подібністю форми кулястих грудочок, які є на колосках цієї рослини, до перла, вмісту молюска, а сам молюск мав назву “стегна”. Утворення фітонімів відбувалося в такій послідовності: **частина тіла → форма тіла → назва молюска за формою → вміст молюска → назва за вмістом**. Розвиток утворення цих фітонімів вкладається в загальну схему: **частина тіла → назва за формою**.

В основу найменування наступних рослин покладено уявлюване місце проростання, схематично це має такий вигляд: **місцевість → назва за місцем**. Запозиченням з угорської мови (уг. *paradicsom* “помідор; рай” (помідор ще називають райським яблуком)), що походить від пізньолат. *paradīsus* “рай” (< гр. *παράδεισος* “парк, сад, рай”), є українська назва рослини [парадичка] “помідор, *Solanum lycopersicum* L.”, [бородічки] “тс.” (Мельничук, 1995, IV, с. 289).

Отже, характерним для латинських запозичень у східнослов’янських мовах є велика кількість успадкувань та розвиток за моделями: **дія → назва за дією; дія → суб’єкт дії → суміжність із суб’єктом дії → назва за суміжністю; дія → суб’єкт дії → форма суб’єкта → назва за формою; рослина → рослина; рослина → рослина; частина рослини → рослина → рослина!; ознака (колір) → назва за ознакою; речовина → продукт → форма → назва за формою; частина тіла → форма частини тіла → назва за формою; місцевість → назва за місцевістю**.

Порівняльно-історична характеристика семантики назв рослин у сучасних східнослов’янських мовах засвідчила, що склад цієї тематичної групи лексики утворювався в кожній з названих мов за подібними або іноді майже тотожними динамічними мотиваційними семантичними моделями. Водночас у цьому процесі формується також історично зумовлена своєрідність ботанічної номенклатури східнослов’янських мов.

Дослідження процесів формування ботанічної номенклатури, що походить з виявлених джерел, дозволяє стверджувати, що процес називання довколишніх об’єктів (у цьому разі – рослинного світу) ураховує взаємодію рослинного світу з людиною: сприйняття, використання тощо.

До перспективних напрямів подальших досліджень у розв'язанні проблеми походження та формування східнослов'янської ботанічної номенклатури слід віднести такі: визначення поняття праїндоевропейської основи (кореня) як базової одиниці для виявлення певних семантичних змін у лексичній системі мови; встановлення семантико-словотвірних універсалій на позначення семантичних змін окремих шарів ботанічної номенклатурної лексики близькоспоріднених мов, зокрема слов'янських; поглиблення етимологічного аналізу лексичних запозичень і виявлення при цьому ролі мови-посередниці на різних етапах історичного розвитку східнослов'янських мов; розширення аспектів типологічної інтерпретації складу ботанічної номенклатури різних індоєвропейських, зокрема української, російської і білоруської, мов.

Література

- Батожок, Н. И. (1979). *Историческое развитие значений исходных рефлексов корня *lik- в праславянском и русском языках (опыт семантической реконструкции)* (Автореф. дис. канд. филол. наук). Ленинградский государственный университет им. А. А. Жданова.. Ленинград: ЛГУ им. А. А. Жданова.
- Иванов, В. А., Топоров, В. Н. (1965). *Славянские языковые моделирующие семиотические системы (древний период)*. Москва: Наука.

Лексикографічні джерела

- Етимологічний словник української мови* (Т. 1–7). Взято з http://history.org.ua/LiberUA/EtSIUkrM_1982/EtSIUkrM_1982.pdf
- Светличная, Е. И. *Этимологический словарь латинских ботанических названий лекарственных растений*. Взято з https://fileskachat.com/view/50901_ecf71c4672b50a657fc69ac59b4130cf.html
- Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*. Взято з <http://www.slovorod.ru/etym-vasmer/index.html>
- Черных, П. Я. *Историко-этимологический словарь русского языка*. Взято з <http://www.slovorod.ru/etym-chernykh/index.html>
- Минц, Н. П. (Сост.). Гаммерман, А. Ф. (Ред.). *Этимологический словарь латинских названий лекарственных растений*. Взято з <https://search.rsl.ru/ru/record/01006350115>.
- Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*. Взято з <http://adverbium.org/esbm6>.

References

- Batozhok, N. I. (1979). *Istoricheskoye razvitiye znacheniy iskhodnykh refleksov kornya *lik- v praslavyanskom i russkom yazykakh (opyt semanticheskoy rekonstruktsii)*. Avtoref. dis. kand. filol. nauk: 10.02.01. Leningrad: LGU im. A.A. Zhdanova.
- Ivanov, V. A., Toporov, V. N. (1965). *Slavyanskiye yazykovyye modeliruyushchiye semioticheskiye sistemy (drevniy period)*. Moskva: Nauka.
- Etymolohichnyy slovnyk ukrayins'koyi movy* (Т. 1–7). Vzyato z http://history.org.ua/LiberUA/EtSIUkrM_1982/EtSIUkrM_1982.pdf
- Svetlichnaya, Ye. I. *Etimologicheskij slovar' latinskikh botanicheskikh nazvaniy lekarstvennykh rasteniy*. Vzyato z https://fileskachat.com/view/50901_ecf71c4672b50a657fc69ac59b4130cf.html
- Fasmer, M. *Etimologicheskij slovar' russkogo yazyka*. Vzyato z <http://www.slovorod.ru/etym-vasmer/index.html>
- Chernykh, P. Ya. *Istoriko-etimologicheskij slovar' russkogo yazyka*. Vzyato z <http://www.slovorod.ru/etym-chernykh/index.html>
- Minc, N. P. (Sost.). Gammerman, A. F. (Red.). *Etimologicheskij slovar latinskih nazvanij lekarstvennyh rastenij*. Vzyato z <https://search.rsl.ru/ru/record/01006350115>
- Etymalahičny slounik bielaruskaj movy*. Vziato z <http://adverbium.org/esbm6>

УДК 81'374.4

МЕТОДОЛОГІЧНА ПРОЦЕДУРА ДІАХРОНІЧНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ НОСТРАТИЧНОГО АРХЕТИПУ (з орієнтацією на морфологію і фонологію)

Капранов Я.В.

кандидат філологічних наук, доцент,
докторант кафедри германської і фіно-угорської філології
імені проф. Г. Г. Почепцова,
Київський національний лінгвістичний університет
e-mail: skinner@ukr.net

У статті розроблено й апробовано методологічну процедуру діахронічної інтерпретації ностратичного архетипу, що складається з двох послідовних стадій: перша стадія – рівень морфології передбачає два (2) етапи діахронічної морфологічної інтерпретації (ДМФІ): 1) ДМФІ формального аспекту для визначення загальної морфемної структури, зокрема фонемної будови основної формальної категорії і додаткової(-их) формальної(-их) категорії(-й), а також якості складів (як фонетичних, так і фонологічних); 2) ДМФІ чергування (альтернація) у складі праморфів і прасубморфів (у разі наявності) лише прамовного(-их) відповідника(-ів) для встановлення ланцюгів гіпотетичних чергувань (альтернацій) вокалічних і / або консонантних конструктів; друга стадія – рівень фонології – включає теж два (2) етапи, але діахронічної фонологічної інтерпретації (ДФІ): 1) ДФІ вокалічних і / або консонантних конструктів для надання фонетико-фонологічної характеристики вокалічним і / або консонантним конструктам; 2) ДФІ фонетичних процесів для реєстрації фонетичних процесів вокалізму і консонантизму.

Ключові слова: діахронічна інтерпретація, морфологія, фонологія, ностратичний архетип, вокалічні / консонантні конструкти.

METHODOLOGICAL PROCEDURE FOR THE DIACHRONIC INTERPRETATION OF THE NOSTRATIC (with a Focus on Morphology and Phonology)

Капранов Я.В.

Candidate of Sciences, Associate Professor,
Doctoral Student at Professor G. G. Pocheptsov Department
of Germanic and Finno-Ugric Philology,
Kyiv National Linguistic University
e-mail: skinner@ukr.net

Introduction. The work of representatives of Macrocomparative Studies of the 21st century, where the methodological technique of diachronic interpretation continues to play a key role, especially in terms of explaining proto-language phenomena by appeal to the origin of these phenomena, testify to the need to develop methodological procedure for the diachronic interpretation in general and diachronic interpretation of the Nostratic in particular. **Purpose.** The purpose of the article is to develop and test the methodological procedure for the diachronic interpretation of the Nostratic with a focus on performing two consecutive stages: 1) morphology and 2) phonology. **Results.** The methodological procedure for diachronic interpretation of the Nostratic consists of two consecutive stages. **Conclusions.** The following two (2) stages have been developed and tested in the article: the first stage, i.e. the level of morphology, consists of the two (2) substages of diachronic morphological interpretation (DMPHI): 1) DMPHI

of the formal aspect is conducted to establish the main formal category and the additional formal category(s), as well as the quality of the syllables (both phonetic and phonological); 2) DMPHI of the alternation in the composition of proto-morphs and proto-submorphs (if any) of the proto-language correspondence is conducted to establish the chains of hypothetical alternation (vocal and / or consonantal constructs); the second stage, i.e. the level of phonology, also consists of the two (2) substages of the diachronic phonological interpretation (DPHI): 1) DPHI of the vocal and / or consonant constructs is conducted to give phonetic-phonological characteristics for vocal and / or consonant constructs; 2) DPHI of the phonetic processes is conducted for registration of the phonetic processes of vocalism and consonantism.

Key words: diachronic interpretation, morphonology, phonology, Nostratic, vocal / consonantal constructs.

Формулювання проблеми та обґрунтування актуальності її розв'язання. Напрацювання представників макрокомпаративних студій ХХІ ст., де ключове місце продовжує займати **методологічна техніка діахронічної інтерпретації** (Г. А. Климов, О. Семерені та ін.), особливо в плані пояснення прамовних явищ шляхом апеляції до походження цих явищ, засвідчують про необхідність розроблення комплексної методологічної процедури діахронічної інтерпретації взагалі і діахронічної інтерпретації ностратичного архетипу зокрема, для якого укладено вже чотири (4) джерела з ностратичних етимологій (ГЛБД; Иллич-Свитич, 1971, 1984; Bomhard, 2018; Dolgorolsky, 2012), що дасть змогу макрокомпаративістам здійснювати подальші пояснення ностратичних та ін. етимологій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У попередніх статтях (Капранов, 2015, 2016) було здійснено спробу сформулювати теоретичну, а в окремих з них і практичну (Капранов, 2018, 2019) концепцію щодо ступенів масового споріднення ностратичних мов (В. М. Ілліч-Світич, С. А. Старостін та ін.), тому в межах цієї статті спробуємо запропонувати нову методологічну процедуру діахронічної інтерпретації ностратичного архетипу з орієнтацією на виконання двох послідовних стадій: 1) рівень морфології – діахронічна морфологічна інтерпретація; і 2) рівень фонології – діахронічна фонологічна інтерпретація.

Мета статті – розробити й апробувати методологічну процедуру діахронічної інтерпретації ностратичного архетипу з орієнтацією на виконання двох послідовних стадій: 1) морфології і 2) фонології.

Матеріал – ностратична стаття до архетипу *NuḶa “око, бачити”, представлена В. М. Іллічем-Світичем.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для ефективного виконання процедури діахронічної інтерпретації оперуємо двома поняттями, які не є тотожними: 1) *мовний відповідник* – той, що засвідчений писемністю, і 2) *прамовний відповідник* – той, що не засвідчений писемністю (як правило архетип, тобто форма і значення під астеріском *, гіпотетично відновлений).

Перша стадія – *рівень морфології* (за М. С. Трубецьким) – містить два (2) етапи діахронічної морфологічної інтерпретації (далі – ДМФІ): 1) **ДМФІ формального аспекту** спочатку прамовного(-их), а потім мовного(-их) відповідника (-ів), починаючи від ностратичного архетипу і закінчуючи мовним(-и) відповідником(-ами) у межах кожної окремої мови; 2) **ДМФІ чергування (альтернація)** у складі праморфів і прасубморфів (у разі наявності) лише прамовного(-их) відповідника(-ів), починаючи від ностратичного архетипу, для реєстрації їх рефлексів як у прамовному(-их) відповіднику(-ах) вищого порядку (як правило, вище ностратичного архетипу), так і в мовному(-их) відповіднику(-ах) у межах кожної окремої мови.

Перший етап – **ДМФІ формального аспекту** спочатку прамовного(-их), а потім мовного(-их) відповідника (-ів), починаючи від ностратичного архетипу і закінчуючи мовним(-и) відповідником(-ами) у межах кожної окремої мови, з одного боку, загальної морфологічної

структури (далі – ЗМС), зокрема фонемної будови **основної формальної категорії** (далі – ОФК) – кореня (морф / праморф, що містить самостійне значення) і **додаткової(-их) формальної(-их) категорії(-й)** (далі – ДФК) – преформанта (далі – L) і / або постформанта (далі – R) (субморф / прасубморф) і т. ін., а з іншого боку, якості **складів** (як фонетичних, так і фонологічних) (а в окремих випадках і **мор** (наприклад, для алтайських мов)), які допоможуть засвідчити дію одного із двох законів на відповідному складі: 1) **закону про відкритий склад** – склад, який не має кінцевого вокалічного конструкта; 2) **закону про закритий склад** – склад, який має кінцевий вокалічний конструкт (БЭС, 1998).

Установлені ДФК подаємо у вигляді морфемних швів, тобто фіксуємо, з одного боку, поєднання L з ОФК, а з іншого боку, поєднання ОФК з R у кожному мовному і / або прамовному відповіднику. Це дасть змогу простежити відношення між ОФК і ДФК, а також з'ясувати приналежність мовного (-их) і / або прамовного(-их) відповідника(-ів) до одного з **морфологічних типів мов**: 1) аглютинативні, 2) ізольюючі (аморфні), 3) флективні (фузійні) мови.

У мовному(-их) і / або прамовному(-их) відповіднику(-ах) необхідно визначити якість, тобто структуру (характер), **складу** – фонетико-фонологічну одиницю, що займає проміжне положення між звуком і мовним тактом (БЭС, 2000, с. 470), зокрема: 1) **склад як фонетична одиниця** – мінімальний ланцюжок звуків, всередині якого діють правила коартикуляції і розподіл тривалості; цілісний артикуляційний комплекс, що є єдиним блоком нейрофізіологічних команд до м'язів; мінімальний звуковий відрізок, на який припадає наростання і спад величини повітряного потоку (“дихальний імпульс”) (БЭС, 2000, с. 470); 2) **склад як фонологічна одиниця** – обмеженість класу допустимих схем складу; проста структура внутрішньоскладових консонантних сполук, яка відповідає принципу “хвилі звучності”; наявність дистрибутивних обмежень, які описуються в термінах складових позицій; компенсаторні відношення за тривалістю між голосним і кінцевоскладовим приголосним; залежність місця наголосу від кількісної структури складу; наявність складової просодії – тональної або тембрової; тенденція до кореляції складорозподілу і граматичних меж (збіг морфеми і складу, або моносиллабізмів) (БЭС, 2000, с. 470).

У морфології поряд з поняттям “склад” простежується ще й **поняття “мора”** (від лат. *moera* – зволікання, пауза) – ритмічна одиниця, що [...] дорівнює відкритому складу з короткою голосною і компонентам складів більш складного складу, якщо ці компоненти демонструють функціональну подібність з коротким складом: можуть мати власний наголос, враховуються при визначенні місця наголосу, закономірностей “фонологічної довжини” морфем і слів, віршованих розмірів і т. ін. (БЭС, 1998). Подана дефініція дає змогу переконатися в тому, що **поняття “мора”** застосовується до одиниці, меншої, ніж склад, хоча серед окремих учених простежуються різні позиції щодо співвідношення цих двох понять: “деякі розрізняють мору і склад (наприклад, Х. Сіро, Н. А. Сиромятніков, з різною мотивацією); інші (А. Хідейо, К. Харухіко) ототожнюють мору і склад і бачать тут дві мори і два склади (також з різною мотивацією)” (цит. за пр.: Фельдман, 2002, с. 17).

Другий етап – **ДМФІ чергування (альтернації)** – парадигматичні відношення між однорідними одиницями мови (одиницями одного рівня), здатних замінювати одна одну в складі більших одиниць, що відбувається при певних синтагматичних і / або парадигматичних умовах (БЭС, 1998) – у складі **праморфів і прасубморфів** (у разі наявності) з фіксацією **праморфонем** – сукупності прафонем, які чергуються в прааломорфах однієї праморфеми в різних формах однієї і тієї ж прамовної ОФК або у споріднених праформах (визначена наше – Я. К.) – лише прамовного(-их) відповідника(-ів), починаючи від ностратичного архетипу і закінчуючи архетипом на рівні групи, якщо від нього розвинувся(-лися) мовний(-і) відповідник(-и), для встановлення **ланцюгів гіпотетичних чергувань (альтернацій) вокалічних і / або консонантних конструктів**, які допоможуть здійснити реєстрацію

їх рефлексів як у прамовному(-их) відповіднику(-ах) вищого порядку (як правило, той, що є вищим, ніж ностратичний архетип – наприклад, алтайський архетип) і його похідних прамовних варіантах, так і мовному(-их) відповіднику(-ах) у межах кожної мови.

На цій стадії застосовуємо **гніздовий підхід**, що, за версією Т. О. Черниш, “співвідноситься з лексичними утвореннями, зокрема з однокореневими і, як наслідок, генетично пов’язаними відношеннями похідності, у концепції М. Крушевського гніздові відношення можуть пов’язувати будь-які морфологічні компоненти слова, тобто як корені, так і префікси чи суфікси” (Черниш, 2010, с. 21).

Для визначення **ОФК** і **ДФК** для **прамовного(-их) відповідника(-ів)** (наприклад, ностратичного архетипу і т. ін.) будуємо *етимологічне гніздо* (далі – ЕГ) – ієрархічно організовану за принципом словотвірного гнізда групу слів споріднених мов (у широкому розумінні) або однієї мови (у вузькому розумінні), до якої входять всі можливі дані про історію певної мови (мов), рефлекси конкретного реконструйованого для прамови-основи кореня, відносно якого можна висунути припущення про генетичну спільність (Пятаєва, 2003, с. 46) – для якого вершиною буде архетип (форма і значення під астеріском *), тому кількість ЕГ залежить від кількості архетипів, поданих у ностратичній статті. Зауважимо, що ЕГ з вершиною архетип на рівні групи будуємо у тому випадку, якщо від нього розвинувся(-лися) мовний(-і) відповідник(-и).

Необхідно побудувати такі види ЕГ: 1) ЕГ з **вершиною ностратичний архетип** – група похідних прамовних варіантів (ймовірно, праслів), до якої належать генетично пов’язані один з одним варіанти ностратичного архетипу, об’єднані навколо спільного основного (ядерного) значення, які колись існували в ностратичній прамові протягом її історії (визначення наше – *Я. К.*); 2) ЕГ з **вершиною алтайський архетип** – група похідних прамовних варіантів (ймовірно, прамовних відповідників), до якої належать генетично пов’язані один з одним варіанти алтайського архетипу, об’єднані навколо спільного основного (ядерного) значення, які колись існували в алтайській прамові протягом її історії. Побудова другого виду ЕГ залежить від мовної сім’ї, у якому вершиною буде архетип (форма і значення під астеріском *) відповідного рівня (наприклад, для індоєвропейської прамови – індоєвропейський архетип, для уральської прамови – уральський архетипи і т. ін.), поданий етимологом-ностративістом у ностратичній статті.

Вершину ЕГ виділяємо **напівжирним** шрифтом, а його похідні прамовні варіанти (прамовні відповідники), відібрані **методом суцільної вибірки**, подаємо в квадратних дужках ([ ]), дотримуючись правила відбору варіантів: якщо основа типу X поєднується з формантом типу Y і утворена одиниця повинна мати властивості Z, то основа (і / або формант) повинні виступати у варіанті типу J (Кукушкіна, 2013, с. 29).

Усі похідні прамовні варіанти (праслова) відбираємо з системи STARLING відповідно до такої послідовності дій: офіційний веб-сайт STARLING (URL: <http://starling.rinet.ru>) – опція “Click here to start” – опція “All Bases” – опція “search” навпроти “Nostratic etymology” – вікно “Search for data in: Nostratic etymology” (див. Рис. 1).

У вікні “Search for data in: Nostratic etymology” подано поле “Meaning”, куди необхідно вводити значення (англійською і / або російською або ін. мовою), які відповідають основному (ядерному) значенню того чи іншого архетипу. Наприклад, для пошуку групи похідних прамовних варіантів (праслів) для ностратичного архетипу *Huḳa “око, бачити”, у поле “Meaning” вводимо всі значення, які відповідають основному (ядерному) значенню ностратичного архетипу *Huḳa: наприклад, бачити, око, помічати і т. ін.

Для визначення **ОФК** і **ДФК** для **мовного(-их) відповідника(-ів)** (наприклад, відповідник латинської мови і т. ін.) користуємося даними про морфологічні індекси (як правило, це – початкова форма (для змінюваних), морфологічні ознаки (рід, число, відмінок), а також синтаксична функція) для мовного(-их) відповідника(-ів), що подані в системі STARLING.

Search for data in: Nostratic etymology

[View All Records](#)

Case, enter them below

Field	Include in report?	Value	Query method	Whole words	Ignore comments	Not empty
Eurasianic	☒	<input type="text"/>	Match substring	☐	☒	☐
Meaning	☒	<input type="text"/>	Match substring	☐	☒	☐
Borean	☒	<input type="text"/>				
Indo-European	☒	<input type="text"/>	Match substring	☐	☒	☐
Altaic	☒	<input type="text"/>	Match substring	☐	☒	☐
Uralic	☒	<input type="text"/>	Match substring	☐	☒	☐
Kartvelian	☒	<input type="text"/>	Match substring	☐	☒	☐
Dravidian	☒	<input type="text"/>	Match substring	☐	☒	☐
Eskimo-Aleut	☒	<input type="text"/>	Match substring	☐	☒	☐
Chukchee-Kamchatkan	☒	<input type="text"/>	Match substring	☐	☒	☐
Comments	☒	<input type="text"/>	Match substring	☐	☒	☐
References	☒	<input type="text"/>	Match substring	☐	☒	☐

In any field

Sort by

Check for polysemy

Рис. 1. Запит до бази даних “Ностратична етимологія”

В окремих випадках, у разі потреби залучаємо традиційний **морфемний аналіз**, що допоможе визначити ОФК і ДФК відповідника(-ів), тобто здійснити сегментацію (членування) ЗМС на *морфемі*.

На першій процедурі першої стадії необхідно визначити ЗМС прамовного(-их) відповідника(-ів), у тому числі його (їх) ОФК і ДФК, побудувавши ЕГ з різними вершинами, до яких заносимо всі можливі похідні прамовні варіанти (праслова), відбирані з системи STARLING, а також засвідчити дію одного із двох **морфонологічних законів** для відповідного складу: 1) **закон про відкритий склад**; 2) **закон про закритий склад**.

Наприклад, 1) ЕГ з вершиною ностратичний архетип *HuḶa “око, бачити” і занесені з системи STARLING його похідні прамовні варіанти: [НА *HVḡimpV “повіка”; НА *HwVjV “бачити, охороняти”; НА *gUrV “розуміти, бачити”; НА *PVkV “бачити, розуміти”; НА *peḶV “думати, дивитися”; НА *šVḷV “бачити, знаги”; НА *?incV “бачити, шукати”] дають змогу визначити ЗМС вершини, що відповідає структурі *CVCV, де ОФК – *CVCV, а відтак засвідчує про дію **закону про відкритий склад** як у першому, так і в другому складах; 2) ЕГ з вершиною **індоєвропейський архетип *h₂ekʷ / *heuk-** “око, бачити” і занесені з системи STARLING його похідні прамовні варіанти: [ІЄ okʷ-, okʷi-, okʷ(e)n-, okʷ(e)s-, okʷ-ю- “око, бачити”; ІЄ *(s)kawə-/o- “бачити, слухати, нюхати”; ІЄ *sekʷ- (+ *sāg(ʷ)-) “бачити, помічати” (*sekʷ- “говорити, розмовляти”); ІЄ *(s)pekʷ- “дивитися”; ІЄ *(s)pegʷ- “розуміти, розумний, уважний”] дають змогу визначити ЗМС вершини, що відповідає структурі *CVC-, де ОФК – *CVC-, а відтак зафіксувати дію **закону про закритий склад** у ЗМС вершини.

На другій процедурі першої стадії необхідно визначити ЗМС мовного(-их) відповідника(-ів), у тому числі його (їх) ОФК і ДФК, скориставшись даними про морфологічний індекс, що подані в системі STARLING, а також засвідчити дію одного із двох **морфонологічних законів** для відповідного складу: 1) **закон про відкритий склад**; 2) **закон про закритий склад**.

Наприклад, дані про морфологічний індекс мовного(-их) відповідника(-ів), узяті з системи STARLING (ГЛБД), дають змогу визначити їх ЗМС, у тому числі ОФК і ДФК: **двн.-інд. ákṣi n.**, у якому ЗМС відповідає структурі VCCV, де ОФК – VCC-, ДФК – *-C|V, засвідчує про дію: 1) закону про закритий склад – на першому складі і 2) закону про відкритий склад – на другому складі. та ін.

На третій процедурі першої стадії необхідно встановити ланцюги гіпотетичних чергувань (альтернацій) прамовних вокалічних і / або консонантних конструктів у прамовному(-их) відповіднику(-ів), починаючи від ностратичного архетипу і закінчуючи архетипом на рівні групи, якщо від нього розвинувся(-лися) мовний(-и) відповідник(-и).

Наприклад, ЕГ з вершиною **ностратичний архетип *HuḶa “око, бачити”** і його похідними прамовними варіантами (див. першу процедуру цієї стадії) дає змогу визначити гіпотетичні чергування (альтернації): 1) **прамовних вокалічних конструктів**: початок ОФК: *V (*HVrimpV, *HwVjV, *PVkV, *šVḷV) – *e (*peḷV) – *i (*ḷincV) – *u (*HuḶa); кінець ОФК: V (*HVrimpV, *HwVjV, *PVkV, *peḷV, *šVḷV, *ḷincV) – *a (*HuḶa); 2) **прамовних консонантних конструктів**: початок ОФК: *h (*HuḶa) – *g (*gUrV) – *p (*PVkV, *peḷV) – *š (*šVḷV); кінець ОФК: *k (*HuḶa) – *j (*HwVjV) – *r (*HVrimpV) – *r (*gUrV).

На четвертій процедурі першої стадії необхідно здійснити реестрацію рефлексів ланцюгів гіпотетичних чергувань (альтернацій) вокалічних і / або консонантних конструктів, установлених для відповідного ностратичного архетипу і його похідних прамовних варіантів, у прамовному(-их) відповіднику(-ах) вищого порядку (як правило, той, що є вищим, ніж ностратичний архетип – наприклад, алтайський архетип) і його похідних прамовних варіантах (прасловах), а також у мовному(-их) відповіднику(-ах) у межах кожної окремої мови.

Наприклад, установлений для алтайського архетипу *uka- “помічати, розуміти” і його похідних прамовних варіантів ланцюг гіпотетичних чергувань (альтернацій) прамовних вокалічних конструктів (початок ОФК: *V – *a – *e – *i – *o – *u; кінець ОФК: *V – *a – *o), дає змогу здійснити реестрацію рефлексів для **тюркського архетипу *uk(ā)- “піднімати, слухати” і його похідних прамовних варіантів**: [Тюрк *baḷ- “дивитися”, Тюрк *bḷken- “1) радіти, бути вдячним; 2) прагнути, сподіватися”, Тюрк *siāk- “1) думати, міркувати, сумувати; 2) нудьгувати; 3) розум; 4) думка, хвилювання; 5) читати; 6) пам’ятати; 7) оплакування, сумне спогад”, Тюрк *ḷ(j)- “думати, розуміти”]: початок ОФК: *a: baka-; *e: *sege-, *seke-; *i: *(h)iča-; *u: *uca-; кінець ОФК: a: *uka-

На п’ятій процедурі першої стадії необхідно здійснити заключну ДМФІ чергування (альтернації) для реестрації: 1) **регулярних (закономірних) відповідностей (регулярностей) гіпотетичних чергувань** – спільні (регулярні) ланцюги гіпотетичних чергувань (альтернацій) вокалічних і / або консонантних конструктів, що підтверджуються матеріалом прамовних відповідників різних рівнів і групою похідних прамовних варіантів (ймовірно, праслів); 2) **нерегулярних (незакономірних) відповідностей (нерегулярностей) гіпотетичних чергувань** – відмінні (нерегулярні) ланцюги гіпотетичних чергувань (альтернацій) вокалічних і / або консонантних конструктів, що не підтверджуються матеріалом прамовних відповідників різних рівнів і групою похідних прамовних варіантів (ймовірно, праслів) (визначення наші – Я. К.).

Друга стадія – рівень фонології – містить два (2) етапи діахронічної фонологічної інтерпретації (далі – ДФІ): 1) **ДФІ вокалічних і / або консонантних конструктів**, представлених, з одного боку, у ланцюгах гіпотетичних чергувань (альтернацій), установлених для прамовного(-их) відповідника(-ів), починаючи від ностратичного архетипу і закінчуючи архетипом на рівні групи, а з іншого боку, у мовному(-их) і / або прамовному(-их) відповіднику(-ах); 2) **ДФІ звукових / фонетичних законів / процесів** (далі – **фонетичні процеси**), відображених у мовному(-их) і / або прамовному(-их) відповіднику(-ах), починаючи від ностратичного архетипу і закінчуючи мовним(-и) відповідником(-ами) у межах кожної окремої мови.

Перший етап – ДФІ вокалічних і / або консонантних конструктів, представлених, з одного боку, у ланцюгах гіпотетичних чергувань (альтернацій) вокалічних і / або консонантних

конструктів, установлених для прамовного(-их) відповідника(-ів), починаючи від ностратичного архетипу і закінчуючи архетипом на рівні групи, а з іншого боку, у мовному(-их) і / або прамовному(-их) відповіднику(-ах), для **надання фонетико-фонологічної характеристики вокалічним і / або консонантним конструктам**: для вокалічних конструктів (у тому числі й монофтонгів і дифтонгів) – піднесення (далі – п) і ряд (далі – р) (у разі потреби, ознаку корокий / довгий), для консонантних конструктів – місце (далі – м) і спосіб (далі – с) (у разі потреби, додаткові ознаки: глухий / дзвінкий, сонорний і т. ін.) творення.

Фонетико-фонологічну характеристику вокалічного(-их) і / або консонантного(-их) конструкту(ів) надаємо відповідно до розробленої авторами системи **STARLING “Уніфікованої системи транскрипції для Глобальної лексикостатистичної бази даних” (далі – УСТ)** – системи транскрипції, що відображає всі фонологічні протиставлення, які простежуються в певній мові / прамові (ГЛБД). УСТ містить чотири (4) таблиці: 1) основні приголосні; 2) голосні; 3) вторинні артикуляційні ознаки; 4) супрасегментні ознаки.

Другий етап – ДФІ фонетичних процесів, відображених у мовному(-их) і / або прамовному(-их) відповіднику(-ах), починаючи від ностратичного архетипу і закінчуючи мовним(-и) відповідником(-ами) у межах кожної окремої мови, – закономірностей, які спостерігаються всередині однієї мови; закономірної відповідності звуків в одних і тих же словах у двох або декількох споріднених мовах або діалектах; закономірних відповідностей звуків однієї й тієї ж мови на різних етапах її історії (Абаев, 1933, с. 1–14) – для реєстрації **фонетичних процесів вокалізму і консонантизму**: 1) для ностратичного архетипу і його похідних прамовних варіантів; 2) для архетипу на рівні сім’ї і його похідних прамовних варіантів; 3) для архетипу на рівні групи (якщо від нього розвинувся(-лися) мовний(-і) відповідник(-и)) і його похідних прамовних варіантів; 4) для (групи) мовного(-их) відповідника(-ів), поданого в ностратичній статті.

До **фонетичних процесів вокалізму** відносимо: 1) **ступінь піднесення спинки язика** (далі – **зсув по вертикалі**) – ступінь піднесення спинки язика по вертикалі, що пов’язане зі ступенем розчинності відкритості порожнини рота і призводить до підвищення або зниження піднесення вокалічних конструктів відповідно до трьох ступенів: верхнє – середнє – нижнє; 2) **місце піднесення язика** (далі – **зсув по горизонталі**) – місце піднесення язика по горизонталі, що пов’язане з місцем утворення вокалічних конструктів на одному з трьох рядів: передній – середній – задній; 3) **лабіалізація / делабіалізація**.

До **фонетичних процесів консонантизму** відносимо: 1) **процеси за місцем творення**: веляризація, глотталізація, денталізація, лабіалізація, палаталізація, ретрофлексія, фарингалізація та ін.; 2) **процеси за участю голосу й шуму**: а) глухість / дзвінкість; б) сонорність.

На цій стадії використовуємо результати, одержані під час першої стадії, де був застосований **гніздовий підхід** (за Т. О. Черниш (Черниш, 2010)) для побудови ЕГ з різними вершинами, і **дистрибутивний аналіз** як метод дослідження мовного(-их) і / або прамовного(-их) відповідника(-ів), заснований на вивченні оточення (дистрибуції, розподілення) вокалічних і / або консонантних конструктів (БЭС, 1998).

На **першій процедурі другої стадії** необхідно надати фонетико-фонологічну характеристику **мовним і / або прамовним вокалічним і / або консонантним конструктам**, представленим, з одного боку, у ланцюгах гіпотетичних чергувань (альтернацій) вокалічних і / або консонантних конструктів, установлених для прамовного(-их) відповідника(-ів), починаючи від ностратичного архетипу і закінчуючи архетипом на рівні групи, а з іншого боку, у мовному(-их) і / або прамовному(-их) відповіднику(-ах), відповідно до УСТ.

Наприклад, надаємо фонетико-фонологічну характеристику 1) **прамовним вокалічним конструктам**, представленим в ностратичному архетипі *NuḶa “око, бачити”: початок ОФК: *V /ʔ/ (п: ?, р: ?) – *e /e/ (п: середнє, р: передній) – *i /i/ (п: верхнє, р: передній) – *u /u/ (п: верхній,

р: задній); кінець ОФК: **V** (п: ?, р: ?) – ***a** /a/ (п: нижнє, р: середнє) та ін.; 2) **прамовним консонантним конструктам**, представленим в ностратичному архетипі ***Huᠵa** “око, бачити”: ***h** (м: глотальний, с: глухий фрикативний) – ***g** (м: велярний, с: дзвінкий взривний) – ***p** (м: білабіальний, с: глухий взривний) – ***ʃ** (м: постальвеолярний, м: глухий фрикативний); кінець ОФК: ***k** (м: велярний, с: глухий взривний) – ***j** (м: палатальний, с: сонорний апроксимант) – ***p** (м: білабіальний, с: глухий взривний) – ***r** (м: постальвеолярний, с: сонорний вібрент).

На другій процедурі другої стадії необхідно зафіксувати **фонетичні процеси вокалізму** і **консонантизму**, з одного боку, для прамовного(-их) відповідника(-ів) і його прамовних похідних варіантів (праслів), починаючи від ностратичного архетипу і закінчуючи архетипом на рівні групи, а з іншого боку, для (групи) мовного(-их) відповідника(-ів).

Наприклад, якщо для **монгольського архетипу *uka-** “помічати” і його **прамовних похідних варіантів** (прамовних відповідників): [Монг *(h)udka “смысл, значення”, Монг *sege-, *seke- “1) приходити в себе; 2) разум, свідомість”, Монг *üže- “бачити”, Монг *(h)iča- “сподіватися, вірити”, Монг *baka- “бажати, бажання, прагнення”] фіксуємо **фонетичні процеси вокалізму**: 1) **зсув по вертикалі**: якщо на початку ОФК фіксуємо нижній (***a**: baka-), середній (***e**: *sege-, *seke-) і верхній (***i**: *(h)iča-, ***u**: *uka-) зсув, то в кінці ОФК – нижній (***a**: *uka-) і середній (***e**: *sege-, *seke-); 2) **зсув по горизонталі**: якщо на початку ОФК фіксуємо середній (***a**: *uka-), передній (***e**: *sege-, *seke-; ***i** /i/: *(h)iča-), задній (***u**: *uka-) зсув, то в кінці ОФК – середній (***a**: *uka-); 3) **лабіалізація / делабіалізація**: якщо на початку ОФК фіксуємо як **лабіалізацію** (***u**: *uka-), так і **делабіалізацію** (***a**: *baka-, ***e**: *sege-, *seke-, ***i**: *(h)iča-), то в кінці – **делабіалізацію** (***a**: *uka-); то для **монгольського матеріалу** (див. ностратичну статтю з реєстровим ностратичним архетипом ***Huᠵa** “око, бачити”) **фонетичні процеси вокалізму**: 1) **зсув по вертикалі**: якщо на початку ОФК фіксуємо верхній (**u**: середньомонгольський uqa-, писемний монгольський uqa- та ін.), то в кінці ОФК – нижній (**a**: середньомонгольський uqa-, писемний монгольський uqa- та ін.); 2) **зсув по горизонталі**: якщо на початку ОФК фіксуємо задній (**u**: середньомонгольський uqa-, писемний монгольський uqa- та ін.) зсув, то в кінці ОФК – середній (**a**: середньомонгольський uqa-, писемний монгольський uqa- та ін.); 3) **лабіалізація / делабіалізація**: якщо на початку ОФК фіксуємо **лабіалізацію** (**u**: середньомонгольський uqa-, писемний монгольський uqa- та ін.), то в кінці – **делабіалізацію** (**a**: середньомонгольський uqa-, писемний монгольський uqa- та ін.) та ін.

На третьій процедурі другої стадії необхідно здійснити **заключну ДФІ фонетичних процесів вокалізму і консонантизму** для реєстрації спільних і відмінних характеристик у ланцюзі ‘ностратичний архетип – архетип на рівні сім’ї (наприклад, алтайський, індоєвропейський та ін.)’ – архетип на рівні групи (якщо від нього розвинувся(-лися) мовний(-і) відповідник(-и), подані в ностратичній статті) (за наявності) (наприклад, монгольський, тюркський та ін.) – (група) мовний(-их) відповідник(-ів)’.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Діахронічна інтерпретація ностратичного архетипу спрямована на виконання: **першої стадії** – діахронічної морфологічної інтерпретації, що передбачає: 1) **ДФІ формального аспекту** спочатку прамовного(-их), а потім мовного(-их) відповідника (-ів), з одного боку, загальної морфемної структури, зокрема фонемної будови основної формальної категорії – кореня і додаткової(-их) формальної(-их) категорії(-й), а з іншого боку, якості складів (як фонетичних, так і фонологічних) (а в окремих випадках і мор (наприклад, для алтайських мов)), до допоможе простежити розвиток загальної морфемної структури, починаючи від ностратичного архетипу і закінчуючи мовним відповідником у межах кожної окремої мови; 2) **ДФІ чергування (альтернації)** у складі праморфвів і прасубморфвів (у разі наявності) з фіксацією праморфонеми лише прамовного(-их) відповідника(-ів) для встановлення ланцюгів гіпотетичних чергувань (альтернацій) вокалічних і / або консонантних конструктів, що продемонструють регулярність / нерегулярність (закономірних) відповідностей (регулярностей)

гіпотетичних чергувань у ностратичному матеріалі, що є вищим, ніж рівень ностратичної прамови; **другої стадії** – діахронічної фонологічної інтерпретації, що передбачає: 1) **ДФІ вокалічних і / або консонантних конструктів** для надання фонетико-фонологічної характеристики вокалічним і / або консонантним конструктам, що дасть змогу зафіксувати відповідні фонетичні процеси; 2) **ДФІ фонетичних процесів** для реєстрації фонетичних процесів вокалізму і консонантизму, що дасть змогу здійснити методологічну процедуру діахронічної верифікації ступенів споріднення ностратичних мов.

Література

- Абаев, В. И. (1933). О 'фонетическом законе'. *Язык и мышление*, 1, 1–14.
- БЭС, 2000 – Прохоров, А. М. (Гл. ред.). (2000). *Большой энциклопедический словарь*. Москва: Большая Рос. энциклопедия ОНИКС.
- ГЛБД – Старостин, С. А., & Старостин, Г. С. (2006–2013). *Глобальная лексикостатистическая база данных "Вавилонская Башня"*. Взято из <http://starling.rinet.ru/>
- Иллич-Свитыч, В. М. (1971, 1984). *Опыт сравнения ностратических языков (семито-хамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский)* (Т. 1–3). Москва: Наука.
- Капранов, Я. В. (2015). Историко-генетичні витоки поняття ностратичної прамови у сучасному порівняльно-історичному мовознавстві. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 9. Сучасні тенденції розвитку мов*, 13, 86–92.
- Капранов, Я. В. (2016). Інтерпретація змісту поняття "архетип" у лінгвокомпаративістиці. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету. Серія Філологічні науки*, 146, 73–76.
- Кукушкина, О. В. (2016). *Морфология современного русского литературного языка*. Москва: Издательство Московского университета.
- Пятаева, Н. В. (2003). Понятие лексического гнезда в современной лингвистике (к проблеме квалификации и классификации). *Филологический класс*, 3, 42–49.
- Фельдман, Н. И. (2002). *Японский язык*. Москва: Едиториал УРСС.
- Черниш, Т. О. (2010). *Нариси зі слов'янської порівняльно-історичної лексикології та етимології* [навчальний посібник]. Київ: Видавничо-поліграфічний центр – Київський університет.
- БЭС, 1998 – Ярцева, В. Н. (Ред.). (1998). *Языкознание. Большой энциклопедический словарь*. Москва: Большая Российская энциклопедия.
- Bomhard, A. R. (2018). *A Comprehensive Introduction to Nostratic Comparative Linguistics: with special reference to Indo-European* (Vol. 1–4). (3rd ed.). Charleston, SC.
- Dolgopolsky, A. (2012). *Nostratic Dictionary* (3rd ed.). McDonald Institute for Archaeological Research.
- Kapranov, Y. V. (2018). Degree of Affinity Between the Korean *mōi(h), *mōrō and Japanese *mōri against the Altaic *mōr[u] "tree, forest" (According to Starostin's Version). *Scientific Journal of National Pedagogical Dragomanov University. Series 9. Current Trends in Language Development*, 18, 61–73. DOI: <https://doi.org/10.31392/NPUnc.series9.2018.18.05>
- Kapranov, Y. V. (2019). Diachronic Interpretation of Phonomorphological and Semantic Regularities of Nostratic (Based on *Huḳa "eye"). *Scientific Journal of National Pedagogical Dragomanov University. Series 9. Current Trends in Language Development*, 19, 74–89. DOI: <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series9.2019.19.05>

References

- Abayev, V.I. (1933). О 'foneticheskom zakone'. *Yazyk i myshleniye*, 1, 1–14.
- BES, 2000 – Prohorov, A. M. (Gl. red.). (2000). *Bol'shoj jenciklopedicheskij slovar'*. Moskva: Bol'shaja Ros. jenciklopedija ONIKS.
- GLBD – Starostin, S. A., & Starostin, G. S. (2006–2013). *Global'naja leksikostatisticheskaja baza dannyh "Vavilonskaja Bashnja"*. Vzjato iz <http://starling.rinet.ru/>

- Illich-Svitych, V. M. (1971, 1984). *Opyt sravnenija nostraticheskikh jazykov (semito-hamitskij, kartvel'skij, indoevropskij, ural'skij, dravidijskij, altajskij)* (T. 1–3). Moskva: Nauka.
- Kapranov, Ya.V. (2015). Istoryko-henetychni vytoky ponyattya nostratychnoyi pramovy u suchasnomu porivnyalno-istorychnomu movoznavstvi. *Naukovyy chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriya 9. Suchasni tendentsiyi rozvytku mov*, 13, 86–92.
- Kapranov, Ya.V. (2016). Interpretatsiya zmistu ponyattya “arkhetyp” u linhvokomparatyvistytsi. *Naukovi zapysky Kirovohrads'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu. Seriya Filolohichni nauky*, 146, 73–76.
- Kukushkina, O.V. (2016). *Morfonologiya sovremennogo russkogo literaturnogo yazyka*. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta.
- Pyatayeva, N. V. (2003). Ponyatiye leksicheskogo gnezda v sovremennoy lingvistike (k probleme kvalifikatsii i klassifikatsii). *Filologicheskij klass*, 3, 42–49.
- Feldman, N. I. (2002). *Yaponskiy yazyk*. Moskva: Yeditorial URSS.
- Chernysh, T. O. (2010). *Narysy zi slov'ians'koi porivnial'no-istorychnoi leksykologii ta etymologii* [navchal'nyj posibnyk]. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyj tsentr – Kyiv's'kyj universytet.
- BES, 1998 – Jarceva, V. N. (Red.). (1998). *Jazykoznanie. Bol'shoj jenciklopedicheskij slovar'*. Moskva: Bol'shaja Rossijskaja jenciklopedija.
- Bomhard, A. R. (2018). *A Comprehensive Introduction to Nostratic Comparative Linguistics: with special reference to Indo-European* (Vol. 1–4). (3rd ed.). Charleston, SC.
- Dolgopolsky, A. (2012). *Nostratic Dictionary* (3rd ed.). McDonald Institute for Archaeological Research.
- Kapranov, Y. V. (2018). Degree of Affinity Between the Korean *mōi(h), *mōró and Japanese *móri against the Altaic *mōr[u] “tree, forest” (According to Starostin’s Version). *Scientific Journal of National Pedagogical Dragomanov University. Series 9. Current Trends in Language Development*, 18, 61–73. DOI: <https://doi.org/10.31392/NPUnc.series9.2018.18.05>
- Kapranov, Y. V. (2019). Diachronic Interpretation of Phonomorphological and Semantic Regularities of Nostratic (Based on *HuḤa “eye”). *Scientific Journal of National Pedagogical Dragomanov University. Series 9. Current Trends in Language Development*, 19, 74–89. DOI: <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series9.2019.19.05>

УДК 811.801.83

ИЗ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ ОТРАСЛЕВЫХ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИХ СЛОВАРЕЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Бахманова З. Ф.

докторант

Бакинский Евразийский университет

a-yashar@rambler.ru

Данная статья посвящена изучению истории составления терминологических словарей в Азербайджане. В статье на основе конкретных научно-теоретических источников в хронологической последовательности прослеживается история возникновения терминологических словарей в Азербайджане. С этой целью анализируются терминологические словари, составленные в разные годы – одноязычные (толковые), двуязычные и многоязычные словари, относящиеся к разным областям науки. Автор выявляет причины, которые обуславливают составления этих словарей, раскрывает принципы составления терминологических словарей, основные подходы к подаче профессиональной (специальной) и лингвистической информации в отдельных словарных статьях. В статье также выявлены основные погрешности, наблюдаемые в этих словарях.

Ключевые слова: словарь, терминология, отраслевые словари, терминологическая единица, словник, одноязычные словари

FROM THE HISTORY OF LEARNING FIELD TERMINOLOGICAL DICTIONARIES

Bahmanova Z. F.

Ph. D. student

Baku Eurasian University (Baku, Azerbaijan)

a-yashar@rambler.ru

This article is devoted to the study of the history of compiling terminological dictionaries in Azerbaijan. The article traces the history of the origin of terminological dictionaries in Azerbaijan in chronological order on the basis of specific scientific and theoretical sources. For this purpose, terminological dictionaries compiled in different years are analyzed. The article analyzes monolingual (explanatory), bilingual and multilingual dictionaries related to different fields of science. The author identifies the reasons that determine the compilation of these dictionaries. The author reveals the principles of compiling terminological dictionaries, the main approaches to submitting professional (special) and linguistic information in separate dictionary articles. The article also reveals the main errors observed in these dictionaries. It is known that the modern terminology of any branch of science in different languages is developing at different rates and according to its own rules, depending on the development of the industry itself using these terms.

One of the main features of terminological dictionaries is the coverage of selected terms in other languages. When compiling dictionaries for a specific field of science, the most relevant terms should be selected first. An analysis of the formation of the terminology of a separate field of science shows that terminological science was preceded by a period of accumulation of terms in any language, uniting thematically in a certain volume and quantity within the various fields of science and technology, in special words and branch lexical units. In modern linguistics, terminological dictionaries for language coverage are divided into three types: 1) monolingual terminological dictionaries; 2) bilingual terminological dictionaries, and finally, 3) multilingual terminological dictionaries.

Key words: dictionary, terminology, field dictionaries, terminological unit, monolingual dictionaries.

Изучение терминов на протяжении многих лет находилось на периферии лингвистики и только с первой половины XX века стало в центре внимания учёных-лингвистов. Однако сам процесс становления и формирования лингвистической терминологии тесно и непосредственно связан с историей лингвистической мысли, направлениями и научными школами в ее пределах, темпами развития лингвистики.

Известно, что современная терминология любой отрасли науки в разных языках развивается разными темпами и по своим правилам в зависимости от развития самой отрасли применения данных терминов. Одним из основных черт терминологических словарей является охват выбранных терминов в других языках. При составлении словарей по конкретной области науки в первую очередь должны выбираться наиболее актуальные термины. Анализ процесса становления терминологии отдельной области науки показывает, что терминологической науке предшествовал период накопления терминов в каком-либо языке, объединяясь тематически в определенном объеме и количестве в пределах различных сфер науки и техники, в специальных словах и отраслевых лексических единицах.

В современной лингвистике терминологические словари по охвату языка делятся на три вида: 1) одноязычные терминологические словари; 2) двуязычные терминологические словари, и наконец, 3) многоязычные терминологические словари.

Говоря о видах терминологических словарей, Б. Джафарова делит их таким образом:

- 1) по количеству языков, представленных в них, – одноязычные, двуязычные, многоязычные;
- 2) по количеству терминов и их интерпретации – энциклопедические и объяснительные и т. д.;
- 3) по представленным областям и областям знаний – по определенной области или специальности – узко- и многоаспектные словари;
- 4) по полноте представленных терминов – целые, средние, краткие;
- 5) особо целевые – легко понятные, часто употребляемые (Сәғәтова, 1997, с. 6).

Как видно из приведенной цитаты, Б. Джафарова, основываясь на количество представленных языков в терминологических словарях, делит словари на три вида.

Преследуя основную цель данной статьи, мы постараемся описать особенности каждого из этих трех видов терминологических словарей. Одноязычные терминологические словари содержат термины, которые употребляются в одной конкретной области науки и их словник является однотипным. В словнике подобных типов словарей наряду с особыми терминами, которые употребляются в конкретной области науки, даются и общеупотребительные слова. Теперь мы вплотную подошли к основной теме статьи, т. е. анализу основных правил составления одноязычных терминологических словарей. Когда мы говорим об одноязычном терминологическом словаре, то в нашем представлении прежде всего оживляются объяснительные терминологические словари. Эти словари в основном содержат объяснение терминов по конкретной области науки. Объяснительные словари занимают особо важное место среди терминологических словарей.

По определению Б. Джафаровой, словари подобного характера, “во-первых, раскрывают важные особенности в первую очередь семантики объяснительной терминологической единицы, во-вторых, подобные словари не ограничиваются лишь раскрытием значения терминов” (Сәғәтова, 1994, с. 54).

По определению Н. П. Кузькина (1962), “терминологическая лексика – это словарный запас, используемый в той или иной отрасли материального производства или науки для обозначения специфических объектов” (с. 145). В объяснительных терминологических словарях основное место отводится наиболее употребительным и общепринятым терминам данной области науки. Порядок расположения терминов, как в других типах словарей, в основном дается в алфавитном порядке. Ключевое слово, наряду с ним и термины, которые связаны с темой, систематизируются по внутреннему алфавитному порядку. Тогда возникает вопрос:

какова основная цель создания одноязычных терминологических словарей. На наш взгляд, основная цель словарей подобных типов заключается в предоставлении обширной информации об объясняемых терминах и сфере использования этих терминов в целом. Например, в объяснительном словаре дано широкое объяснение спортивному термину “батут”:

“Батут” – это универсальное спортивное снаряжение, которое после отталкивания позволяет со скоростью подняться на горку. Батут – это устройство для прыжков, представляющее собой прочную плетёную сетку, натянутую на металлическую раму при помощи резиновых или металлических пружин. Материал, который используется для изготовления поверхности батута, не является эластичным сам по себе. Эластичность достигается за счет пружин, расположенных по периметру сетки. Он может применяться для отдыха, развлечения и проведения досуга, отработки акробатических элементов горнолыжниками и гимнастами. Также “батут” используется для усовершенствования навыков ориентирования в пространстве (Hüseynov, Allahverdiyev, 1916, с. 53).

Как видно из примера, в объяснительных терминологических словарях можно показать исчерпывающие сведения об объясняемом термине.

По способу толкования терминов терминологические словари делятся на два разряда: 1) словари, предоставляющие краткую информацию об объясняемом термине, описанном в нескольких предложениях; 2) словари, объясняющие термины в обширных словарных статьях.

Однако в одноязычных объяснительных словарях есть ряд проблем и недостатков. Касаясь проблем одноязычных объяснительных терминологических словарей, С. Садыгова (2011) описывает их следующим образом:

должно быть предоставлено конкретное и точное определение описываемых терминов;
должно быть предоставлено объяснение терминов, которые не имеют определения;
должно быть предоставлено значение омонимичных терминов в каждой области;
параллельные термины должны отражаться в словаре (с. 326).

Следует сказать, что вышеназванные проблемы являются важными вопросами, которые необходимо решать при составлении объяснительных терминологических словарей.

Двуязычные словари в основном изучают терминологическую лексику двух языков и терминологические изменения в этих языках. В словарях подобного типа основная задача – описать один язык с помощью другого языка. Когда мы раньше говорили о двуязычных терминологических словарях, то в нашем воображении возрождались лишь азербайджанско-русские терминологические словари.

В Азербайджане первые терминологические словари были двуязычными и они опубликованы в основном на азербайджано-персидском, азербайджано-турецком, азербайджано-английском языках. Следует добавить, что среди этих терминологических словарей, по сравнению с другими словарями, преобладают двуязычные русско-азербайджанские словари, составленные по различным областям науки. В качестве примера этих двуязычных словарей можно показать терминологические словари по биологии, физике, литературоведению, лингвистике, истории, этнографии и др. Преобладание в Азербайджане двуязычных отраслевых русско-азербайджанских словарей над другими двуязычными словарями, на наш взгляд, можно объяснять тесной научной связью между двумя странами.

Хотя двуязычные терминологические словари во многих научных литературах часто упоминаются как переводные словари, однако между этими словарями существуют некоторые различия. Несмотря на переводческий характер двуязычных терминологических словарей, их основная цель заключается в переводе терминов с одного языка на другой. Если в двуязычных терминологических словарях переводятся ключевые термины и терминовидные слова в различных областях науки, то в переводных словарях дается перевод слов, которые понимаются широкой публикой и близки к народному языку.

А.А. Абдулрахманов (1961) в национальных языках различает 4 типа словарей:

- 1) дается словник двух языков без объяснения;
- 2) дается краткий обзор части, принадлежавшей национальному языку;
- 3) дается полный обзор части, принадлежавшей национальному языку;
- 4) сначала даются термины национального языка, а их эквиваленты на русском языке даются вторичными (с. 196).

Говоря о составлении двуязычных словарей, М. Гасымов (1967) считает целесообразным составить словари этого типа четырьмя способами. В терминологических словарях, входящих в первую группу, не дается никакого объяснения. Цель составления таких словарей – определить конкретное соответствие того или иного термина на азербайджанском языке. До сих пор терминологические словари, опубликованные в нашей стране, в основном относятся к этому типу.

В терминологических словарях, включенных во вторую группу, сначала представлены эквиваленты конкретными словами-терминами, а затем дается краткое объяснение того же термина на азербайджанском языке.

В терминологических словарях, входящих в третью группу, дается полное объяснение отдельным терминам русского языка на азербайджанском языке.

Наконец, в терминологических словарях, включенных в четвертую группу, сначала даются термины азербайджанского языка, а затем дается их соответствие на русском языке (с. 40).

Как видно, несмотря на то, что годы прошли с появления этих идей, двуязычные словари в основном составляются по этим указанным типам. По нашему мнению, более целесообразно составлять словари на азербайджанском языке по принципам четвертой группы. В этом случае термины, созданные за счет средств азербайджанского языка, послужат переводу на второй язык. С. Садыгова (Sadıqova, 2011) двуязычные словари делит на два типа:

“1) словари, в которых указывается только конкретное соответствие на русском языке, например, *многочлен* – *çoxhəlli*;

2) словари, в которых наряду с указанием конкретного соответствия терминов, употребленных на русском языке, дается также их краткое объяснение. Например, *ордината* (математика / ордината) в аналитической геометрии перпендикуляр на плоскости, опущенный из точки на ось абсцисс” (с. 318).

Если взять в целом, то по сравнению с другими словарями значимость двуязычных словарей невелика. По мнению Б. Джафаровой (Cəfərova, 1994), незначительная значимость двуязычных словарей заключается в том, что в двуязычных терминологических словарях “отсутствует объяснение терминологических единиц и не раскрывается их семантика. Такие словари не в силах удовлетворять потребности пользователей. Они могут лишь содействовать переводу” (с. 60).

Двуязычные словари составляются не только как перевод слова с одного языка на другой язык, в них еще содержится и частичное объяснение. В этих словарях сначала даются термины на национальном языке, затем следуют термины на русском языке. Например, на азербайджанском языке можно найти терминологические словари, в которых наряду с переводом термина отражено и краткое объяснение. Хотелось бы отметить, что в Азербайджане в разных объемах и типах опубликованы азербайджанско-русский и русско-азербайджанский двуязычные словари. Выражая свое отношение к словарям, составленным в этом направлении и форме, М. Касумов (Qasəmov, 1968) существующие в этих словарях словники делит на четыре типа:

- 1) термины словаря даются в соответствии с общеобразовательной учебной программой;
- 2) термины словаря отражают программу средних специальных школ;
- 3) термины словаря выражаются в соответствии с программой высшей школы;

4) словарь носит общий характер и предназначен для удовлетворения потребностей переводчиков, работников издательств и инженеров-техников (с. 163).

В терминологических словарях термины переводятся не только на два языка, но и на три или более языков. Такие словари обычно называются многоязычными словарями. Многоязычные терминологические словари не ограничиваются поиском соответствий (эквивалентов) терминов, используемых в словаре, в этих словарях предоставляются многозначность и варианты этих терминов.

Словари этого типа охватывают научный потенциал и лексику языка. Основная суть многоязычных словарей заключается в том, что терминологическая система с одного языка переводится на другой язык или языки. С. Джафаров (Сəfərov, 1982) отмечает, что “многоязычные терминологические словари учитывают все оттенки значения любого слова, даются синонимы на родном и иностранном языках, а пользователи, сравнивая их, сопоставляют с другими языками. Во вводной части и в конце некоторых словарей даются принципы их составления, в этих словарях объясняются правила, используемые этими словарями, грамматические связи, таблицы коррекции и изменений, лексического значения этих слов и их употребления в предложении” (с. 125).

Многоязычные словари, как и другие одноязычные и двуязычные словари, охватывают различные области науки. В подобные словари могут быть включены пять или более языков. При составлении многоязычных терминологических словарей необходимо соблюдать определенные принципы. Н. Ибрагимова (2002) указывает следующие принципы:

- один язык должен быть ключевым, на основе этого языка даются точные эквиваленты;
- объяснение читателю значения слов, которые не имеют соответствия на родном языке;
- правильное чтение слов на всех языках, соблюдение орфоэпических правил;
- правильное отражение фонетических закономерностей слов и терминов (с. 46).

Следует отметить, что большинство терминов, используемых в наших многоязычных словарях терминов, являются словами русского языка или словами, заимствованными из других языков через посредничество русского языка. Большинство терминов в терминологических словарях, относящихся к русскому языку, обладают терминологическими функциями, так как они в основном отражаются в научно-технических словарях. Говоря о словах русскоязычного происхождения в словарях, Н. Ибрагимова (Əbrahimova, 2010) русскоязычные слова разделила на три группы:

1) слова русского происхождения, сохранившие свою оригинальность на азербайджанском языке (например, *автобаза, аптека, маркет* и т. д.);

2) слова, заимствованные из западноевропейских языков и подчиняющиеся фонетическим и морфологическим законам русского языка, например, *форма: форма (ing) – с формой (fr)*;

3) слова и термины, заимствованные из русского языка и употребленные в соответствии с внутренними правилами азербайджанского языка (например, *ведро, газета, фонарь*) (с. 49).

В наше время английский язык является ведущим языком во всех областях, и это не миновало многоязычные словари. Хотя в предыдущие периоды в многоязычных словарях доминировал французский язык, ныне в подобных современных словарях основная часть слов восходит к английскому языку. В качестве примера можно привести термин “футбол”. Этот термин одинаково произносится на многих языках: в английском языке – “football”, во французском языке – “football”, на русском языке – “футбол”, на азербайджанском языке – “futbol”.

Если не учесть незначительные изменения английских терминов, использованных в терминологических словарях, то они в основном сохраняют свою оригинальность. В многоязычных словарях в зависимости от количества переводимых языков термины помещаются в отдельные столбцы. Например: *Areometr Ареометр Densimeter Areometre Arometre* (Elektrofizika terminləri lüğəti, 2012, с. 13).

Как видно, в данном случае дан перевод одного термина на разные языки и они помещены в отдельные столбцы.

Б. Джафарова (Сəфəрова, 1994) описывает принципы составления многоязычных терминологических словарей и разделяет их на следующие типы:

“– один язык должен быть авторитетным, и эквиваленты должны ориентироваться на этот язык;

– необходимо пояснить и проанализировать терминологическую единицу, представленную на основном языке;

– в семантическом поле необходимо показывать основные варианты термина;

– при составлении многоязычных терминологических словарей должна широко использоваться система алфавит – гнездо;

– при составлении таких словарей следует использовать ряд индикаторов, цифр, кодов, условных знаков, аббревиатур, символов, иллюстративных материалов и т. д.” (с.76).

На основе отмеченных особенностей можно сделать заключение, что терминологические словари представляют огромную значимость при получении определенной информации о некоторых терминах. Развитие языка не прошло бесследно и для терминологических словарей, а составление новых терминологических словарей есть ярким примером этому.

Литература

- Абдуррахманов, А.А. (1961). О принципах составления русско-казахских отраслевых терминологических словарей. *Вопросы терминологии*. (с. 45-53). Москва: Изд. АН СССР.
- Сəфəрова, В. (1997). *Terminoloji lüğətçilik məsələləri*. Bakı.
- Сəфəрова, В. (1994). *Terminoloji lüğətlərin elmi əsasları və tərtibi prinsipləri*. Bakı.
- Кузькин, Н.П. (1962). К вопросу о сущности термина. *Вестник Ленинградского государственного университета*, 20(4), 136-146.
- Hüseynov, S, Allahverdiyev, S. (2016). *İdman terminlərinin izahlı lüğəti*. Bakı: Elm və Təhsil.
- Sadıqova, S. (2011). *Azərbaycan dilinin terminologiyası*. Bakı: Elm.
- Qasımov, M. (1967). *Azəri dilində terminlər necə yaranır*. Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı.
- Гасымов, М.Ш. (1973). *Принципы составления двуязычных терминологических словарей*. Баку.
- Сəфəров, S. (1982). *Müasir Azərbaycan dili. Leksika. II hissə*. Bakı: Elm.
- İbrahimova, N. (2002). *Çoxdilli terminoloji lüğətlər və onların tərtibi prinsipləri*. Bakı.
- Elektrofizika terminləri lüğəti* (2012). Bakı: Elm.

References

- Abdurrakhmanov, A.A. (1961). O printsipakh sostavleniia russko-kazakhskikh otraslevykh terminologicheskikh slovarej. *Voprosy terminologii*. (с. 45-53). Moskva: Izd. AN SSSR.
- Сəфəрова, В. (1997). *Terminoloji lüğətçilik məsələləri*. Bakı.
- Сəфəрова, В. (1994). *Terminoloji lüğətlərin elmi əsasları və tərtibi prinsipləri*. Bakı.
- Kuz'kin, N.P. (1962). K voprosu o sushchnosti termina. *Vestnik LGU. Leningrad*, 20(4), 136-146.
- Hüseynov, S, Allahverdiyev S. (2016). *İdman terminlərinin izahlı lüğəti*. Bakı: Elm və Təhsil.
- Sadıqova, S. (2011). *Azərbaycan dilinin terminologiyası*. Bakı: Elm.
- Qasımov, M. (1967). *Azəri dilində terminlər necə yaranır*. Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı.
- Gasymov, M.Sh. (1973). *Principy sostavlieniia dvuiazychnykh terminologicheskikh slovarej*. Baku.
- Сəфəров, S. (1982). *Müasir Azərbaycan dili. Leksika. II hissə*. Bakı: Elm.
- İbrahimova, N. (2002). *Çoxdilli terminoloji lüğətlər və onların tərtibi prinsipləri*. Bakı.
- Elektrofizika terminləri lüğəti* (2012). Bakı: Elm.

УДК 81'373.23:81'373.7

СЕМАНТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ З АНТРОПОНІМІЧНИМ КОМПОНЕНТОМ ТА ЇХНЯ РОЛЬ У СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Дишлева Г. В.

Національний авіаційний університет
dyshleva.anna@gmail.com

Стаття присвячена дослідженню структурно-семантичних особливостей фразеологізмів з антропонімічним компонентом в українській мові. У роботі проаналізовано теоретичні засади вивчення антропофразеологізмів у лінгвістичних розвідках, обґрунтовано основні риси класифікації антропоніма, якими зумовлена типологія фразеологічних одиниць з антропонімічним компонентом, здійснено їх семантичну класифікацію, визначено основні характеристики зазначених фразеологізмів, які є основою формування їхніх типів. Загалом, визначено структурно-семантичні особливості фразеологізмів з антропонімічним компонентом української мови як виразників аксіологічних характеристик, а також доведено, що антропонімічний компонент є основним складником антропофразеологізму, його ядром, яке визначає всю сутність фразеологічної одиниці цього типу. Зазначені положення дозволяють зробити висновок про антропоцентричність фразеологічної семантики: фразеологія покриває переважно ті ділянки дійсності, які безпосередньо пов'язані з людиною, з її баченням, оцінкою реалій, з характеристикою психологічних особливостей особистості – пізнавальних процесів, емоційно-вольової сторони діяльності, індивідуально-типологічних ознак особистості.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, фразеологічний антропонім, монотаполісемантичність фразеологізмів, структурно-семантичні особливості, інтенсивність стереотипізації, асоціативно-понятійні групи.

SEMANTIC ORGANIZATION OF PHRASEOLOGIES WITH ANTHROPONYMIC COMPONENT AND THEIR ROLE IN THE SYSTEM OF UKRAINIAN PHRASEOLOGY

Dyshleva G. V.

National Aviation University
dyshleva.anna@gmail.com

Introduction. The human being in his speech activity does not only inform about the world, but also expresses his attitude toward it. One of the signs of expressiveness of the speaker's opinion, the level of language proficiency is, in particular, the use of phraseological units.

Interest in the manifestation of the "human factor" in language includes the interest in the image of the human being as an integral part of the linguistic picture of the world, as well as in verbalization, linguistic conceptualisation of different sides and levels of the human personality. That is why it is necessary and important to analyze phraseologisms with an anthroponymic component, as well as to study the question of mono- and polysemanticity of these units.

The purpose of the study is to determine the structural-semantic peculiarities of phraseologisms with the anthroponymic component of the Ukrainian language as expressers of axiological characteristics.

Methods. To solve these tasks and based on cognitive-pragmatic and structural approaches in the work a descriptive method and a component analysis of the values of phraseological units and their components are used in this investigation.

Results. The theoretical principles of studying anthropophrasologisms in linguistic intelligence are analyzed in the paper, the basic features of anthroponym classification which determine the typology of phraseological units with an anthroponymic component are defined, their semantic classification and basic characteristics are given.

Conclusion. The presented classification of phraseological units with an anthroponymic component cannot claim to exhaustively solve the problem of typology the semantic meanings of mentioned phraseologisms, but it offers one of its variants. In further scientific developments it is necessary to investigate the properties of anthroponymic components as parts of phraseologisms, their role in phrase formation, determine the main characteristics of these phraseologisms, elucidate the ethnic peculiarities of expression semantics the anthroponymic component in phraseology of the Ukrainian language, as well as the characteristics of the mechanism to show the character's features, physical characteristics etc. using an anthroponymic component of phraseologisms.

Keywords: phraseological unit, phraseological anthroponym, mono- and polysemantic phraseologisms, structural-semantic peculiarities, intensity of stereotyping, associative-conceptual groups.

Формулювання проблеми та її актуальність. Людина у своїй мовленнєвій діяльності не тільки інформує про навколишній світ, а й висловлює при цьому своє ставлення до нього. Однією з ознак виразності думки мовця, рівня володіння мовним багатством є, зокрема, уживання фразеологічних одиниць.

Утворення фразеологічних одиниць, їх поява – це живий і постійний процес, викликаний самою потребою людського спілкування. Процес розуміння й аналізу фразеологічного складу мови – це шлях до пізнання ментальності народу, його уявлень про світ і сприйняття себе в цьому світі.

Інтерес до вияву “людського чинника” в мові містить зацікавленість образом людини як складником мовної картини світу, і вербалізацією, мовною концептуалізацією різних сторін і рівнів людської особистості. Саме тому необхідним та важливим є аналіз фразеологізмів з антропонімним компонентом, а також дослідження питання моно- та полісемантичності цих одиниць.

Аналіз досліджень та публікацій. В українській лінгвістиці фразеологічні одиниці з антропонімним компонентом ще не були об'єктом спеціального системного дослідження, хоча окремі аспекти їхньої будови та функціонування розглянуто в працях Л. Г. Авксентьєва, М. Ф. Алефіренка, Н. Д. Бабич, М. Т. Демського, С. Я. Єрмоленко, Л. Г. Скрипник, Г. М. Удовиченка, В. Д. Ужченка та ін. Антропоцентричний принцип організації мови зумовлює те, що в центрі цих мовознавчих досліджень перебуває людина, відбір і оцінка нею найрізноманітніших реалій та оцінка самої людини. Такий принцип сучасної лінгвістичної парадигми в теоретичному мовознавстві останніх десятиліть виявляються у зміщенні дослідницьких акцентів у бік пізнання людини – такою, якою вона постає, відображаючись у дзеркалі мови. Однак, як зауважує відомий дослідник О. І. Дзира, “... українська антропоніміка досліджується ще досить нерівномірно, причому не тільки щодо різних синхронних зрізів і територіальних виявів, але й у плані вивчення всієї антропонімічної дійсності” (27, с. 13). Це заважає однозначно класифікувати елементи антропофразеофонду, визначити його місце у фразеологічній системі та обсяг, поняття фразеологічної одиниці з антропонімним компонентом.

Протягом останніх років значно зросла кількість наукових розвідок, зокрема вагомий внесок у розвиток досліджень фразеоантропонімів зробили О. С. Брайченко, І. Д. Скорук, С. В. Глушик, Л. О. Белей, І. Д. Фаріон, Н. І. Рульова, Л. О. Кравченко, С. М. Медвідь-Пахомова та багато інших. Проте у всіх цих дослідженнях розглядалися особові імена, імена по батькові, прізвища та прізвиська людини або їх окремі характеристики. На нашу думку, дослідження всього фонду антропоніміки відбувалося з акцентом саме на антропонім як на “онім”,

що уособлює власне ім'я людини, отже, значний масив фразеологізмів з антропонімічним компонентом лишається поза увагою мовознавців. Однак до цих одиниць варто зараховувати також і антропофразеологізми, які будь-яким чином стосуються життя і діяльності людини в усіх їх виявах, зокрема на позначення віку людини, її соціального стану, психологічних характеристик, ментальних особливостей, професійних якостей тощо.

Мета дослідження полягає у визначенні структурно-семантичних особливостей фразеологізмів з антропонімічним компонентом української мови як виразників аксіологічних характеристик.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- 1) проаналізувати теоретичні засади вивчення антропофразеологізмів у лінгвістичних розвідках;
- 2) обґрунтувати основні риси класифікації антропоніма, якими зумовлена типологія фразеологічних одиниць з антропонімічним компонентом;
- 3) визначити основні характеристики зазначених фразеологізмів, які є основою формування їхніх типів.

Серед усього фразеологічного матеріалу фразеологізми з антропонімічним компонентом якнайкраще відображають менталітет народів з різними національно-культурними традиціями, допомагають виявити особливості, пов'язані зі специфікою сприйняття, пізнання і інтерпретації дійсності, характером її відображення і членування світу в тій чи тій мовній картині світу. Антропонімічний компонент у їхньому складі, несучи в собі символічні значення, що виникли впродовж століть у результаті складних культурних і суспільно-економічних умов, визначає семантику фразеологічних одиниць, виконує основну фразеотворювальну роль, продукує поняття фразеологічної одиниці з антропонімічним компонентом та закономірності формування її типів.

Фразеологічні одиниці з антропонімічним компонентом визначають основні характеристики людини як індивіда, її місце і роль у суспільстві, характеризують взаємодію і взаємовплив особистості та соціуму, що є засадничою основою формування їхніх типів за ознаками поведінки людини, фізичних і ментальних характеристик, соціального стану, психологічних виявів, родинних стосунків, професійних особливостей тощо.

Антропонімічний компонент є основним складником антропофразеологізму, його ядром, яке визначає всю сутність фразеологічної одиниці цього типу.

Перші спроби витлумачення деяких власних імен знаходимо вже в писемних пам'ятках Київської Русі, зокрема ще в літописі Нестора-літописця у XII ст. Це були надто спрощені пояснення етнічних назв слов'ян, окремих територіальних і особових назв. Словником, у якому Памва Беринда вперше на історико-пізнавальному ґрунті намагався виявити джерела походження власних імен людей, був "Лексіконъ славеноросскій и имень тлъкованіе" (1627).

На початку XIX ст. київський митрополит Євген Болховітінюв збирає власні імена людей, опрацьовує їх і в 1813 р. видає працю "О личных собственных именах у Славянорусов", у 30-х роках XIX ст. збирає власні імена для свого "Словника української мови" П. П. Білецький-Носенко, виходять статті Г. П. Галагана, А. І. Степовича, В. М. Яструбова.

Початок наукового вивчення слов'янської антропоніміки прийнято пов'язувати з працею Ф. Міклошевича "Die Bildung der slavischen personennamen" (1860), у якій учений розглядає процес творення слов'янських особових назв. Саме на другу половину XIX – поч. XX ст. припадають перші дослідження з української антропоніміки. Першим запропонував чітку і своєрідну класифікацію українських власних назв прізвищевому типу В. Ю. Охрімівич у статті "Знадоби до пізнання народних звичаїв і поглядів правних", перший розділ якої має назву "Про сільські прозвища". Основоположними працями для української науки є роботи І. Я. Франка, який уперше в українському мовознавстві вказав на історичну зумовленість виникнення

й функціонування прізвищ і запропонував свою класифікаційну схему. Б. Д. Грінченко зібрав власні народні імена та їхні діалектні форми і в 1909 р. видав невеликий словник “Крестные имена людей”, а також словник української мови. У 1926 р. М. І. Корнилович у праці “Огляд народних родових прізвищ на Холмщині і Підляшші” висвітлює шляхи і джерела творення прізвищ, їх еволюцію в історичній перспективі. У 1930-х роках І. Огієнко уклав словник українських імен в літературній формі.

Справжнє поживлення наукового інтересу до вивчення українських власних імен у лінгвістичному плані спостерігається після публікацій ґрунтовних досліджень Л. Л. Гумецької, присвячених історичному словотворенню українських антропонімів XIV – XV ст. (1958), та О. Б. Ткаченка, який на основі лінгвогеографічного методу дійшов висновку щодо виникнення і поширення деяких прізвищ (1958).

Чимало праць, написаних протягом 1960–1980-х років, присвячено дослідженню власних особових імен українців. З українських пам’яток писемності XVII–XVIII ст. вивчали прізвищеві назви А. М. Залеський (1964), А. О. Свашенко (1965), В. Ю. Франчук (1965). Базовими є роботи російських учених В. А. Ніконова, С. І. Зініна, В. Д. Михайлова, О. В. Суперанської, Л. М. Щетиніна, Л. В. Успенського тощо.

Окремо слід відзначити монографію М. Л. Худаша “З історії української антропонімії” (1977), у якій розглянуто цілий комплекс антропонімічних проблем, насамперед розв’язано загальнотеоретичні, екстралінгвальні та джерелознавчі питання української антропоніміки. Відомий дослідник О. І. Дзира зауважив (2013), що низку вагомих праць з теоретичних і практичних питань антропоніміки підготував П. П. Чучка, зокрема “Антропонімію Закарпаття”, де зібрано й описано імена та прізвища, що побутують на Закарпатті (1969). Пізніше він продовжив вивчення власних імен у дослідженні “Антропонімія як засіб етнічної ідентифікації людності” (1988).

Упродовж останніх років власні особові імена з погляду їх функціонування у складі багатолексемних найменувань розглянула С. М. Медвідь-Пахомова (2003). Окремим аспектам антропоніміки присвячено розвідки І. В. Єфіменко (2003) та С. О. Вербича (2010).

Л. О. Кравченко продовжила вивчення власних назв і подала ґрунтовну їх класифікацію (2014), О. М. Горенко визначила специфіку українських антропонімів, зіставляючи власні імена та їх літературні аналоги (2007), О. М. Алексеева охарактеризувала вплив історичних, соціальних, культурних та лінгвальних факторів на розвиток сучасної антропонімічної системи України (2014). Проте всі ці дослідження стосувалися тільки особових імен, імен по батькові, прізвищ та прізвищ людини. Закономірно, що коло фразеологізмів з антропонімним компонентом значно звужувалося, зводяться лише до власних назв.

Незаперечним є факт, що фразеологізми відображають у своїй більшості людину. У центрі мовотворчості перебуває людина, відбір і оцінка нею найрізноманітніших реалій та оцінка самої людини. Домінанта антропоцентризму у фразеології відчутна в характеристиці людини, а також у виборі нею сфер діяльності.

Вибір об’єкта опису, пов’язаного з людиною, характерний для багатьох вчених. Зокрема В. Д. Калашник досліджував естетичний аспект фразеологізмів з антропонімним компонентом (2011), О. Г. Сошко подала моделі фразеологізмів щодо внутрішніх характеристик людини (2013), Д. С. Чепок дослідила семантику фразеологічних одиниць на позначення почуттів (2013). Однак, хоча ці праці були ґрунтовними у плані вивчення значимих характеристик індивіда, стосувалися вони лише окремих виявів людської особистості.

Важливими для відображення сфер, у центрі яких перебуває людина, були виокремлення й дослідження у фразеології тематичного поля “Людина” (Н. Д. Коваленко, Ю. Ф. Прадід, Л. І. Арсенєв та інші). Так, структуру й семантику фразеологічного поля емоцій та емоційного і психічного стану досліджували А. М. Емірова, І. В. Кашина, Є. М. Покровська, Н. В. Ляшенко.

Р. І. Яранцев класифікував близько 800 російських фразеологічних одиниць, розташувачи їх у 47 тематичних розділах, які входять до трьох частин. Дві з них – “Емоції людини”, “Властивості і якості людини” – найтісніше пов’язані з антропологічним принципом сучасної фразеології. Н. Д. Коваленко, поставивши за мету здійснити “ідеографічний опис фраземіки західно-подільських говірок”, предметом усього дослідження обрала 10 фразеологічно-семантичних полів на позначення явищ, ознак і процесів, “пов’язаних із життям та діяльністю людини”, як-от: “Фізичний стан людини”, “Положення тіла в просторі”, “Розумова діяльність людини”, “Мовленнєва діяльність людини”, “Психічний стан людини”, “Суспільна поведінка людини”, “Трудова діяльність”, “Соціальний стан”, “Характеристика людини”, “Стосунки між людьми” і дійшла висновку, що ідеографічний аналіз фраземіки говірок Західного Поділля засвідчив чітко виражений антропоцентричний характер. Фразеологізми української мови з компонентом “душа” проаналізовані в дисертації О. П. Каракуці. Здійснюючи ідеографічну характеристику вказаних фразеологічних одиниць, авторка описує структуру дев’яти груп фразеологізмів, серед яких визначає групи на позначення життєдіяльності людини; фізичного стану людини; явищ, пов’язаних з кінцем біологічного існування людини; процесу харчування; суспільної діяльності індивіда. У кінцевому підсумку вони різнобічно фокусують людину в багатьох її інтелектуально-моральних та характеристично-емоційних виявах.

О. О. Потебня (1993) наголошував, що “...зміст народної поезії становить не природа, а людина, тобто те, що є найважливішого у світі для людини” (с. 188). Мова “наскрізь антропоцентрична”. Присутність людини відчутна на всьому просторі мови, але найвиразніше, мабуть, помітна саме в лексиці, особливо у фразеології, адже ідіома не тільки і не стільки називає предмет, скільки зображує його багатогранно, з усією різноманітністю конотативних нюансів. Об’єктивізація у фразеологізмі почуттів, думок, настроїв, уявлень, внутрішніх переживань виходить на передній план, вибудовує безкінечність фразеоструктур, мікроструктур, пронизує не тільки поверхневий рівень духовного життя людини, а й проникає в глибину сенсорних відчуттів, вибудовує її менталітет і прагматичне поле. Фразеотворча система стає виявом глибинної діяльності руху, активізуючи попередній досвід людини. Як зазначає В. Д. Ужченко (2007), твердження, що понад 95 % фразеологічних одиниць так чи інакше пов’язані з людиною, стало мало не хрестоматійним. Розподіляючи фразеологічні одиниці гуцульських говірок між двома тематичними полями, М. В. Олійник доходить висновку, що фразеологізми тематичного поля “Людина” становлять 92,8 %, фразеологізми “Сприйняття навколишнього світу” – 7,2 %. Велику кількість фразеологізмів першої групи автор пояснює “тісними контактами людини з природою”, проте й друге семантичне поле характеризує поле “Людина”, оскільки сприйняття навколишнього світу може здійснюватися лише людиною. На матеріалі болгарської мови Н. А. Смолякова описала тему “Людина, характерні риси особистості, становище людини в суспільстві”, яка ґрунтується на розумінні людини як осердя всіх процесів сенсоутворення. Однак, незважаючи на багатогранність дослідження фразеологічних одиниць, які різнобічно характеризують людину, необхідно зауважити, що більшість цих фразеологізмів не мають у своєму складі антропонімічного компонента. Відсутність ґрунтовних досліджень у цьому напрямі уможливує всебічне вивчення та докладну класифікацію фразеологічних одиниць з антропонімічним компонентом.

Загальноприйнятої класифікації фразеологічних одиниць з антропонімічним компонентом немає, що об’єктивно визначається метою і завданнями дослідження. Ураховуючи значні напрацювання в галузі вивчення походження і семантики фразеологізмів, можна зробити висновок про різні підходи до виокремлення груп: логіко-семантичний, семантико-граматичний, функціональний, генетичний, структурний, морфологічний та інші. У нашому дослідженні з оперттям на логіко-семантичний підхід основою для виокремлення фразеологічних одиниць стали такі критерії: значення слів-компонентів та співвіднесеність фразеологізмів із фактами

дійсності. Значення кожної фразеологічної одиниці з'ясовувалося за її тлумаченням у фразеологічних словниках української мови (*Словник фразеологізмів української мови* / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. К.: Наук. думка, 2008; Удовиченко Г. М. *Фразеологічний словник української мови*: в 2 т., 1984) та виявом значень у конкретних фразеологічних структурах. У результаті систематизації фразеологічних одиниць за названими критеріями було виділено такі групи (через великий обсяг фразеологічних одиниць та значну кількість підгруп в окремих групах класифікація подається скорочено):

I. Власні назви

Бідному Савці нема долі ні на печі, ні на лавці (на печі печуть, а на лавці січуть) – Коли підходить до нього пані. “Чому ти, – питає, – чоловіче, озирасишся?” – “Та шукаю, – каже, – своєї Долі”. – “Навіщо вона тобі?” – “Як навіщо? Он братова Доля слугує йому, а моєї нема. Мені, як тому Савці, нема долі ні на печі, ні на лавці” (Г. Булашев).

II. Міфологічні назви

авгієві стайні, авгієві стойла, стайня Авгіюва – Цікавий знати, чи довго б у них стало охоти чистити такі авгієві стойла, які вони щодня роблять в редакції при допомозі того, що вогні звуть “рукописями” (Леся Українка).

III. Назви античного походження

гомеричний сміх, гомеричний регіт – Максим і Марко Баніт були невтомні. Вони ще влаштували комічний бокс, який викликав новий вибух гомеричного реготу (Д. Ткач).

IV. Назви біблійного походження

Адамові діти – Схаменіться: Усі на сім світі – І царята, і старчата – Адамові діти (Т. Шевченко).

V. Демонологічні назви

біс вселився (поселився) – Та коли переступили поріг готелика, ... знов поселився в Тетяну Василюву біс незгоди (П. Загребельний).

VI. Назви на позначення світу людини та її місця у світі

1. зовнішній вигляд, вік, фізичні дані, фізіологічний стан

викапаний батько, вилитий батько – Викапаний батько, мовив з легкою осмutoю в голосі. – Отако, а!.. Тридцять років нема Платона! І ось син його (Ю. Бедзик).

2. внутрішній світ людини

без царя в голові, нема царя в голові – Хай тільки пан обдере... Я йому такого пуцу півня! – грізно каже Чіпка. Дід аж не стямився. – Що це ти кажеш, сину? Чи ти не маєш Бога в животі, а царя в голові? (Панас Мирний).

3. родинні зв'язки, сімейний стан, доля людини

батьки і діти – Вони старі – “Батьки і діти”, Як відомо, відвічна драма, Донька хотіла б в світ летіти, Так з хати не пускає мама. (Б. Лепкий)

4. соціально-правовий стан, професійна характеристика

вільний козак – Колись хотілося, а нині волів би бачити Дмитра відважним січовиком, не чийсь там слугою, а вільним козаком, підвладним тільки своїй совісті (Я. Стецюк).

5. ставлення до людей, стосунки між людьми та між людиною і природою

для милого друга і коня з плуга – Хто матусю поховає – спис тому вручаю я, Хто дружині дасть притулок – хай бере мого коня. Не бродяга я безрідний, а для друга милого і коня із плуга (В. Мисик).

6. оцінка поведінки або результату діяльності людини,

характеристика ділових якостей людини

казанською сиротою прикинутися – Навперобій почали розповідати, як помітили злодія. ..Не заважали йому.., поки він не розв'язав гузир. .. Ну й майстер! .. А такою казанською сиротою прикинувся (Ю. Збанацький).

7. емоційна оцінка дійсності людиною

враг тебе бери – *Хіба не чув, що на умі в сих мугирів? Задумали чорну раду ірдові душі! – Та враг їх бери з їх чорною радою, брате (П. Куліш).*

VII. Назви на позначення об'єктивної реальності

люди ніч (по шматках) розібрали – *І де це ти, чоловіче, чапиш ото до такої пори? – незлобливо, більше з співчуттям, запитала вона. – Вже люди ніч розібрали, а ти ніяк з тою зборнею не розпрощаєшся... (А. Ішук).*

Висновки та перспективи подальших досліджень. Аналіз досліджень сучасної фразеології дозволяє зробити висновок про антропоцентричність її семантики: фразеологія покриває переважно ті ділянки дійсності, які безпосередньо пов'язані з людиною, з її баченням, оцінкою реалій, з характеристикою психологічних особливостей особистості – пізнавальних процесів, емоційно-вольової сторони діяльності, індивідуально-типологічних ознак особистості. Проте в більшості розвідок проаналізовано лише власні імена людини в різних часових та географічних зрізах, що значно звужувало семантику фразеологізмів з антропонімічним компонентом. В інших працях взято до уваги фразеологічні одиниці, які різнопланово характеризують тематичне поле "Людина", однак не всі ці фразеологізми мали у своєму складі антропонімічний компонент. Ці чинники зумовили необхідність ґрунтовного дослідження та аналізу фразеологізмів з антропонімічним компонентом, а також розроблення їхньої семантичної класифікації. Представлена класифікація фразеологічних одиниць з антропонімічним компонентом не може претендувати на вичерпне розв'язання проблеми типології семантичних значень згаданих фразеологізмів, але вона пропонує один із її варіантів. У подальших наукових розробках варто дослідити властивості антропонімічних компонентів як складників фразеологізмів, їхню роль у фразеотворенні, визначити основні характеристики цих фразеологізмів, з'ясувати етнонаціональні особливості вираження семантики антропонімічного компонента у фразеологізмах української мови, а також виявити механізми представлення рис характеру, поведінки та фізичної характеристики тощо антропонімічним компонентом у складі фразеологізмів.

Література

- Дзира, О. І. (2013). До історії вивчення української антропоніміки. *Гілея. Історичні науки, філософські науки, політичні науки: Науковий вісник: Збірник наукових праць Національного Педагогічного Університету ім. М.П. Драгоманова*, 72 (5), 13-20.
- Лекант, П. А. (2001). *Современный русский литературный язык*. Москва: Высшая школа.
- Потебня, А. А. (1993). *Мысль и язык*. Київ: СИНТО.
- Сепир, Э. (2002). *Избранные труды по языкознанию и культурологии*. Москва: Прогресс.
- Ужченко, В. Д., Ужченко, Д. В. (2007). *Фразеологія сучасної української мови*. Київ: Знання.

References

- Dzyra, O. I. (2013). Do istorii vyvchenn'a ukrains'koi antroponomiky. Do istorii vyvchennia ukrayins'koyi antroponomiky. *Hileya. Istorychni nauky, filosofsk'i nauky, polityshni nauky. Naukovyi visnyk: Zb. nauk. prats' NPU im. M. P. Dragomanova*, 72 (5), 13-20.
- Lekant, P. A. (2001). *Sovremenniy russkii literaturnyi jazyk*. Moskva: Vysshaya shola.
- Potebnia A. A. (1993). *Mysl' i jazyk*. Kyiv: SINTO.
- Sepir, E. (2002). *Izbrannyje trudy po jazykoznaniju i kul'turologii*. Moskva: Progress.
- Uzhchenko, V. D., Uzhchenko, D. V. (2007). *Phraseologiya suchasnoii ukrains'koi movy*. Kyiv: Znannia.

СВЯЗНЫЙ ТЕКСТ И АКТУАЛЬНОЕ ЧЛЕНЕНИЕ

Мамедова С. Ф.

докторант

Бакинский славянский университет (Баку, Азербайджан)

a-yashar@rambler.ru

Текст как целое речевое произведение и отдельные его единицы мыслятся только через понятие связности. Одним из существенных признаков связности текста является актуальное членение. Текст состоит из предложений, находящихся между собой в определенных тема-рематических отношениях, которые передают определенное коммуникативное задание. Текст представляет собой последовательность предложений, объединенных темой и ремой, а также совокупность ССЦ, находящихся между собой в определенных отношениях и передающих то или иное коммуникативное задание.

Тема-рематическое отношение – универсальный способ смыслового развертывания речевой коммуникации. Под смысловой организацией текста понимается такое построение текста, которое наилучшим образом выражает его информативное содержание. Отношение между темой и ремой включает два смысловых процесса: порождение ремы на основе темы и трансформацию ремы предыдущей коммуникативной единицы в тему последующей. В их совокупности оба процесса образуют тема-рематические взаимопереходы, что свидетельствует об организующей роли актуального членения в тексте.

Ключевые слова: связный текст, сложное синтаксическое целое, предложение, смысловая структура высказывания, коммуникативная единица, тема-рематические отношения, информационное преобразование.

CONNECTED TEXT AND ACTUAL DIVISION

Mamedova S. F.

Ph.D. student

Baku Slavic University (Baku, Azerbaijan)

a-yashar@rambler.ru

The article deals with a connected text and a semantic expansion of communication. The text is a main component of speech activity, at the level of which a communicative function of the language is performed. The text as a whole speech product and its individual units are considered only through the concepts of connectedness. In linguistics, the phenomenon of actual division is increasingly recognized as one of the significant signs of text coherence.

The text consists of sentences that are interconnected in certain theme / rhematic relations that convey a specific communicative task. If we consider the text as a certain orderly set of sentences, united by theme and rhema, as well as a set of CSU's, which are in definite relations among themselves and transmitting one or another communicative task, then the convening role of actual division in the text becomes apparent.

Theme / rhematic relation is a generic way of semantic expansion of speech communication. The semantic organization of the text is understood as a construction of the text that best expresses its informative content. The presence of the theme / rhematic relations is an indispensable condition for the coherence of speech, while at different levels this attitude is differently involved in its implementation. In any case, the thema and the rhema are present in the formally expressed elements of the utterance. These elements are differentiated according to the degree of communicative load that they receive in this communication act.

The relation between the theme and the rhema includes two meaningful processes: generating the rhema based on the theme (rhematization of the thema) and transforming the rhema of the previous communicative unit into the subsequent theme (thematization of a rhema). In their entirety, both processes form theme / rhematic mutual transitions.

A super-phrase (compositional-speech) unity is a communicative unit doing the transition from the utterance and chain of utterances, which are not the text itself, to the text in the full sense of the word.

Keywords: connected text, complex syntactic unit, sentence, semantic structure of an utterance, communicative unit, thema / rhematic relations, informational transformation.

Текст является основным компонентом речевой деятельности, на уровне которого осуществляется коммуникативная функция языка. Как отмечает И. П. Сусов (1979), “без коммуникативного акта нет текста, так и без текста не может иметь место акт языковой коммуникации” (с. 135).

Текст как целое речевое произведение и отдельные его единицы мыслятся только через понятия связности (Гальперин, 1981; Инфантова, 2008). В лингвистике одним из существенных признаков связности текста все чаще признается явление актуального членения (Откупщикова, 1989; Сидоров, 1979; Слюсарева, 1986). “Членение предложения на две части, определяемое коммуникативной задачей, существенной для данного контекста или данной ситуации, называется актуальным членением” (Магезиус, 1967).

Обычно выделяются два компонента актуального членения: тема и рема. “Исходная коммуникативная часть предложения, содержащая предмет сообщения, то, о чем сообщается, называется темой. Главная коммуникативная часть сообщения, содержащая то, что сообщается о теме, называется ремой” (Шведова, 1980).

Связный текст в общем случае состоит из предложений с более сложной синтаксической структурой и структурой актуального членения. Если рассматривать текст как определенным образом упорядоченную совокупность предложений, объединенных темой и ремой, а также совокупность сложных синтаксических целых (ССЦ), находящихся между собой в определенных отношениях и передающих то или иное коммуникативное задание, то становится очевидной организующая роль актуального членения в тексте.

В данной статье рассматриваются тема-рематические отношения в формировании смысловой структуры коммуникативной единицы и их специфика в осуществлении связности текста.

Тема-рематические отношения в смысловой структуре высказывания обусловлены тем, что любое содержание разворачивается путем взаимодействия уже известной его части с новой информацией, передача которой и составляет основную целевую установку высказывания. В любом случае тема и рема присутствуют в формально выраженных элементах высказывания, дифференцируемых по степени коммуникативной нагрузки, которую они получают в данном акте коммуникации. Наличие тема-рематических отношений составляет обязательное условие связности речи, причем на разных уровнях эти отношения по-разному участвуют в ее осуществлении, находясь в основе когерентности или целостности коммуникативной единицы.

Коммуникативные единицы, более крупные, чем высказывание, характеризуются не только наличием тема-рематических переходов, но и постоянной перегруппировкой коммуникативных единиц: смысловая структура одних высказываний оказывается более значимой с точки зрения выполнения коммуникативного задания, чем смысловая структура других высказываний, что лежит в основе тема-рематических отношений более крупных коммуникативных единиц.

Так, цепочка высказываний “Сегодня я не смогу задержаться после занятий. Сегодня возвращается моя жена” подчинена общему коммуникативному заданию – убедить собеседника в том, что говорящий должен уйти сразу же после занятий. С точки зрения этого задания содержание “Я должен уйти сразу же после занятий” выступает как рематическая часть по отношению ко всем остальным содержательным компонентам, которые можно следующим образом расположить по степени убывания их коммуникативной значимости: а) Я тороплюсь,

б) Сегодня у меня важное событие дома, в) Сегодня возвращается моя жена, г) Она была в отъезде (или не жила дома по другой причине). Последний компонент, равно как и указание на то, что у говорящего есть жена, несущественны с точки зрения релативного содержания, а компоненты а), б) и в) образуют тематическое содержание цепочки высказываний, неоднородное в коммуникативном отношении. В соответствии с таким распределением смысловых компонентов цепочки в целом содержание, передаваемое первым высказыванием в отдельности, представляется более релативным, чем содержание, передаваемое вторым высказыванием.

Если в предложении рема противопоставлена микротеме по признаку новизны, большей коммуникативной весомости, то за пределами предложения рема составляет часть информации, которую следует объединить с ремами соседних предложений для определения смыслового содержания ССЦ. Единство релативных частей предложений одного ССЦ заключается в их однотипности, их грамматической и семантической однородности. Такая рема носит название релативной доминанты (Золотова, 1979).

Известно, что в содержательном аспекте актуальное членение связано с коммуникативной установкой автора текста. Действительно, одно и то же количество информации может быть организовано в связном тексте различными способами в зависимости от коммуникативной установки автора текста. Продуцируя начало текста, автор произвольно выбирает первую тему (объект) описания. В дальнейшем, конструируя связный текст, в выборе каждого последующего утверждения (темы) автор менее произволен, так как вынужден опираться на уже изложенное. У него остается возможность некоторого выбора, варьирования развития структуры последующего текста, но в определенных рамках.

Проиллюстрируем отмеченное на примере ССЦ, состоящего из трех предложений:

Из кареты истории выпал еще один пассажир. Покинул трон Хайле Селассие I, по счету – 225-й наследник династии, наиболее колоритная фигура императорской семьи, родоначальник которой в соответствии с легендой был сыном царя Соломона и царицы Савской. Это произошло 12 сентября, во второй день эфиопского нового года (“За рубежом”, 2014, № 8).

Первое предложение предсказывает две возможности в выборе темы последующего предложения: темой второго предложения может быть, например, тема первого предложения: *из кареты истории выпал* (на самом деле реализована эта возможность, в тексте имеет место синонимическое переобозначение смысла первой темы *покинул трон*). Темой второго предложения могла бы быть рема первого, например: *Этот пассажир – Хайле Селассие ...* – не реализованная в тексте возможность. Второе предложение предсказывает уже гораздо большее количество тем. В третьем предложении темой могло быть выбрано автором все событие – *это* (реализованная в тексте возможность), речь могла бы идти о любом из предков императора, а также о царе Соломоне и царице Савской.

В аспекте порождения текста, генерируя тему, необходимо породить и ее рему, хотя и необязательно в том же самом предложении. В аспекте восприятия: существование ремы в связном тексте немислимо без темы и наоборот. Таково устройство связного текста. С точки зрения основного закона связности текста по смыслу тема – это такой элемент предложения, который осуществляет связь с предыдущим контекстом, а рема – такой элемент, в котором заложена потенция связи с последующим текстом (Сидоров, 1979).

ССЦ представляет собой коммуникативную единицу, осуществляющую переход от высказывания и цепочки высказываний, не являющихся собственно текстом, к тексту в полном смысле этого слова (Малычева, 2003). Помимо тема-релативных взаимопереходов и перегруппировок коммуникативных центров, ССЦ характеризуется также композиционно-смысловой завершенностью и наличием содержательного лейтмотива. Однако эти свойства раскрываются здесь не полностью, поскольку ССЦ функционально зависит от текста в целом, составляя его часть.

Рассмотрим специфику тема-рематических отношений в ССЦ на примере абзаца, извлеченного из художественного произведения: *А за прошлый год в тайге многое случилось во мне самом. Рассказать тебе очень трудно: я лучше тебе опишу один сон. Идет на реке крупный дождик сквозь солнце: пузыри по воде, круги, и радуга играет, – то пропадает, то опояшет все небо. Я раздеваюсь и захожу в воду, а дна нет: глубина такая же, как в небе, и облака и радуга внизу. Я пускаюсь все глубже и плыву на тот берег и самого себя не вижу под водой, вижу, как двигаю с усилием руками и ногами. На той стороне посреди поля стоит белый дом со множеством окон. Я приплыл и захожу в него, рад, что все-таки добрался. В комнатах бело, жарко, и мухи звенят о стекла. Душно мне, скучно. Я гляжу – по полю тени бегут от облаков. Подхожу к окну и ударяю в форточку. И вдруг она распаивается в темноту, в такой мрак, какого нет на земле. И там полно, сыро, чувствую, как пламень пробегает. И каждый раз после этого сна такое чувство, точно сквозняк идет из сердца прямо туда. ...*

Я мужик, деревне нашей лет двести, а как жили при Петре, так все и осталось стоять. Темнота, как в форточке (А. Толстой. Егор Абозов).

Приведенное ССЦ воспроизводит аллегорический сон Егора Абозова. Содержательная структура первого высказывания, вводящего весь последующий текст, поддается четкому членению на тематический и рематический компоненты: тема – *прошлый год я провел в тайге*, рема – *во мне (в моей душе) произошли большие перемены*. Весь сон Абозова представляет собой смысловое развитие ремы первого высказывания, которая находится в основе тема-рематической структуры всей последующей части. Темой этого фрагмента является констатация самого факта изменений, произошедших в душе героя (это тематизация ремы предыдущего высказывания). Сущность же этих перемен, раскрывающаяся путем интерпретации аллегорического сна, составляет коммуникативно наиболее значимое содержание фрагмента, его ремы. Однако вывести это рематическое содержание непосредственно из тематического в данном случае не представляется возможным, что объясняется значительной протяженностью коммуникативной единицы и ее образным характером. Рематическое содержание данного фрагмента воспринимается читателем не только под влиянием темы, но также на фоне последующего контекста (последний абзац) и благодаря знанию предтекста, в первую очередь, знанию характера главного героя – натуры хаотичной, мятежной, страстной и увлекающейся. В свете этих знаний рематическое содержание можно, по-видимому, представить следующим образом: сон Абозова выражает стремление героя вырваться из душной, дикой и скучной жизни, которая его окружает, но в то же время он передает и беспомощность героя, его неумение что-либо изменить, так как он еще не нашел своего пути в жизни.

Еще раз подчеркнем, что весь сон Абозова представляет собой аллегорию, и этот литературно-художественный образ целиком связан с рематической частью содержания текста, в значительной мере осложняя тема-рематические взаимопереходы и ослабляя связь между темой и ремой всего ССЦ.

Каждое высказывание вносит в текст некоторую релевантную (рематическую) информацию, которая в совокупности подавляет фоновую (тематическую) информацию. Однако в объеме фрагментов текста и в тексте в целом происходят определенные информационные преобразования.

Пути преобразования рематической информации в ССЦ можно проследить на примерах реализации рем. Удобным способом анализа представляется использование тематических прогрессий. Исходный тип тематической прогрессии – линейный, он предполагает последовательный переход рем предшествующих высказываний в темы последующих:

Он подошел к окну. Оно выходило в сквер, ... который недавно был разбит здесь на месте полуразвалившейся церкви. Сквер был еще не обнесен забором (В. Каверин. Исполнение желаний).

Сам факт трансформации ремы в тему свидетельствует о том, что в дальнейшем изложении данная информация не расценивается автором как релевантная, поскольку становится фоном, основой для введения следующего кванта информации. При достаточно продолжительной линейной тематической прогрессии актуальная информация содержится лишь в реме высказывания, замыкающего фрагмент текста.

Связность текста обнаруживает себя в закономерностях расположения слов в каждом компоненте ССЦ, в зависимости актуального членения каждого последующего предложения от предыдущего. При рассмотрении словоупорядка на сверхфразовом уровне особенно важно учитывать принцип синтаксической соотнесенности слов в соседних предложениях ССЦ (Алексеева, 1985). Например: Валицкий вошел в длинный, освещенный тусклым электрическим светом *коридор*. В *конце* его толпились люди (А. Чаковский. Блокада). Фразовой скрепой здесь выступает группа слов *В конце его*. Словоупорядок *В конце его* выражает тему высказывания, восходящую к реме предыдущего предложения, а смысловой вес данного предложения подает его ремю – *толпились люди*. В этой связи обнаруживает естественное течение речи от данного к новому, от известного к неизвестному или от темы к реме.

Таким образом, отношение между темой и ремой включает два содержательных процесса: порождение ремы на основе темы (рема-тематизацию) и трансформацию ремы предыдущей коммуникативной единицы в тему последующей (тема-рематизацию). Первый процесс неотделим от формирования любой коммуникативной единицы, второй характеризует сочленение коммуникативных единиц, не являясь, однако, его обязательным свойством. В их совокупности оба процесса образуют тема-рематические переходы.

В заключение представляется важным подчеркнуть, что как рема, так и тема высказывания участвуют в построении текста. Тема выполняет текстосвязывающую и текстообразующую функции, а рема – тексторазвивающую и тексторазвертывающую функции.

Литература

- Алексеева, М. Н. (1985). Реляции и актуальное членение на уровне сверхфразовых единиц. *Проблемы сверхфразовых единств. Семантико-синтаксическая структура*. (с. 3-9). Уфа: БГУ.
- Гальперин, И. Р. (1981). *Текст как объект лингвистического исследования*. Москва: Наука.
- Золотова, Г. А. (1979). Роль ремы в организации и типологии текста. В *Золотова Г. А. (Ред.) Синтаксис текста*. (с. 113-133). Москва: Наука.
- Инфантова, Г. Г. (2008). Современные тенденции реализации текстовых категорий цельности, связности и расчлененности. *Филологические науки*, 6, 74-78.
- Малычева, Н. В. (2003). *Текст и сложное синтаксическое целое: системно-функциональный анализ*. Ростов-на-Дону: АПСН.
- Матезиус, В. (1967). О так называемом актуальном членении предложения. В *Пражский лингвистический кружок*. (с. 239-245). Москва: Прогресс.
- Откупщикова, М. И. (1982). *Синтаксис связного текста*. Ленинград: ЛГУ.
- Сидоров, Е. В. (1979). Актуальное членение как фактор коммуникативности текста. В *Гарбовский Н. К. (Ред.) Функционирование языка и речи*. (с. 48-56). Москва: МГУ.
- Слюсарева, Н. А. (1986). Категориальная основа тема-рематической организации высказывания – предложения. *Вопросы языкознания*, 6, 3-15.
- Сусов, И. П. (1979). Семантические функции основных лингвосомиотических объектов. В *Предложение и текст в семантическом аспекте*. (с. 122-138). Калинин: КГУ.
- Шведова, Н. Ю. (Гл. ред.). (1980). *Русская грамматика (I-II)*. Т. II: *Синтаксис*. Москва: Наука.

References

- Alekseeva, M. N. (1985). Relyaczii i aktual'noe chlenenie na urovne sverkhfrazovy'kh edinic. Problemy' sverkhfrazovy'kh edinstv. Semantiko-sintaksicheskaya struktura. (s. 3-9). Ufa: BGU.
- Gal'perin, I. R. (1981). Tekst kak ob'ekt lingvisticheskogo issledovaniya. Moskva: Nauka.
- Zolotova, G. A. (1979). Rol' remy' v organizaczii i tipologii teksta. V Zolotova G. A. (Red.) Sintaksis teksta. (s. 113-133). Moskva: Nauka.
- Infantova, G. G. (2008). Sovremennyy'e tendenczii realizaczii tekstovy'kh kategorij czel'nosti, svyaznosti i raschlenennosti. Filologicheskie nauki, 6, 74-78.
- Maly'cheva, N. V. (2003). Tekst i slozhnoe sintaksicheskoe czeloe: sistemno-funkczional'ny'j analiz. Rostov-na-Donu: APSN.
- Matezius, V. (1967). O tak nazy'vaemom aktual'nom chlenenii predlozheniya. V Prazhskij lingvisticheskij kruzhok. (s. 239-245). Moskva: Progress.
- Otkupshhikova, M. I. (1982). Sintaksis svyaznogo teksta. Leningrad: LGU.
- Sidorov, E. V. (1979). Aktual'noe chlenenie kak faktor kommunikativnosti teksta. V Garbovskmj N. K. (Red.) Funkczionirovanie yazy'ka i rechi. (s. 48-56). Moskva: MGU.
- Slyusareva, N. A. (1986). Kategorial'naya osnova tema-rematicheskoi organizaczii vy'skazy'vaniya – predlozheniya. Voprosy' yazy'koznaniya, 6, 3-15.
- Susov, I. P. (1979). Semanticheskie funkczii osnovny'kh lingvosemioticheskikh ob'ektov. V Predlozhenie i tekst v semanticheskom aspekte. (s. 122-138). Kalinin: KGU.
- Shvedova, N. Ju. (Gl. red.). (1980). Russkaja grammatika (I–II). T. II: Sintaksis. Moskva: Nauka.

УДК 81'23

КОГНІТИВНІ МЕХАНІЗМИ КОМБІНАТОРИКИ ДЕМІНУТИВІВ

Романенко О. П.

*аспірантка кафедри германської і фіно-угорської філології
імені проф. Г. Г. Почепцова,
Київський національний лінгвістичний університет
e-mail: donnaolga@ukr.net*

У статті схарактеризовано двовекторний напрям дослідження поняття мотивації: від інтерпретації ономасіологічної структури слова до розкриття когнітивних механізмів творення найменувань, зокрема й демінутивних. Творчо опрацьовано концепцію когнітивно-ономасіологічної мотивації О.О. Селіванової й екстрапольовано її положення для аналізу демінутивів. Особливу увагу зосереджено на вивченні пропозитивно-диктумної та модусної мотивації демінутивів, а також градації оцінок модусної мотивації.

Ключові слова: демінутив, номінація, пропозитивно-диктумна мотивація, модусна мотивація, когнітивно-ономасіологічна структура.

COGNITIVE MECHANISMS OF DEMINUTIVE COMBINATORICS

Romanenko O. P.

*Graduate Student at Professor G. G. Pocheptsov Department
of Germanic and Finno-Ugric Philology,
Kyiv National Linguistic University
e-mail: donnaolga@ukr.net*

Introduction. The article describes a two-vector direction of the study of the concept of motivation: from the interpretation of the onomasiological structure of the word to the disclosure of the cognitive mechanisms of creation of nominations, including the diminutive ones. The concept of cognitive-onomasiological motivation of O.O. Selivanova was creatively elaborated and extrapolated its position for the analysis of diminutives. Particular attention is focused on the study of the propositional-dictum and modus motivation of diminutives and the gradation of estimates of modus motivation.

Purpose. The purpose of the article is to reveal the cognitive mechanisms of combinatorial capabilities of diminutives.

Results. The motivation of the diminutives is a cross-cutting psycho-logical operation, which involves establishing a link between the motivator and the diminutive based on combinations of different fragments of knowledge about the signifier and the psychic functions of ethnic consciousness. The creation of a diminutive involves the formation of an onomasiological structure based on the identification of the motivational base and selection of the motivator from different spheres: true (propositional-dictum sphere), evaluative (modus sphere), metaphorical (associative-terminal sphere) and mixed (positional-dictum and associative-terminal sphere).

Conclusions. The cognitive mechanisms of the propositional-dictum sphere of motivation are based on metonymy and are revealed in a broad context by left-sided valence, taking into account the laws of syntax. The cognitive mechanisms of the modus motivation of the diminutives are revealed in the conditions of internal combinatorics, when the onomasiological basis activates the evaluative component of the modus, which in combination with strong emotional feelings influences the formation in the diminutive semantics of "smallness" and "tenderness". The modus component, combined with the mental realm, is a rational appraisal, and its connection with the mental functions of the senses forms sensory, taste, aesthetic and psychological types of appraisal.

Keywords: diminutive, nomination, propositional-dictum motivation, modus motivation, cognitive-onomasiological structure.

Формулювання проблеми та обґрунтування актуальності її розв'язання. Спрямованість сучасних лінгвістичних студій (Н. Д. Арутюнова, О. С. Кубрякова, Л. М. Усик та ін.) на вивчення психокогнітивної природи мовних одиниць (О. О. Селіванова) у синтезі їхньої системної та функційної природи засвідчує необхідність подальшого розроблення цієї проблематики, особливо в перебігу аналізу тих найменувань, що у своїй ономасіологічній структурі містять експресивно-оцінні маркери.

До таких найменувань належать демінутиви (Л. Ю. Резніченко, Г. М. Сагач, Т. В. Цив'ян та ін.), які потребують комплексного дослідження комбінаторних можливостей демінутивних маркерів як у складі похідного слова, так і з позицій когнітивних механізмів творення нових значень у готових демінутивних назвах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика демінутивної деривації загалом та мотиваційної основи цих утворень зокрема висвітлювалася останнім часом у *когнітивно-прагматичному* (П. Асімопулос, Є. О. Ліберт, Л. Ю. Резніченко, Т. В. Цив'ян), *лінгвокультурологічному* (Л. Ю. Резніченко, Л. С. Абросімова), *семантико-когнітивному* (Л. В. Бабіна) та *комбінаторно-синтагматичному* (О. П. Романенко) аспектах. Тимчасом новий погляд на диференціацію мотиваційних відношень у структурі похідного слова, представлений у монографії О. О. Селіванової “Когнітивна ономасіологія” (2000), окреслив нові перспективи для аналізу мотиваційної природи демінутивів і насамперед для реконструкції когнітивних механізмів їхньої комбінаторики.

Мета статті – розкрити когнітивні механізми комбінаторних можливостей демінутивів.

Матеріал дослідження становлять демінутиви новогрецької мови, вилучені зі збірки “*Τα λαϊκά ναυορησματα ως ποητικό είδος*” (1996). Αθήνα; демінутиви сербської мови – з інтернет джерел: Учительица Драгана. Народне успаванке. – Режим доступу: https://draganauciteljica.wordpress.com/2016/01/20/народне-успаванке-та-демінутиви-української-мови-зі-збірки-Дитячий-Фольклор” (Бібліотека української усної народної творчості) (1986). Київ: Дніпро.

Виклад основного матеріалу дослідження. Похідне слово, зокрема і демінутивне, з позицій композиційної семантики тлумачиться як об'єднання двох або трьох категорійних значень, одне з яких передається афіксом (демінутивним суфіксом), друге – коренем, а третє – відновлюється в контексті. Якщо ж розглядати демінутивні утворення не лише у плані словотвірної мотивованості, а передовсім як готові знаки, мотивація яких не завжди виводиться зі значень їхніх складників (Кубрякова, 2004, с. 442–443), то постає питання розглянути дію інших механізмів номінації.

З огляду на таку постановку проблеми, вважаємо за доцільне звернутися до визначення поняття мотивації мовного знака, запропонованого О. О. Селівановою, яка під ним розуміє “наскрізну лінгвопсихоментальну операцію формування ономасіологічної структури номінативної одиниці на основі вибору мотиватора (-ів) із мотивуючої бази структури знань про позначуване в складній системі зв'язків різних пізнавальних функцій етносвідомості. Активація таких зв'язків зумовлена або інтеріоризацією щодо об'єктивних ознак позначуваного, або їх асоціативно-образним, оцінним, парадоксальним сприйняттям номінаторами” (Селіванова, 2000, с. 153–180). Завдяки мотивації обирається основна ознака як основа номінації. Встановлення закономірностей вибору певних мотиваційних ознак дозволяють визначити концептуальну структуру, на підставі якої відбувається внутрішнє програмування та селекція мотиватора і подальший механізм номінації (там само, с. 169).

Для розкриття мотиваційної основи демінутивного утворення слід виявити залежність між його мотиватором та похідною номінативною одиницею (демінутивом) на підставі зв'язків різних компонентів структури знань носія конкретної мови про це позначуване (Усик, 2016, с. 39).

При цьому, досліджуючи процес мотивації, О. О. Селіванова зазначає, що в психіці людини знання репрезентуються у вигляді ментально-психонетичного комплексу (далі – МПК),

що містить пропозитивну структуру істинних об'єктивних знань (диктум), їхню суб'єктивну оцінку (модус), асоціативно-термінальний компонент метафоричної інформації, що базується на основі зв'язків диктуму з іншими ментально-психонетичними комплексами, а також численні реляції з психічними функціями: відчуттями, почуттями, інтуїцією, образами тощо. На цій підставі вона виокремлює пропозитивно-диктумну, асоціативно-термінальну, модусну та змішану мотивацію (2000, с. 153–179).

Пропозитивно-диктумна мотивація характеризується вибором мотиватора з диктумного, тобто об'єктивного, компонента, який входить до складу пропозиції (мисленнєвий аналог об'єктивного судження). У проєкції на демінутивні утворення пропозитивно-диктумна мотивація є **метонімією** за своїм механізмом, адже мотиватор ономасіологічної структури демінутива обирається з фрагмента об'єктивних знань як одна ознака, яка характеризує його за суміжністю (просторового, часового, атрибутивного, каузального та ін. характеру) з денотатом.

У цьому разі варто брати до уваги власне сам процес розвитку метонімічного значення в демінутива. За словами А. Удинської, “метонімія”, як правило, має місце тоді, коли відбувається перенесення дії на її результат або коли назва вмістища переноситься на її вміст (2007, с. 5). Наприклад, метонімічна позиційно-диктумна мотивація характерна для демінутивних утворень на зразок *випити скляночку, з'їсти тарілочку* або інших утворень, де має місце перенесення назви частини тіла на назву деталей крою одягу: *виміряти бочок (сукні), спинку (блузки)*.

Проаналізуємо механізм комбінаторики демінутива *скляночка*. Когнітивно-ономасіологічна структура номінативної одиниці *скляночка* формується на основі вибору мотиватора – артефакту *склянка*, що є ономасіологічною ознакою, та демінутивного суфікса **-очк-**, який є ономасіологічним базисом. На рівні внутрішньої комбінаторики обидва беруть участь в утворенні демінутива *скляночка*, але в контексті, наприклад, у словосполученні *випити скляночку* виникає нова концептуальна позиція, коли одночасно спрацьовує механізм зовнішньої комбінаторики. Спільна ознака, на основі якої відбувається метонімічне перенесення, визначається постійними асоціаціями носіїв мов. Таким чином, демінутив *скляночка* “виводить” референт за межі контексту, схематично закріплюючи модель метонімії у свідомості мовців, наприклад, коли назва вмістища переноситься на її вміст.

Метонімічність процесів деривації спирається на механізми інформаційної редукції знака, які надають змогу лише на підставі одного компонента викликати в пам'яті носіїв мови всю ситуацію в цілому. Це означає, що внутрішня комбінаторика демінутива виражається ономасіологічним базисом, тобто демінутивним суфіксом, а концептуальна метонімізація відбувається за рахунок зовнішньої комбінаторики, у випадку вживання демінутивної форми в особливому контексті. Метонімічна модель відображає закон мовної економії та є важливим креативним чинником, що дозволяє позначати нову інформацію вже наявними в мові засобами.

Метонімія – це певне стягнення, усічення мисленнєвої структури, яка є природною для свідомості людини як на етапі породження, так і на етапі сприйняття. Наприклад, уживаючи фразу “*Дівчино, можна Ваш телефончик?*”, йдеться про номер телефону, тобто тут спрацьовує закон зовнішньої комбінаторики, зокрема лівобічної валентності.

Когнітивні механізми метонімії розкриваються не власне у внутрішній комбінаториці демінутива у складі похідного слова, а у вузькому контексті, коли готова демінутивна форма вступає в комбінаторні зв'язки з його лівобічним компонентом. За лівобічної валентності пропозитивно-диктумна мотивація для демінутивних утворень спрацьовує за умов широкого контексту, враховуючи закони синтаксису. Така комбінаторика відображає правила як граматичної (*телефончик*), так і лексико-семантичної (*Ваш телефончик*) валентності.

Окрім цих моделей, метонімічним утворенням властива також здатність позначати емоції та водночас оцінку за схемою / моделлю “частина – ціле”. В основі метонімії цього типу лежить редукція об'єкта: ціле редукується до його частини. Редукція як аналог процесів

зменшення і скорочення зумовлює рух за емоційно-оцінною шкалою. Наприклад, у рекламі, створюючи образи та намагаючись викликати позитивне ставлення у споживача, використовуються метонімії перенесення: *“Агуша виростила не одне покоління жувотиків”* (Солодилова, 2017, с. 57). У цьому разі вживається демінутив на позначення частини тіла, але йдеться про дитину загалом.

Найбільш яскраво вираженою для демінутивів, за О. О. Селівановою, є **модусна мотивація**, що характеризується використанням у процесі внутрішнього програмування оцінного компонента значення. Оцінка накладається на описове відображення позначуваного у вигляді модальної рамки, що інформує про почуття, послаблюючи при цьому їхні денотативні ознаки. При цьому людиною використовується не лише власний, але і колективний досвід аксіологізації світу, що відображає не лише національні особливості оцінного сприйняття світу, але й оцінні пріоритети, які є стереотипними в етносвідомості. Модус належить до найвищого рівня ієрархії, коли будь-який об'єкт градується як *“гарний – нейтральний – поганий”*, що виражається в мові у сфері модифікативів (2000, с. 169).

Ономасіологічна структура найменування може мати первинний, а також вторинний характер: у першому випадку вона є новою в мовленні, хоча і створюється на базі наявних морфем і моделей, у другому – найменування, що існує в мовленні, набуває нового змісту. При вторинній номінації модус є надзвичайно активним, наприклад, концепт *“Людина”*, корелюючи з концептами *“Природа”* та *“Тварини”* породжує позитивно конотовані імена, у даному разі демінутиви: *сонечко, зірочка, квіточка, зайчик, пташка, кішечка* (Селіванова, 2000, с. 172).

Модусні модифікації відрізняються від прагматичних модифікативів. Наприклад, демінутиви у висловах-проханнях на зразок *“Дайте скляночку водички”* продиктовані прагматичною ситуацією спілкування, навмисним позитивним ставленням до адресата (Селіванова, 2000, с. 169–172).

Щодо семантичної взаємодії похідного і мотивуючого слів, то, на думку Н. М. Яценецької (1979), на семантичному рівні емоційно-експресивна оцінка мотиватора, переходячи в похідну одиницю, не зберігає вагомого семантичного зв'язку між ними. А ось при когнітивному підході до розгляду мотивації подібні феномени пояснюються зв'язком з компонентом модусу асоціативно-термінальної частини ментально-психонетичного комплексу, що є відсутніми на семному рівні, але є когнітивно-мотивованими (с. 53).

Модусний компонент у кореляції із сильними емоційними почуттями в ономасіологічній структурі демінутива впливає на формування сем малості, пестливості, доброзичливості, прихильності та інших позитивних відтінків значень, які слугують для створення ласкавого тону мовлення – щирого та емоційного. Суфікси-демінутиви надають основному значенню слова зменшеності з конотативним відтінком ніжності, симпатії (Сагач, 1976).

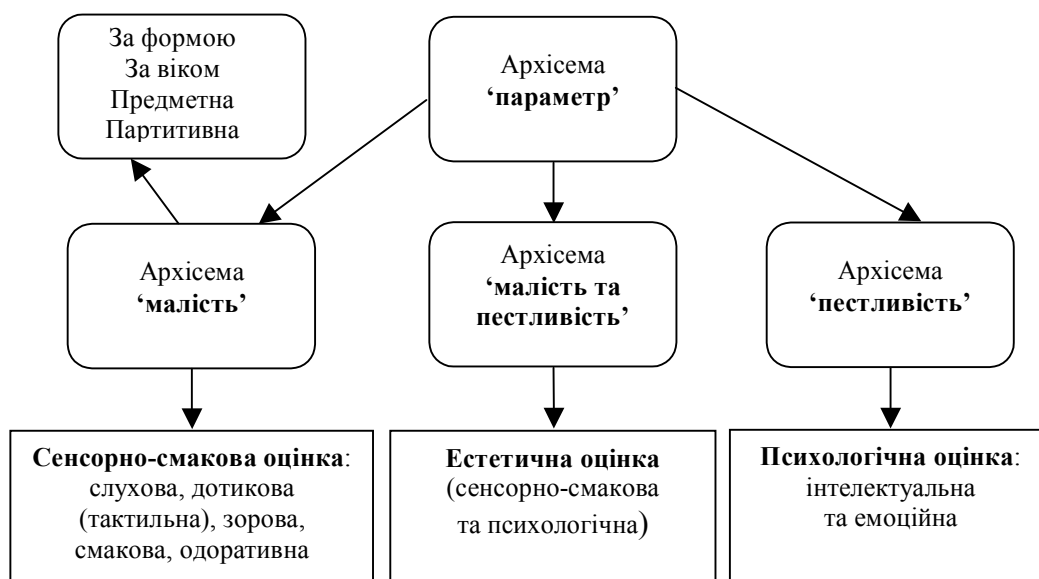
Досліджуючи когнітивний механізм меліоративної мотивації демінутивів *хлопчик, ручиця* (серб. *ручка*), *λουλουδάκι* (грец. *квіточка*), надаємо інтерпретацію їх ономасіологічної структури з урахуванням семантичної залежності ономасіологічної ознаки (мотиватора, твірної основи) *хлопець, рука, лουλούδι* та ономасіологічного базиса (суфікса) **-чик, -иця, -́κι**. Маючи інтенцію назвати *хлопця* ласкаво або вказати на маленький розмір *руки* та *квітки*, активізується оцінний компонент модусу, який у комбінації із сильними емоційними почуттями впливає на формування в демінутива семантики *“малості”* та *“пестливості”*. З огляду на це мотивація демінутива розглядається як концептуальне переміщення від іменника, що позначає пропозицію або її асоціат, пов'язані з модусом та різними психічними функціями етносвідомості, до демінутива.

Модусна мотивація базується на різних пізнавальних функціях свідомості: сенсорних механізмах, емоційному сприйнятті, раціональному опрацюванні – та використовує оцінні стереотипи, культурну символіку, а також аксіологічні архетипи колективного несвідомого.

На думку Н. Д. Арутюнової (1988), оцінки можуть бути загальними і частковими. Часткові поділяються на: сенсорно-смакові, психологічні (інтелектуальні та емоційні), естетичні, що утворюються в разі комбінації сенсорно-смакових та психологічних оцінок, етичні, утилітарні, нормативні та теологічні (с. 84–86).

Спираючись на класифікацію оцінок Н. Д. Арутюнової, модусна мотивація, основою якої є архісема ‘параметр’, містить архісеми ‘малості’, що реалізується в сенсорно-смаковій оцінці, архісеми ‘малості та пестливості’, що реалізується в естетичній оцінці, та архісеми ‘пестливості’, що реалізується в психологічній оцінці.

Градація оцінок модусної мотивації

На тлі архісеми ‘малість’ реалізуються такі диференційні семи: ‘малість за формою’: *голівонька, ніжка, ручка*; ‘малість за віком’: *дитинка, синочок, донечка, дітки*; ‘малість предмета’: *мірочка, колисочка, пелюшечка*.

Підставою для сенсорно-смакової оцінки модусної мотивації демінутивів виступають відчуття дотику (*пелюшечки, поцілуночок*), слуху (*голосочок, соловійко, бджілка*), зору (*зірочка, хатинка, садочок, ворітечка*), смаку (*кулешик, хлібчик*), нюху (*квіточка*), що реалізуються в архісемах ‘малість’ та ‘малість і пестливість’. Прикладами естетичної оцінки модусно вмотивованих демінутивів є іменники: *квітонька, садочок, травиця*. Психологічна, тобто емоційна оцінка модусної мотивації, що здебільшого закладена в архісемі ‘пестливість’, зустрічається в демінутивах: *синуля, здоров’ячко, серденько*.

Наступний тип мотивації, за О. О. Селівановою (2000), – **асоціативно-термінальний**, який ґрунтується на селекції мотиватора слова з асоціативно-термінального компонента ментально-психонетичного комплексу і є фрагментом неістинних знань. Така мотивація є метафоричною, оскільки термінали ментально-психонетичного комплексу формуються на підставі уподібнення, вживаючи знаки-мотиватори іншої концептуальної сфери. **Змішана мотивація** встановлюється щодо найменувань складеного номінативного статусу, одна ономазіологічна ознака яких обирається із предикатно-аргументної частини диктуму пропозиції, а друга – з асоціативно-термінальної частини ментально-психонетичного комплексу. У змішаній мотивації часто поєднуються синтаксично несумісні компоненти, один з яких вжитий у прямому значенні, інший – у метафоричному, що потребує відповідних уточнень при декодуванні.

Залежно від пропозиційного статусу мотиватора змішано мотивованих дериватів виокремлюються різновиди: гіперонімічно-метафоричний, квалітативно-метафоричний, квантитативно-метафоричний, партитивно-метафоричний та об'єктно-метафоричний (с. 169). Більш докладно ці два типи мотивації розглядатимуться в подальших дослідженнях.

Підсумовуючи, зазначимо, що мотивація демінутивів є наскрізною психоментальною операцією, яка передбачає встановлення зв'язків між мотиватором та демінутивом на підставі комбінацій різних фрагментів знань про позначуване та психічних функцій етносвідомості. Творення демінутива передбачає формування ономасіологічної структури на підставі виявлення мотиваційної бази та селекції мотиватора з різних сфер: істинних (пропозитивно-диктумна сфера), оцінних (сфера модусу), метафоричних (асоціативно-термінальна сфера) та змішаних (пропозиційно-диктумна та асоціативно-термінальна сфери). Когнітивні механізми пропозитивно-диктумної сфери базуються на метонімії та розкриваються в широкому контексті за лівобічної та правобічної валентності, враховуючи закони синтаксису. Когнітивні механізми модусної мотивації демінутивів розкриваються в умовах внутрішньої комбінаторики, коли ономасіологічний базис активізує оцінний компонент модусу, який у комбінації з сильними емоційними почуттями впливає на формування в демінутива семантики "малості" та "пестливості". Зовнішня комбінаторика модусної мотивації демінутивів розкривається в широкому контексті як концептуальне переміщення від іменника, що позначає пропозицію або її асоціат, пов'язані з модусом та різними психічними функціями етносвідомості, до демінутива. Модусний компонент, комбінуючись із розумовою сферою, є раціональною оцінкою, а його зв'язок з психічними функціями почуттів формує сенсорно-смаковий, естетичний та психологічний типи оцінки.

Література

- Арутюнова, Н. Д. (1999). *Язык и мир человека*. Москва: Языки русской культуры.
- Абросимова, Л. С. (2011). Рефлексия когнитивности в экспрессивном словообразовании. *Проблемы истории, филологии, культуры*, 1(31), 247-254.
- Асимопулос, П. (2016). Уменьшительные суффиксы: сопоставительный анализ морфосемантических особенностей в современном греческом, русском и сербском языках. *Филол.*, 1, 23-31.
- Бабина, Л. В. (2003). *Вторичная репрезентация концептов в языке* (Автореферат диссертации доктора филологических наук). Тамбовский государственный университет им. Г. Р. Державина, Тамбов, Россия.
- Довженко, Г. В. (Упорядн.) (1986). *Дитячий Фольклор. Збірка. Бібліотека української усної народної творчості*. (с. 20-97). Київ: Дніпро.
- Кубрякова, Е. С. (2004). *Язык и знание. На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира*. Российская академия наук. Институт языкознания. Москва: Языки славянской культуры.
- Либерт, Е. А. (2017). *Диминутив в западногерманских языках*. Новосибирск: Изд-во НГУ.
- Резниченко, Л. Ю. (2009). Концептуальная деривация как когнитивная основа диминутивной деривации. *Вестник Тамбовского университета*. Серия: Гуманитарные науки, 72(4), 118-122.
- Романенко, О. П. (2019). Етапи розвитку комбінаторної семасіології: від теорії сполучуваності до комбінаторної синтагматики. *Молодий вчений*. Травень, 5.1(69.1), 177-180.
- Романенко, О. П. (2019). Комбінаторний потенціал демінутивів. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжсвізівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*, 26/2, 93-99.
- Сагач, Г. М. (1976). Морфолого-стилістичні особливості емоційних суфіксів іменників чоловічого роду: -ок, -ик, -чик, -ець, -очок, -ечок, -ичок. *Мовознавчі студії*. (с. 7-11). Київ: Наук. думка.
- Селиванова, Е. А. (2000). *Когнитивная ономасиология: монография*. Київ: Изд-во украинского фитосоциологического центра.

- Солодилова, И. А. (2017). Метонимия: границы феномена. *Вестник Оренбургского государственного университета*, 1 (201), 53-57.
- Удинська, А. Г. (2007). *Метонімічні переноси на позначення людини в англійській і українській мовах*. (Автореферат дисертації кандидата наук). Донецький національний університет, Донецьк, Україна.
- Усик, Л. М. (2016). Модусний тип мотивації фітонімів у германських і слов'янських мовах. *Scientific and Educational Consulting Group "World Science"*, 10 (14), 4 (Octob. 2016), 38-41.
- Учительица Драгана. *Народне успаванке*. – Узято з: <https://draganauciteljica.wordpress.com/2016/01/20/народне-успаванке>
- Цивьян, Т. В. (2008). *Язык: тема и вариации. Избранное: книга первая*. Москва: Наука.
- Янценецкая, М. Н. (1979). *Семантические вопросы теории словообразования*. Томск.
- Τα λαϊκά ναυουρίσματα ως ποιητικό είδος*. (1996). Αθήνα.

References

- Arutyunova, N. D. (1999). *Yazyk i mir cheloveka*. Moskva: Yazyki russkoj kultury.
- Ambrosimova, L. S. (2011). Refleksiya kognitivnosti v ekspressivnom slovoobrazovanii. *Problemy istorii, filologii, kultury*. Moskva – Magnitogorsk – Novosibirsk, 1(31), 247-254.
- Asimopoulos, P. (2016). Umenshitelnye suffiksy: sopostavitelnyj analiz morfosemanticheskikh osobennostej v sovremennom grecheskom, russkom i serbskom yazykah. *Filko*, 23-31.
- Babina, L. V. (2003). Vtorichnaya reprezentaciya konceptov v yazyke (Avtoref. dis. d-ra filol. nauk). Tambovskij gosudarstvennyj universitet im. G. R. Derzhavina, Tambov, Rossiya.
- Dovzhenok, H. V. (1986). *Dytiachyj Fol'klor*. Zbirka. Biblioteka ukrains'koi usnoi narodnoi tvorchosti. Kyiv : Dnipro. S. 20 – 97.
- Kubryakova, E. S. (2004). Yazyk i znanie. Na puti polucheniya znaniy o yazyke: chasti rechi s kognitivnoj točki zreniya. Rol yazyka v poznanii mira. Ros. akademiya nauk. In-t yazykoznanija. Moskva: Yazyki slavyanskoj kultury.
- Libert, E. A. (2017). Diminutiv v zapadno germanskih yazykah. Novosibirsk: Izd-vo NGU.
- Reznichenko, L.Yu. (2009). Konceptualnaya derivaciya kak kognitivnaya osnova diminutivnoj derivacii. *Vestnik Tambovskogo universiteta*. Seriya: Gumanitarnye nauki. Izd-vo: Tambovskij gosudarstvennyj universitet im. G.R. Derzhavina. T.72. 4, 118-122.
- Romanenko, O. P. (2019). Etapy rozvytku kombinatornoi semasiologii: vid teorii spoluchuvanosti do kombinatornoi syntahmatyky. *Molodyi vchenyi*. Traven. 5.1 (69.1), 177-180.
- Romanenko, O. P. (2019). Kombinatornyi potentsial deminutyviv. Aktualni pytannia humanitarnykh nauk: mizhvuzivskyi zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh Drohobys'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Drohobych: Vydavnychiy dim "Helvetyka", 26/2, 93-99.
- Sahach, H. M. (1976). Morfoloho-stylistychni osoblyvosti emotsiinykh sufiksiv imennykh cholovichoho rodu: -ok, -yk, -chuk, -ets, -ochok, -echok, -ychok. *Movoznavchi studii*. (s. 7-11). Kyiv: Nauk. dumka.
- Selyvanova, E. A. (2000). *Kohnytnvaia onomasyolohyia: monohrafyia*. K. : Yzd-vo ukrajskoho fytosotsyolohyicheskoho tsentra.
- Solodylova, Y. A. (2017). Metonymyia: hranytsy fenomena. *Vestnyk Orenburhskoho hosudarstvennoho unyversyteta*. №1 (201). S. 53-57.
- Udysn'ka, A. H. (2007). Metonimichni perenosy na poznachennia liudyny v anhlijs'kij i ukrains'kij movakh. (Avtoreferat disertaczi`yi kandidata nauk). Donec'kij naczi`onal`nij uni`versitet, Donec'k, Ukrayina. Uchytelytsa Drahana. Narodne успаванке. – Uziato z: <https://draganauciteljica.wordpress.com/2016/01/20/народне-успаванке>
- Usyk, L. M. (2016). Modusnyj typ motyvatsii fitonimiv u hermans'kykh i slov'ians'kykh movakh. *Scientific and Educational Consulting Group "World Science"*, 10 (14), 4 (Octob. 2016), 38-41.
- Yantsenetskaia, M. N. (1979). *Semanticheskye voprosy teoryi slovoobrazovaniya*. Tomsk.
- Τα λαϊκά ναυουρίσματα ως ποιητικό είδος*. (1996). Αθήνα.

УДК 811.161.1

ОБ ОПРЕДЕЛЕНИИ ТЕКСТА И ТЕКСТОВЫХ КАТЕГОРИЙ

Сеид-Рзаев М. М.

аспирант

Азербайджанский университет языков

a-yashar@rambler.ru

В статье рассматривается возникновение лингвистики текста и динамика её развития на основе конкретных источников. С этой целью выявляется сущность категорий текста и текстуальности, описываются основные текстовые категории, определяются способы их реализации. В статье установлены ведущие категории текста, рассмотрены вопросы, связанные с выделением категорий текста и их иерархией. Категория связности принимается как основная категория текста, в рамках которой следует дифференцировать два понятия: когезию и когерентность. Текст как многогранное явление имеет разные пласты, которые могут иметь разную категориальную отнесенность. Предпринятый нами обзор различных подходов к рассмотрению текста и его категорий, учет разных параметров такого сложного лингвистического феномена, как текст может дать весьма интересный набор текстовых категорий. Следует отметить, все выделяемые на разных основаниях текстовые категории определенным образом соотносятся друг с другом. В ряде случаев речь идет не столько о разных категориях текста, сколько о разной интерпретации одних и тех же текстовых явлений.

Ключевые слова: текст, текстуальность, категории текста, когезия, когерентность, интертекстуальность, информативность, язык.

ON THE DEFINITION OF THE TEXT AND THE CATEGORIES OF THE TEXT

Seyid-Rzayev M. M.

Ph. D. student

Azerbaijan University of Languages (Baku, Azerbaijan)

a-yashar@rambler.ru

The article discusses the emergence of text linguistics and the dynamics of its development based on specific sources. For this purpose, the essence of the categories of text and textuality is revealed, the main text categories are described, and the ways of their implementation are determined. The article identifies the leading categories of text, discusses issues related to the selection of text categories and their hierarchy. The category of coherence is accepted as the main category of the text, within which two concepts should be differentiated: coherence and coherence. Text as a multi-faceted phenomenon has different layers, which may have different categorical relationships. Our review of various approaches to the consideration of text and its categories, taking into account different parameters of such a complex linguistic phenomenon as text, can give a very interesting set of text categories. It should be noted that all text categories allocated on different grounds relate to each other in a certain way. In some cases, we are talking not so much about different categories of text, but about different interpretations of the same textual phenomena. The creation of the linguistics of the text required the determination of the linguistic status of the text, its relation to language and speech. It is possible to draw a general conclusion that the text is multilayered and its different layers can have different categorical relevance, our review of approaches to considering the text and its categories, taking into account different parameters of such a complex linguistic phenomenon as text, can give a completely different set of text categories, all text categories allocated on different bases relate to each other in a certain way. In some cases, it is not so much about different categories of text, but about different interpretations of the same textual phenomena.

Key words: text, textuality, category of text, cohesion, coherent, intertexture, information, language.

В современной лингвистике проблемы изучения текста по-прежнему остаются одними из наиболее актуальных проблем, так как объектом изучения современных синтаксических исследований является не только предложение, но и более крупная единица, т. е. текст, исследованием которой занимается лингвистика текста. Ее основная задача – определить само понятие “текст”, найти общие закономерности построения текста, семантические и синтаксические связи в тексте, изучить типы связей между предложениями в тексте, функционально-смысловые типы текста, их особенности и т. д. Сходную мысль высказывает Р. Барт (1970), считая, что предметом лингвистики текста является “любой конечный отрезок речи, представляющий собой некоторое единство с точки зрения содержания, передаваемый в целях коммуникации и имеющий соответствующую этим целям внутреннюю организацию” (с. 443-444).

Создание лингвистики текста потребовало определения статуса той центральной единицы, которая становится объектом ее изучения, поэтому естественно возникает вопрос о лингвистическом статусе текста, об отношении его к языку и речи и т. д. По определению Е. В. Падучевой (1996), “для лингвистики настала пора, когда она может уже больше не ограничиваться разговорным языком, т. е. языком как средством общения. Лингвистическая семантика видит свою задачу в разработке правил интерпретации для любых видов текстов” (с. 219).

Известно, что первые мысли о текстах корнями уходят в античную традицию. Так как в античных традициях тексты уже представляли собой основной объект исследования, а на основе этих текстов сформировалось обучение правильной речи. В этих исследованиях античности, как и отмечает В. Н. Топоров (1990), “выделялись три основных направления: грамматика, изучающая тексты, поэтика – поэтические тексты и риторика – дисциплина, изучающая способы построения художественно-выразительной речи прежде всего прозаической и устной” (с. 416).

Этот факт позволяет нам утверждать, что проблемы текста и правил его построения были прерогативой риторики, что утверждает и Ю. А. Левицким (1998): “Очевидно, что проблема порождения текста и в какой-то мере его типологии своими истоками восходит к античной риторике” (с. 4).

Естественно постановка вопроса о тексте, как об основной особой единице, потребовала научного определения понятия “текст”, что в свою очередь вызвало серьезные разногласия среди лингвистов. По определению М. М. Бахтина (1979), “Человек в его человеческой специфике всегда выражает себя (говорит), т. е. создает текст. Текст как “первичная данность (реальность) и исходная точка всякой гуманитарной дисциплины”, состоит из высказываний, которые пронизаны диалогическими отношениями” (с. 285, 292).

В своем исследовании М. М. Бахтин выделяет два полюса текста. Так, во-первых, текст предполагает язык – “общепонятную систему знаков, т. е. за каждым текстом стоит языковая система” и “в тексте ей соответствует все повторимое и воспроизводимое, все, что может быть дано вне данного текста”, во-вторых, “каждый текст (как высказывания) является чем-то индивидуальным, единственным и неповторимым, и в этом весь смысл его. Это то в нем, что имеет отношение к истине, правде, добру, красоте, истории” (там же, с. 283). Итак, текст, по М. М. Бахтину, является “той особенностью, которая выделяет человека как объект гуманитарных наук и является основой взаимопонимания людей, их духовного контакта” (с. 345).

И. Р. Гальперин (2007) рассматривает текст “как упорядоченную форму коммуникации, лишенную спонтанности” (с. 11). По мнению автора, “текст является объектом крупного масштаба, поскольку он предполагает в качестве своих конститuentов единицы более крупные, чем предложения”, “текст – это некий снятый момент процесса, в котором все дистинктивные признаки объекта обозначаются с большей или меньшей степенью отчетливости” (с. 8-9).

Текст, как более крупная единица по объему, в лингвистических исследованиях по-разному интерпретируется. Поэтому, как и отмечает И. П. Гальперин, исследователю крупного объекта, каким является сам текст, “угрожают две опасности: с одной стороны, атомизация фактов объекта и, с другой – глобализация объекта – недооценка изучения отдельных явлений в их сущностных характеристиках и функциях” (там же, с. 8).

Словесный параметр любого естественного текста, как последовательность дискретных языковых единиц, образуется конкретными коммуникативными единицами, т. е. предложениями. Семантика текста, представленной в последовательности дискретных единиц, определяется взаимоотношениями частей текста, семантически отражает макротему текста и определяет части, на которые данная макротема распадается. Представляя собой завершенное сообщение, текст обладает содержанием, организованным по абстрактной модели одной из существующих в конкретном языке форм сообщений и характеризуется своими дистинктивными признаками. Исходя из этих соображений, крупный специалист в области лингвистики текста Н. Э. Энквист (Enkvist, 1979) сводит лингвистические параметры текста к трем основным – тема, фокус и связь (с. 57).

В. Е. Чернявская (2006) определяет текст как “результат коммуникативно-речевой деятельности, та структура, которая возникает в ходе этой деятельности, – структура, имеющая свои внутритекстовые закономерности, связывающая последовательность высказывания в единую текстовую систему соответственно критериям текстуальности” (с. 68). М.Л. Макаров (2003) же пишет, что “текст” и “речь” – это две неравнозначные стороны дискурса. .... Текст узко понимается как языковой материал, фиксированный на том или ином материальном носителе. ... текст есть абстрактный теоретический конструкт, реализующийся в дискурсе, как и предложение, которое актуализуется в высказывании” (с. 4).

Определение особых текстовых категорий, по которым строится текст, как объективированное произведение языкотворческого процесса, должно подчиняться определенным правилам построения. Текстовые категории – специфические признаки текста как речевого целого. В основе классификаций текстовых категорий могут лежать различные критерии. Эти текстовые категории подразделяются на семантические и структурные и могут выделяться по принципу системности. Лингвисты, рассматривающие текстовые категории, обычно проводят разграничение: во-первых, тех категорий, которые обеспечивают репрезентацию содержания, которое автор передает читателю в процессе коммуникации; во-вторых, категорий, обеспечивающих формирование смыслового пространства текста, т. е. указывающих на последовательность представления информации читателю, и наконец, в-третьих, тех категорий, которые позволяют проводить категоризацию текстов как результатов речетворческого процесса, выделяя группы текстов, характеризующихся единством темы, жанра и т. д. (Москальская, 1981; Ноздрина, 2009).

Попытку определить понятие текстовой категории и систематизировать их номенклатуру, которые характеризуют основные имманентные свойства текста, мы обнаруживаем в исследовании И. Р. Гальперина (2007), который подчеркивает, что “все категории текста, обязательные и факультативные, переплетены и взаимообусловлены” (с. 124). При этом он в своем исследовании дифференцирует семантические и структурные категории текста. Если к первым категориям он относит информативность, подтекст, пресуппозицию, прагматику, то ко вторым, т. е. к структурным категориям текста он причисляет интеграцию, сцепление, ретроспекцию, проспекцию, континуума соответствующим структурным категориям текста. Все эти категории, по его мнению, можно назвать категориями текста, поскольку “каждая из них представляет собой класс форм” (1977, с. 524).

Набор параметров текстуальности, предложенный Р. де Бограндом и В. Дресслером (Beaugrande & Dressler, 1981, с. 312), включает семь основных критериев: когезия

и когерентность (собственно текстовые стандарты), интенциональность и приемлемость (психологические стандарты), ситуативность и интертекстуальность (социальные), информативность. По определению А. Нуберта (Neubert, 1985), при таком подходе конкретный текст выступает как образец включенной текстуальности лингвистическая организация текста служит ее показателем (с. 23).

Согласно З. Я. Тураевой (1986), «категории текста отображают его наиболее общие и существенные признаки и представляют собой ступеньки в познании его онтологических, гносеологических и структурных признаков» (с. 80). На наш взгляд, целесообразно рассматривать текст как некую связную конфигурацию с определенным взаимоотношением элементов. Действительно, «связность – это первое, с чем имеет дело получатель, воспринимая готовый текст» (Лукин, 1999, с. 22). Рассматривая связи между компонентами внутри текста, Н. И. Жинкин (1982) отмечает, что «на стыке двух предложений лежит то зерно, из которого развивается текст. Если мысль переходит в соседнее предложение, между этими предложениями должна быть связь, иначе со второго предложения начинается текст» (с. 215). Связь между компонентами текста вытекает из единства темы и обусловлена развитием тематического цикла, строящегося по формуле: тема1 → рема1 – одного предложения – тема2 (из ремы1) → рема2 последующего предложения.

Уделяя особое внимание изучению категорий текста, О. И. Москальская (1981) утверждает, что «актуализация высказывания происходит в тексте, где все составляющие его предложения, дополняя друг друга, обретают конкретность реального высказывания о событиях действительности в рамках того художественного мира, который создан воображением писателя» (с. 14).

Интересной, на наш взгляд, является идея О. И. Москальской (1981) о том, что «при выделении текстовых категорий необходимо не только фиксировать регулярно повторяющиеся в тексте смыслы и языковые формы их выражения, но сразу вводить в анализ ту информационную «картину», ... которая формируется в тексте и является предметом сообщения, ту реальность, которая должна быть «передана» читателю посредством текста». Согласно мнению автора, «взаимопонимание говорящего и слушающего, пишущего и читающего невозможно без определенного фонда общих знаний, на основе которых может сообщаться и восприниматься новая информация. Этот фонд общих знаний позволяет слушающему / читающему идентифицировать предметы, о которых идет речь и, тем самым, точно понять услышанное / прочитанное. Фонд общих знаний создается текстом, как микротекстом, так и большим контекстом, т. е. всем предшествующим повествованием (с. 99).

Итак, можно сделать общий вывод о том, что текст многослоен и разные его слои могут иметь разную категориальную отнесенность, и предпринятый нами обзор подходов к рассмотрению текста и его категорий, учет разных параметров такого сложного лингвистического феномена, как текст, может дать совершенно разный набор текстовых категорий. Тем не менее, все выделяемые на разных основаниях текстовые категории определенным образом соотносятся друг с другом. В ряде случаев речь идет не столько о разных категориях текста, сколько о разной интерпретации одних и тех же текстовых явлений.

Литература

- Бахтин, М. М. (1979). *Эстетика словесного творчества*. Москва: Искусство.
- Гальперин, И. Р. (1977). *Грамматические категории текста (Опыт обобщения)*. Известия АН СССР. Серия литература и язык, 36 (6), 522-532.
- Гальперин, И. Р. (2007). *Текст как объект лингвистического исследования*. Москва: КомКнига.
- Жинкин, Н. И. (1982). *Речь как проводник информации*. Москва.
- Левицкий, Ю. А. (1998). *Проблема типологии текста*. Пермь: Изд-во Пермского университета.

- Лукин, В. А. (1999). *Художественный текст*. Москва: Ось-89.
- Макаров, М. Л. (2003). *Основы теории дискурса*. Москва: Гнозис.
- Москальская, О. И. (1981). *Грамматика текста*. Москва: Высшая школа.
- Ноздрина, Л. А. (2009). *Интерпретация художественного текста*. Поэтика грамматических категорий. Москва: Дрофа.
- Падучева, Е. В. (1996). *Семантические исследования. Семантика времени и вида в русском языке. Семантика нарратива*. Москва: Школа “Языки русской культуры”.
- Топоров, В.Н. (1990). *Риторика*. Москва: Советская энциклопедия.
- Тураева, З. Я. (1986). *Лингвистика текста. Текст: структура и семантика*. Москва: Просвещение.
- Чернявская, В. Е. (2006). *Дискурс власти и власть дискурса: проблемы речевого воздействия*. Москва: Флинта: Наука.
- Barthes, R. (1970). *La linguistique du discours. Sign, Language, Culture*. La Hague, Paris.
- Beaugrande, R. A., Dressler W. (1981). *Einführung in die Textlinguistik*. Tübingen: Niemeyer.
- Enkvist, N. E. (1979). *Text, Cohesion, and the Coherence. Cohesion and semantics*. Publications of the Research Institute of the Abo Akademi Foundation.
- Neubert, A. (1985). *Text and translation*. Leipzig: Akademie-Verlag.

References

- Bakhtin, M. M. (1979). *Эстетика словесного творчества*. Москва: Искусство.
- Gal'perin, I. R. (1977). Grammaticheskie kategorii teksta (Opy't obobshheniya). *Izvestiya AN SSSR. Seriya literatura i yazyk*, 36 (6), 522-532.
- Gal'perin, I. R. (2007). *Tekst kak ob'ekt lingvisticheskogo issledovaniya*. Москва: KomKniga.
- Zhinkin, N. I. (1982). *Rech' kak provodnik informacii*. Москва.
- Leviczkij, Yu. A. (1998). *Problema tipologii teksta*. Perm': Izd-vo Permskogo universiteta.
- Lukin, V. A. (1999). *Khudozhestvenny'j tekst*. Москва: Os'-89.
- Makarov, M. L. (2003). *Osnovy teorii diskursa*. Москва: Gnozis.
- Moskal'skaya, O. I. (1981). *Grammatika teksta*. Москва: Vy'sshaya shkola.
- Nozdrina, L. A. (2009). *Interpretatsiya khudozhestvennogo teksta. Poetika grammaticheskikh kategorij*. Москва: Drofa.
- Paducheva, E. V. (1996). *Semanticheskie issledovaniya. Semantika vremeni i vida v russkom yazy'ke. Semantika narrativa*. Москва: Shkola “Yazyki russkoj kul'tury”.
- Toporov, V.N. (1990). *Ritorika*. Москва: Sovetskaya enciklopediya.
- Turaeva, Z. Ya. (1986). *Lingvistika teksta. Tekst: struktura i semantika*. Москва: Prosveshhenie.
- Chernyavskaya, V. E. (2006). *Diskurs vlasti i vlast' diskursa: problemy rechevogo vozdeystviya*. Москва: Flinta: Nauka.
- Barthes, R. (1970). *La linguistique du discours. Sign, Language, Culture*. La Hague, Paris.
- Beaugrande, R.A., Dressler W. (1981). *Einführung in die Textlinguistik*. Tübingen: Niemeyer.
- Enkvist, N.E. (1979). *Text, Cohesion, and the Coherence. Cohesion and semantics*. Publications of the Research Institute of the Abo Akademi Foundation.
- Neubert, A. (1985). *Text and translation*. Leipzig: Akademie-Verlag.

УДК 81'23:81'373.612(=161.2)

АСОЦІАТИВНЕ ПОЛЕ “ІНТЕРЕС” ЯК СТРУКТУРА ЦІННІСНИХ ЗНАЧУЩОСТЕЙ/СМИСЛІВ МЕШКАНЦІВ УКРАЇНИ (за результатами психолінгвістичного експерименту)

Стефанова Н. О.

кандидат філологічних наук, доцент

докторантка кафедри загального мовознавства і германістики

НПУ імені М.П. Драгоманова

stefanova.nataliya2017@gmail.com

У статті побудовано асоціативне поле “Інтерес” за результатами реакцій респондентів, які надали їх на слово-стимул у перебігу проведення психолінгвістичного експерименту. Уточнено співвідношення між поняттями асоціативний компонент значення слова і психолінгвістичний компонент значення. Наведено аргументи на користь надання відповідей на слово-стимул в електронній формі. Описано процедуру проведення вільного асоціативного експерименту із залученням універсального комп’ютерного інструмента GoogleForms, який є у вільному доступі в мережі Інтернет. Апробовано також і комп’ютерну програму – сервіс СТИМУЛУС [<http://stimulus.tools/uk/>] для опрацювання отриманих реакцій респондентів, за допомогою якої було автоматично побудовано ядро й периферію поля, обчислено кількісні показники кожної експериментально виокремленої реакції на слово-стимул, а головне, виміряно індекс яскравості кожної реакції. Виконано етносеіометричний і тематичний аналіз побудованого асоціативного поля “Інтерес”, що є мотиваційною базою відображення ціннісних смислів мешканців України, які взяли участь в експерименті. Класифіковано ядерні й периферійні асоціати респондентів у 8 ЛСГ, що продемонстрували домінуючі мотиваційно-ціннісні потреби опитуваних, серед яких пріоритет належить соціальним потребам (ядерна реакція – *сім’я*) і біологічним (ядерна асоціація – *здоров’я*). У найближчій периферії яскравими є асоціати, які актуалізують ціннісну значущість індивідуальних потреб для респондентів і які домінують також у реакціях дальньої і крайньої периферії досліджуваного поля.

Ключові слова: асоціативне поле, вільний асоціативний експеримент, індекс яскравості реакцій, слово-стимул *інтерес*, комп’ютерна програма СТИМУЛУС.

ASSOCIATIVE FIELD “INTEREST” AS A STRUCTURE OF VALUE SENSES OF UKRAINIAN RESIDENTS (based on the results of psycholinguistic experiment)

Stefanova N. O.

Candidate of Sciences, Associate Professor,

Doctoral Student at General Linguistics and Germanic Studies Department

Dragomanov National Pedagogical University

stefanova.nataliya2017@gmail.com

Introduction. The article deals with the constructing of the associative field "Interest" based on the results of responses of respondents who gave them to a stimulus word during the psycholinguistic experiment. The relationships between the concepts associative component of word meaning and psycholinguistic component of meaning are defined. Arguments in favor of giving responses to the stimulus word in electronic form are presented. **Purpose.** The purpose of the article is to describe the procedure of conducting a free associative experiment using the universal computer tool Google Forms, which is freely available on the Internet. A computer program the STIMULUS [<http://stimulus.tools/uk/>] for the processing of the received responses

has also been tested. By means of this program the core and periphery of the field were automatically constructed, the quantitative indicators of each experimentally selected response to the stimulus word were calculated and, most importantly, the index of brightness of each reaction was measured. **Results.** The etnosemiometric and thematic analyses of the constructed associative field "Interest" were performed in the article. This associative field is the motivational basis for reflecting the value senses of Ukrainian residents who took part in the experiment. **Conclusions.** Nuclear and peripheral associations of respondents were classified into 8 lexical and semantic groups, which demonstrated the dominant motivational and value needs of the respondents, among which priority belongs to social needs (nuclear reaction – *family*) and biological needs (nuclear association – *health*). In the nearest periphery the prominent associations are those which actualize the value significance of individual needs of respondents and which also dominate in the reactions of the far and extreme far periphery of the studied field.

Keywords: associative field, free associative experiment, reaction brightness index, stimulus word *interest*, computer program STIMULUS.

Формулювання проблеми та обґрунтування актуальності її розв'язання.

Психолінгвістичний підхід до вивчення семантики мовних одиниць останнім часом набув нових векторів, пов'язаних насамперед зі здобутками когнітивної лінгвістики, у пріоритеті якої залишаються питання реконструкції механізмів роботи свідомості людини – носія мови і культури.

Свого часу широке теоретичне опрацювання проблеми значення в психологічній науці, за словами О. Ф. Загородньої (2018, с. 53), стало потужним підґрунтям для розроблення понять "психолінгвістичне" й "асоціативне" значення. Дослідниця О. Ф. Загородня, цитуючи праці Й. А. Стерніна та його учнів, *психолінгвістичним значенням слова* (Й. А. Стернін, А. В. Рудакова) вважає впорядковану єдність усіх семантичних компонентів, які пов'язані з певною звуковою оболонкою у свідомості носіїв мови, тобто з окремим словом, і які становлять його *асоціативну структуру* (ієрархічну ядерно-периферійну польову модель) (там само). Ізольовано взяте слово актуалізується у свідомості носіїв мови в єдності всіх його компонентів – більш і менш яскравих, ядерних і периферійних (Стернін, Рудакова, 2011, с. 99).

Відповідно для виявлення психолінгвістичного компонента значення в слові обов'язковою процедурою є побудова його *асоціативного поля*, яке можна сконструювати за допомогою реакцій респондентів, наданих на певне слово-стимул у ході проведення асоціативного експерименту.

Останнім часом дискутується проблема щодо ступеня достовірності здобутих реакцій, який, на думку Р. М. Фрумкіної, можна перевірити, наприклад, збільшенням стимульного списку для подальшої перевірки отриманих реакцій або збільшенням кількості опитуваних. І, якщо, наприклад, у разі збільшення кількості реципієнтів результати істотно не змінюються, то вони є науково доведеними (2001, с. 20). До важливого об'єктивного наукового параметра дослідниця залучає час надання реакції, тобто період, що триває між моментом пред'явлення слова-стимулу і моментом початку відповіді (так званий латентний період асоціативної реакції). На нашу думку, ця процедура є більш ефективною для автоматичної фіксації реакцій респондентів.

Мета статті – побудувати асоціативне поле "Інтерес" за результатами реакцій носіїв української мови на це слово, отриманих за допомогою універсального інструмента Google Forms в електронній формі та частково опрацьованих на основі комп'ютерного інструмента для проведення лінгвістичних асоціативних досліджень – сервісу СТИМУЛУС [<http://stimulus.tools/uk/>].

Виклад основного матеріалу дослідження. Важливість усвідомлення правильно організованого асоціативного процесу, як уважає Р. М. Фрумкіна, сприятиме зменшенню суб'єктивності в отриманні реакції на слово-стимул, зокрема недопущенню ідеї відбору

відповідей. Якщо є відбір – то немає асоціативного процесу” (2001, с. 31). А тому припускаємо, що надані відповіді в електронній формі зменшать ризики отримання спотворених асоціативних реакцій на відповідний стимул.

Загалом Р. М. Фрумкіна розглядає асоціацію як “зв’язок між об’єктами або явищами, заснований на особистому, суб’єктивному досвіді, що може як збігатися з досвідом тієї культури, до якої належить реципієнт, так і бути суто особистим (індивідуальним), укоріненим у минулому досвіді окремої людини (2001, с. 189). Асоціації можуть показати ті неусвідомлювані структури (архетипи колективного несвідомого, або константи), якими людина мислить у процесі пізнання явищ буття. А тому глибинні й насамперед ціннісні настанови мовної особистості можна вивчати за спостережуваною її поведінкою, у якій вони так чи інакше виявляються. Щоправда, звертаючись до відповідей в анкетах, дослідник має справу зі стереотипами, тобто з усвідомлюваними реакціями на той чи той стимул. Проте ядром стійких стереотипів є все ж таки архетипи. Це означає, що відповіді інформантів залежать від усвідомлюваного розуміння того, про що в них запитують, й аналізуючи це дослідник так чи інакше зможе реконструювати й неусвідомлювані шари їхньої психіки (с. 195).

Опишемо стисло і порядок проведення вільного асоціативного експерименту (далі – ВАЕ), і зміст анкети, і саму процедуру проведення ВАЕ, у якому взяли участь 110 респондентів з центрального, західного та південного регіонів України.

Вільний асоціативний експеримент був проведений із залученням універсального інструмента Google Forms для розроблення веб-опитувальника, який є у вільному доступі в мережі Інтернет. Цей інструмент надав змогу розробити анкету з метою одержання інформації про певні факти свідомості опитуваних [<https://docs.google.com/forms/u/0/>]. Респонденти мали можливість заповнити анкети самостійно в будь-який зручний час у режимі онлайн. Від учасників було отримано попередню усну згоду на участь в експерименті та подальше опрацювання отриманих даних, а також вони були попереджені, що опитування відбувається анонімно.

Анкета складена із 17 запитань, серед яких тільки 2 запитання були обов’язковими для відповіді та помічені зірочкою (вік і місце народження). Решта запитань побудовані так, що форма дозволяє пропустити певний розділ або підрозділ у разі відмови респондента надавати відповідь. Деякі розділи із запитаннями уможливають кілька варіантів відповідей. Після закінчення роботи над анкеткою респондент відправляв веб-опитувальник електронною поштою. Але, оскільки мета статті полягає в побудові асоціативного поля на слово-стимул “Інтерес”, а це є 9 запитання, то в її рамках решту реакцій залишаємо для опрацювання в інших публікаціях.

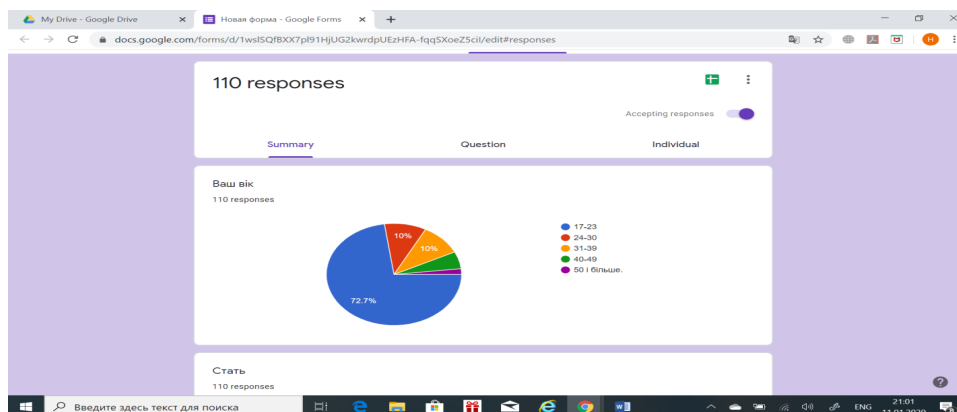
Реакції, отримані в ході асоціативних експериментів, можна розглядати як специфічний для певної культури і мови асоціативний профіль образів свідомості. Вони інтегрують розумові й чуттєві знання, які накопичені певним етносом (Уфимцева, 2004, с. 5). Реакція в умовах вільного асоціативного експерименту є довільною, що дозволяє інтерпретувати її як вербальну актуалізацію певного семантичного компонента слова-стимулу – найбільш яскравого, важливого для мовної свідомості інформанта (Стернин, 2011, с. 36). А тому асоціативна реакція істотно залежить від віку, статі, професії, соціального стану інформанта та багатьох інших чинників (с. 37).

Відповідно, у першому запитанні анкети респонденти вказували свою **вікову категорію**. Результати опрацювання представлено в діаграмах і в таблицях.

В експерименті взяли участь респонденти п’ятих вікових інтервалів: 1) від 17–23; 2) 24–30; 3) 31–39; 4) 40–49; 5) 50 і більше, наймолодший вік яких становив 17 років і найстарший охоплює віковий інтервал 50 років і більше.

На думку Ю. М. Караулова, “в період від 17–25 років завершується становлення мовної особистості, а значить, в асоціаціях буде відображено сформовану когнітивно-мовну здатність учасника експерименту” (1994, с. 192-193).

Діаграма 1. Вікові категорії респондентів

Таблиця 1

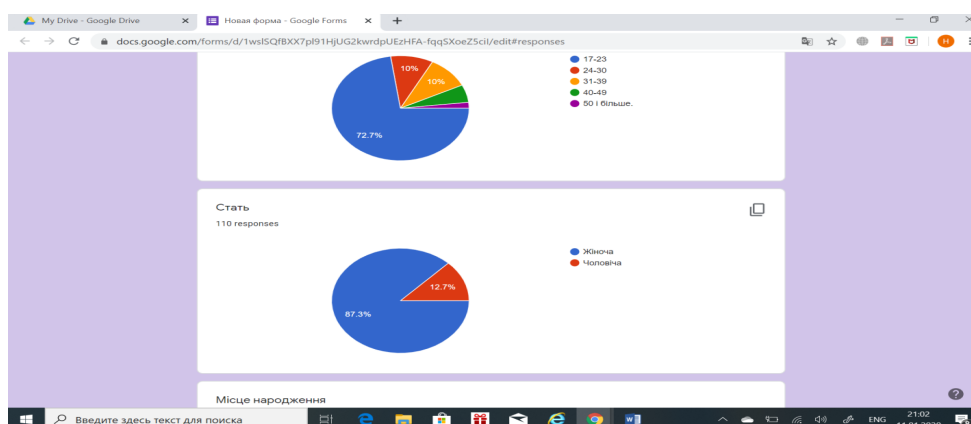
Вікова категорія респондентів	Відсоток опитаних (%)
17–23	72,7
24–30	10
31–39	10
40–49	5,5
50 і більше	1,8

Учений переконаний, що словниковий запас (тезаурус), ієрархія ціннісних категорій (що для цього дослідження є вкрай важливим і основним чинником для вибору вікових груп інформантів), прагматичні настанови мовної особистості в більшості людей залишаються відносно стабільними протягом життя (Караулов, 1994, с. 192-193). У цьому експерименті віковий діапазон більш широкий, ніж зазначає вчений, що дає можливість отримати результати, які будуть релевантні не лише для певної вікової категорії, а й для широкого кола носіїв української мови.

Друге запитання анкети стосувалося визначення статі опитуваних.

Таблиця 2

Стать респондентів	Відсоток опитаних (%)
жіноча	87,3
чоловіча	12,7

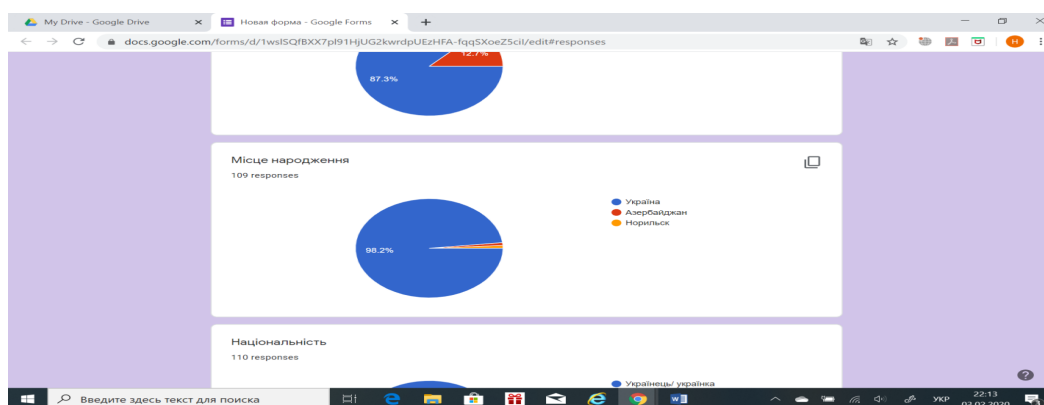

Діаграма 2. Стать респондентів

В опитуванні взяли участь 87,3 % жінок і 12,7 % чоловіків. Поділяємо думку А. В. Кириліної, яка вважає, що “задекларований у лінгвістиці антропоцентричний підхід передбачає вивчення всіх параметрів мовної особистості [...], зокрема і гендерних. Гендер – культурно зумовлений і соціально відтворений феномен – є одним із таких параметрів (цит. за пр. Горошко, 2003). Представлене в експерименті співвідношення жінок і чоловіків не претендує на остаточні висновки щодо гендерних особливостей опитуваних у їх реагуванні на слово-стимул *інтерес*, але все ж таки показує певні тенденції. Третє питання стосувалося **місця народження** респондентів, бо, як зазначає Л. В. Сахарний, асоціативні реакції залежать від географічних умов (Таблиця 3) і професії людини (1989) (далі Таблиця 8).

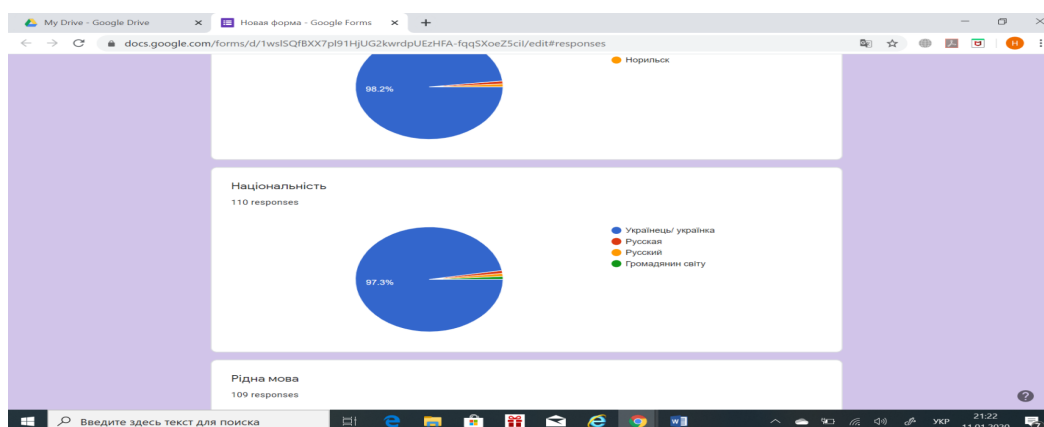
Таблиця 3

Місце народження	Відсоток опитаних
Україна	98,2
інші країни	1,8

Діаграма 3. Місце народження респондентів

Четверте запитання стосувалося **національності** опитуваних.

Діаграма 4. Національність респондентів

Таблиця 4

Національність респондентів	Відсоток опитаних (%)
українець	97,3
росіянин	1,8
громадянин світу	0,9

У п'ятому запитанні респонденти мали вказати рідну мову.

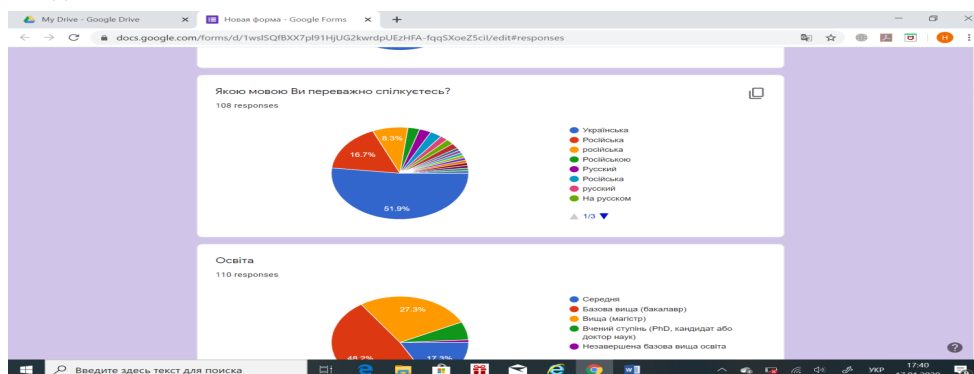
Діаграма 5. Рідна мова респондентів

Таблиця 5

Рідна мова респондентів	Відсоток опитаних (%)
українська	88,1
російська	9,2
українська і російська	0,9
азербайджанська	0,9
інша	0,9

Для дослідження було відібрано відповіді опитуваних, надані українською мовою і, відповідно, для кого вона була визнана рідною мовою. Така методика використана при укладанні "Українського асоціативного словника: від стимулу до реакції" (Мартінек, 2007, с. 6). Результати відповідей наведено в Таблиці 5. Як бачимо, серед опитуваних наявні й білінгви.

Відповідно, шосте запитання стосувалося того, **якою мовою переважно спілкуються** респонденти.

Діаграма 6. Мова спілкування респондентів

Таблиця 6

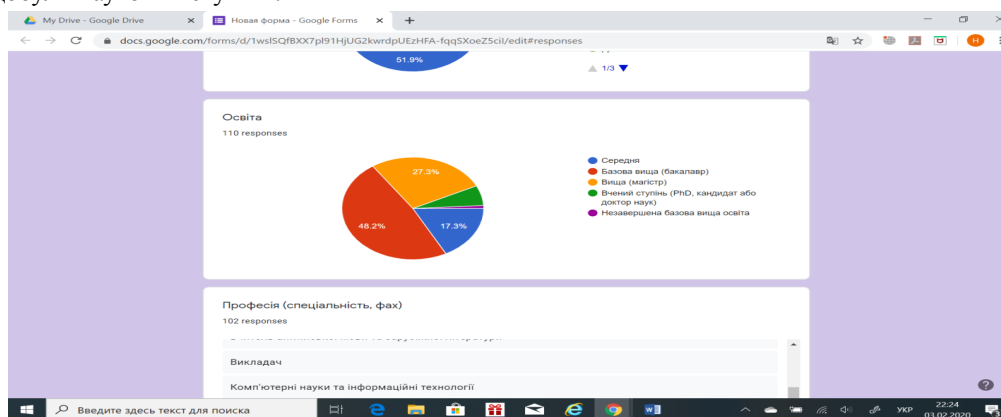
Мова спілкування респондентів	Відсоток опитаних (%)
українська	51,9
російська	41,7
українська і російська	2,7
суржик	2,8
інша	0,9

Сьоме запитання було пов'язане з **освітою** тих, хто брав участь в експерименті.

Таблиця 7

Освіта респондентів	Відсоток опитаних (%)
середня	17,3
вища (бакалавр)	48,2
вища (магістр)	27,3
ступінь вищої освіти доктор філософії, науковий ступінь (PhD, кандидат або доктор наук)	6,4
інше	0,8

В експерименті загалом взяли участь 81,9 % респондентів, які мають вищу освіту, а 6,4 % – здобули науковий ступінь.

Діаграма 7. Освіта респондентів

Восьме запитання передбачало отримання реакції щодо **професії, спеціальності або фаху** опитуваних.

Таблиця 8

Професія респондентів	Відсоток опитаних (%)
викладач	53,6
студент	10,1
філолог (перекладач)	19,6
інформаційні технології	6,8
психолог	2,9
промисловість, виробництво	2,8
реклама, промоушн	2,8
культура, мистецтво	1,4

З респондентів, які надали відповідь щодо професії, спеціальності або фаху, 86,2 % є представниками гуманітарної галузі знань, а також студентами спеціальностей, які до неї входять. Крім того, 13,8 % респондентів є фахівцями в галузі культури, промисловості та сучасних інформаційних технологій.

I, зрештою, дев'яте запитання, яке складалося з чотирьох пунктів, безпосередньо стосувалося стимулу "Інтерес".

Для опрацювання отриманих результатів було залучено комп'ютерну програму сервіс СТИМУЛУС [<http://stimulus.tools/uk/>], призначену для проведення асоціативних досліджень й описану в одній із моїх публікацій з посиланням на її розробників (Стефанова, 2018, с. 115-119), за допомогою якої було побудовано асоціативне поле "Інтерес".

У програму було введено вербальні реакції, отримані в результаті проведення вільного асоціативного експерименту. Головною перевагою сервісу СТИМУЛУС є те, що в ньому закладено автоматичну (комп'ютерну) процедуру виявлення семантичного компонента, розроблену в роботі В. В. Левицького та Й. А. Стерніна "Експериментальные методы в семасиологии" (1989). Ця процедура надає не лише кількісні показники кожної експериментально виявленої реакції на стимул, а й **індекс її яскравості**, що обчислюється як відношення кількості тих, хто виділив цю ознаку, до кількості учасників експерименту.

Уведений у комп'ютерну програму етносеміотричний параметр дозволяє ранжувати семантичні компоненти за ступенем яскравості та виявити їх відносну ієрархію в структурі асоціативного поля стимулу (Левицький, 1989, с. 96). На думку Й. А. Стерніна, ядерні реакції мають індекс яскравості не менш ніж 0,12–0,15, тимчасом реакції найближчої периферії – 0,10–0,04, дальньої периферії – 0,03–0,02 та крайньої периферії – 0,01 і нижче. У табл. 9 наведено асоціативне поле з ядерними та периферійними значеннями та індексом яскравості кожної реакції.

Таблиця 9

Асоціативні реакції на стимул "Інтерес"

Асоціація	Кількість	Яскравість
ядро		
сім'я	40	0,1786
здоров'я	25	0,1116
периферія		
кар'єра	14	0,0625
навчання	13	0,0580
кохання	13	0,0580
друзі	10	0,0446
самовдосконалення	9	0,0402
самореалізація	7	0,0313
подорожі	7	0,0313
розвиток	4	0,0179
відпочинок	4	0,0179
діти	4	0,0179
спорт	4	0,0179
свобода	4	0,0179
комфортне життя	4	0,0179
добро	3	0,0134
матеріальне забезпечення	3	0,0134
хобі	3	0,0134
творчість	3	0,0134

Продовження табл. 9

книги	3	0,0134
ерудиція	3	0,0134
знайти себе в житті	3	0,0134
-	3	0,0134
гармонія	2	0,0089
натхнення	2	0,0089
улюблена справа	2	0,0089
нова інформація	2	0,0089
людяність	2	0,0089
фінансова винагорода	2	0,0089
процвітання	2	0,0089
життя	2	0,0089
робота	2	0,0089
безпека	2	0,0089
задоволення	1	0,0045
самоосвіта	1	0,0045
мир	1	0,0045
самовираження	1	0,0045
спокій	1	0,0045
спілкування	1	0,0045
культура	1	0,0045
мистецтво	1	0,0045
щастя	1	0,0045
духовний ріст	1	0,0045
батьки	1	0,0045
стиль	1	0,0045
Бог	1	0,0045
інтелектуальні люди	1	0,0045
справедливість	1	0,0045
гроші	1	0,0045
комп'ютерні ігри	1	0,0045
корисне дозвілля	1	0,0045
взаєморозуміння	1	0,0045
бути корисним для інших	1	0,0045
Разом	224	1,000

Аналізуючи надалі асоціативні зв'язки між наданими реакціями вже класичними методами, ставимо запитання щодо їх класифікації, які прийнято розподіляти за двома типами відношень: парадигматичними і синтагматичними. Стимул і реакція, за словами Л. В. Сахарного, в парадигматичних асоціаціях можуть бути пов'язані відношеннями *координації* (якщо вони перебувають на одному рівні абстракції [...]) чи *субординації* (від роду до виду [...] або від виду до роду [...]) (1989, с. 92).

У координованих парадигматичних асоціаціях можуть бути виявлені відношення синонімії й антонімії. Тимчасом синтагматичні реакції можна розподіляти за граматичними частининомовними категоріями, наприклад: іменник – дієслово [...], іменник – прикметник

тощо. Широкий когнітивно-матричний контекст (М. М. Болдирев) асоціативних зв'язків дав змогу дослідникам припустити, що у свідомості носіїв мови найменування впорядковуються в асоціативні поля і що зв'язки, наприклад, парадигматичного типу [...] – це лише одне із цих складних відношень в асоціативному полі (Сахарний, 1989, с. 93).

У зв'язку з цим Л. В. Сахарний підтримує доцільність виокремлення також **тематичних асоціацій**, які або можуть скласти разом зі стимулом мотивоване поєднання слів (при граматичній зміні слова-стимулу, або слова-реакції) в рамках тематично обмеженого контексту (там само).

Ураховуючи ці класифікації, а також параметри респондентів, здійснюємо етносеміотричний, зокрема і тематичний, аналіз побудованого асоціативного поля "Інтерес" як мотиваційної бази відображення ціннісних смислів мешканців України.

Асоціативне поле "Інтерес" становлять 224 реакції респондентів, різних з яких – 55. Найбільш кількісні реакції становлять його **ядро** (це *сім'я* (40 респондентів) з індексом яскравості (далі – ІЯ) 0,1786, що є навіть вищим, ніж пропонує Й. А. Стернін, та *здоров'я* (25 респондентів) з ІЯ – 0,1116), решта – гнучку **периферію**.

Однак **ядро** не є однорідним у кількісному плані для різних вікових категорій: 17–23 роки – *сім'я* (28 респондентів), *здоров'я* (17 респондентів), 24–30 років – *сім'я* (5 респондентів), *здоров'я* (5 респондентів), 31–39 років – *сім'я* (5 респондентів), *здоров'я* (5 респондентів), 40–49 років – *сім'я* (2 респонденти) і *здоров'я* (1 респондент). А у віковій категорії 50+ вони взагалі не зафіксовані.

За професійним (фаховим) і освітнім спрямуванням в експерименті взяли участь студенти, вчителі / викладачі, філологи й перекладачі, спеціалісти у сфері інформатики, мистецтва, виробництва і реклами. Серед представників цих професій ядерна лексема *сім'я* кількісно представлена так: вчителі / викладачі – 13 респондентів, з-поміж яких 6 мають бакалаврську освіту, 6 – магістерську і 1 – науковий ступінь; студенти – 14 респондентів (2 – бакалаври, 12 – з середньою освітою), філологи / перекладачі – 5 респондентів, серед яких 1 з бакалаврською освітою і 4 – з магістерською. Лексема *здоров'я* була визначена 15 респондентами, які працюють вчителями / викладачами (бакалаврська освіта – 8, магістерська – 6, з науковим ступенем – 1), є студентами – 7 респондентів (бакалаврська освіта – 1, середня освіта – 6), філологами / перекладачами – 3 респонденти з магістерською освітою.

За гендерним параметром 36 представників жіночої статі визначили лексему *сім'я* як ядерну і 22 – лексему *здоров'я*. Серед чоловіків 4 – лексему *сім'я* і 3 – лексему *здоров'я*.

Респонденти, для яких лексема *сім'я* виявилася в ядрі поля, народилися в Україні (39) і Росії (1). Українську мову як рідну у відповідях зафіксували 36 респондентів, російську – 4 респонденти. Мовою спілкування тих, хто брав участь в експерименті, вказано: українську – 25 респондентів, російську – 11 респондентів, російську і українську – 1 респондент та суржик – 2 респонденти. 24 респонденти, для яких лексема *здоров'я* виявилася в ядрі поля, народилися в Україні й 1 респондент у Росії. Українську мову вважають рідною 22 опитуваних і 3 – російську. Українською мовою спілкуються 15 респондентів, російською – 8, російською і українською – 1 респондент, суржиком – теж 1.

Тематично асоціації респондентів об'єднані в групу "Людина", яка представлена 8 ЛСГ: **1 ЛСГ** "Родинний стан / близькі люди" (*сім'я, діти, батьки, друзі*); **2 ЛСГ** "Фізіологічні / фізичні якості" (*здоров'я, життя*); **3 ЛСГ** "Моральні якості" (*кохання, свобода, добро, людяність, безпека, улюблена справа, взаєморозуміння, щастя, мир, спокій, спілкування, спокій, бути корисним іншим*); **4 ЛСГ** "Духовні якості" (*знайти себе в житті, Бог, духовний ріст, справедливість*); **5 ЛСГ** "Інтелектуальні здібності" (*кар'єра, навчання, самовдосконалення, самореалізація, розвиток, книги, ерудиція, спорт, інформація, робота, самоосвіта, самовираження, інтелектуальні люди, корисне дозвілля, натхнення*); **6 ЛСГ** "Матеріальна вигода" (*матеріальне забезпечення, фінансова винагорода, процвітання, гроші, комфортне*

життя) визначає біологічні потреби; 7 ЛСГ “Естетична насолода” (творчість, гармонія, культура, мистецтво, стиль, задоволення) задовольняє соціальні потреби; 8 ЛСГ “Розваги / Дозвілля” (подорож, відпочинок, хобі, комп’ютерні ігри).

За кількісними показниками (від 14 до 9), а також за ІЯ (від 0,10-0,04) до **найближчої периферії** віднесено лексеми, що входять до 5 ЛСГ “Інтелектуальні здібності” (кар’єра – 14 респондентів з ІЯ 0,0625; навчання – 13 респондентів з ІЯ 0,0580; самовдосконалення – 9 респондентів з ІЯ 0,0402); 1 ЛСГ “Родинний стан / близькі люди” (друзі – 10 респондентів з ІЯ 0,0446), 3 ЛСГ “Моральні якості” (кохання – 13 респондентів з ІЯ 0,05).

Вікова параметризація для реакцій ЛСГ “Інтелектуальні здібності” є такою: 17–23 роки – 12 респондентів, 24–30 років – 4 респонденти, 31–39 років – 2 респонденти; професійна: вчителі / викладачі – 8, філологи – 3, студенти – 2, представники виробничої галузі – 1, сфери реклами – 2, комп’ютерної сфери – 1; освітня: бакалаврську освіту мають 8 респондентів, магістерську – 4. 3-посеред опитаних 14 жінок і 2 чоловіків.

Вікова параметризація для реакцій ЛСГ “Моральні якості” виявилася такою: 17–23 роки (12 респондентів) і 24–30 років (1 респондент), з-поміж яких студентів – 7, філологів / перекладачів – 1, учителів / викладачів – 3, представників промисловості – 1, працівників сфери мистецтва – 1. Повну середню освіту мають 6 опитуваних, бакалаврську – 3, магістерську – 4. Серед респондентів налічується 12 жінок і 1 чоловік. Всі респонденти народилися в Україні, 12 з них за національністю є українцями, 1 опитуваний вказав, що є “громадянином світу”. Рідною мовою опитаних є українська (12) і російська (1), мовою спілкування респондентів – українська (9), російська (3), російська і українська (1).

Вікова параметризація для реакцій ЛСГ “Родинний стан”: 17–23 роки (8 реакцій), 31–39 років (1) і 40–49 років (1), серед них учителів / викладачів – 4, студентів – 2, філологів / перекладачів – 1, фахівців у комп’ютерній галузі – 2, у виробництві – 1. Бакалаврську освіту мають 4, магістерську – 4 та повну середню освіту – 2. Усі опитувані, які надали реакції цієї ЛСГ, – жінки, які народилися в Україні і за національністю теж ідентифікують себе українками. Рідною мовою опитаних є українська (10) і російська (1), мовою спілкування – українська (7), російська (2) і суржик (1).

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що виявлені ядерні реакції респондентів на стимул *інтерес* та індекси їхньої яскравості відображають ціннісно значущі мотиваційні потреби українців, першочерговими з яких є **соціальні** (сім’я) та **біологічні** потреби (здоров’я), зафіксовані для різних вікових категорій, але до 50 років й однаково в пропорційному відношенні від загальної кількості як для чоловіків, так і для жінок.

У найближчій периферії простежується тенденція до більшої ціннісної значимості для українців **індивідуальних** потреб і соціальних, особливо віком від 17–23 років, які є студентами або вчителями / викладачами за фахом. При цьому звертаємо увагу, що в деяких ЛСГ були представлені реакції тільки однієї вікової категорії, реакції представників вікового інтервалу 50+ відсутні взагалі. Дальня периферія представлена реакціями, які свідчать про значущість усіх трьох типів потреб: індивідуальних, соціальних, і біологічних, проте зі збереженням тенденції до більшої значущості перших.

Реакції, які становлять крайню периферію асоціативного поля “Інтерес”, за ІЯ належать до тих, що відображають ціннісну значимість теж індивідуальних потреб опитуваних, потім – теж соціальних, і найменшими за кількістю виявилися реакції, які свідчать про цінність біологічних потреб для респондентів.

Із цих спостережень випливає попереднє припущення про те, що чим далі від ядра реакцій, тим зменшується ціннісна значущість біологічних потреб для опитуваних мешканців України. Це пояснюється не тим, що, наприклад, здоров’я не є першочерговою цінністю для українців, а швидше, їх життєвими пріоритетами у визначенні порядку цих потреб, виходячи

з усвідомленого розуміння того, що здобуття освіти і кар'єра як індивідуальні цінності для людини є запорукою для створення сім'ї і, звісно, здорового способу життя, і, як наслідок, відчуття задоволення.

Одержані результати підтверджують гіпотезу про те, що в кожній мовній особистості асоціативне поле є індивідуальним утворенням за складом найменувань і за ієрархією зв'язків між ними. Актуалізація того чи того зв'язку у відповіді залежить від певної ситуації та інших чинників. На характері асоціацій позначаються також вік, географічні умови, професія людини, належність до певної лінгвокультури, нації тощо. Проте колективні національні домінанти опитаних українців демонструють позитивні тенденції щодо значущості для них соціальних, економічних, духовних, моральних та інших цінностей.

Література

- Горошко, Е. И. (2003). Языковое сознание: гендерная парадигма. *Сборник научных трудов "Методология современной психолингвистики"*. Узято з <http://www.textology.ru/article.aspx?aId=43>
- Загородня, О. Ф. (2018). *Асоціативні поля суспільно-політичної лексики в мовній картині світу українців (комп'ютерне опрацювання результатів психолінгвістичного експерименту)*. (Дисертація кандидата філологічних наук). Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Житомир–Київ, Україна.
- Караулов, Ю. Н. (1994). Как устроен словарь и как он был получен. В *Караулов Ю. Н. Русский ассоциативный словарь как новый лингвистический источник и инструмент анализа языковой способности*. (Книга 1, 192-193). Москва.
- Левицкий, В. В., Стернин, И. А. (1989). *Экспериментальные методы в семасиологии*. Воронеж: Изд-во ВГУ.
- Мартінек, С. В. (2007). Передмова. В *Мартінек Світлана. Український асоціативний словник: у 2 томах* (Т.1, с. 6). Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка.
- Сахарный, Л. В. (1989). *Введение в психолингвистику*. Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та.
- Стернин, И. А., Рудакова, А. В. (2011). *Психолингвистическое значение слова и его описание*. "Ламберт".
- Стефанова, Н. О. (2018). Нові методика опрацювання результатів асоціативних експериментів (на прикладі комп'ютерної системи "STIMULUS" О. Ф. Загородньої). *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*, 37 (4), 115-119.
- Уфимцева, Н. М. (2004). Предисловие. В *Уфимцева Н. В., Черкасова Г. А., Караулов Ю. Н., Тарасов Е. Ф. Славянский ассоциативный словарь: русский, белорусский, болгарский, украинский*. (с. 3-9). Москва: Моск. гос. лингвистический ун-т.
- Фрумкина, Р. М. (2001). *Психолингвистика*. Москва: Издательский центр "Академия".

References

- Goroshko, E. I. (2003). Yazykovoe soznanie: gendernaya paradigma. *Sbornik nauchnykh trudov "Metodologiya sovremennoy psicholingvistiki"*. Retrieved from: <http://www.textology.ru/article.aspx?aId=43>
- Zagorodnya, O. F. (2018). *Asoczi`ativni` polya suspi`l`no-poli`tichnoyi leksiki v movni`j kartini` svi`tu ukrayinczi`v (komp'yuterne opraczyuvannya rezul`tati`v psicholi`ngvi`stichnogo eksperimentu)*. (Disertaczi`ya kandidata fi`lologi`chnikh nauk). Naczi`onal`nij pedagogi`chnij uni`versitet i`meni` M. P. Dragomanova, Zhitomir–Kiyiv, Ukrayina.
- Karaulov, Yu. N. (1994). Kak ustroen slovar` i kak on by`l poluchen. V *Karaulov Yu. N. Russkij assocziativny`j slovar` kak novy`j lingvisticheskij istochnik i instrument analiza yazy`kovoj sposobnosti*. (Kniga 1, 192-193). Moskva.

- Levitskiy, V. V., Sternin, I. A. (1989). *Eksperimentalnyie metody v semasiologii*. Voronezh: Izd-vo VGU.
- Martinek, S. V. (2007). *Peredmov. V Martinek Sv`tlana. Ukrayinskij asocziativnij slovník: u 2 tomakh* (T.1, s. 6). L`vi`v: Vidavnichij cenztr LNU imeni Ivana Franka.
- Saharniy, L. V. (1989). *Vvedenie v psiholingvistiku: Kurs lektsiy*. Leningrad: Izd-vo Leningradskogo un-ta.
- Sternin, I. A., Rudakova, A. V. (2011). *Psiholingvisticheskoe znachenie slova i ego opisanie*. "Lambert".
- Stefanova, N. O. (2018). *Novi metodyky opratsiuvannia rezultativ asotsiatyvnykh eksperymentiv (na prykladi kompiuternoï systemy "STIMULUS" O.F. Zahorodnoi)*. *Naukovyi visnyk mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu*. 37 (4). Odesa, 115-119.
- Ufimczeva, N. M. (2004). *Predislovie*. V Ufimczeva N .V., Cherkasova G. A., Karaulov Yu. N., Tarasov E. F. *Slavyanskij asocziativny`j slovar` : russkij, belorusskij, bolgarskij, ukrainskij*. (s. 3-9). Moskva: Mosk. gos. lingvisticheskij un-t.
- Frumkina, R. M. (2001). *Psiholingvistika*. Moskva: Izdatel`skij cenztr "Akademiya".

ПЕДАГОГИКА. ПСИХОЛОГИЯ. МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ІНОЗЕМНИХ МОВ

УДК 14.25.07

ДВА ОСНОВНЫХ ПОДХОДА ПРИ ПОДГОТОВКЕ К ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ: ПОДГОТОВКА К ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ

Мамедов Ш. М.

доктор философии по педагогике

Бакинский славянский университет (Баку, Азербайджан)

sahkerem_59@mail.ru

В статье описываются основные принципы построения учебного процесса в педагогическом вузе в подготовке к воспитательной деятельности. При этом большой акцент делается на два основных подхода в подготовке к воспитательной деятельности: на подготовку к воспитательной деятельности и формирование личности, ведь современной школе нужны учителя, способные понять суть нового концептуального мышления и происходящих социально-педагогических процессов. Поэтому подробно раскрываются оба подхода в подготовке учителя к воспитательной деятельности как ведущие направления в профессиональной деятельности учителя.

В статье отмечается, что личностные качества играют решающую роль в подготовке учителей к воспитательной деятельности. Эти качества должны соответствовать его знаниям и профессиональным навыкам. Будущий учитель должен обладать культурой мышления и информации, а также такими качествами, как креативность и независимость.

Ключевые слова: готовность к деятельности, подготовка к воспитательной деятельности, формирование личности.

TWO MAIN APPROACHES IN PREPARING FOR EDUCATIONAL ACTIVITIES: PREPARATION FOR EDUCATIONAL ACTIVITIES; PERSONALITY FORMATION

Mammadov Sh. M.

Ph. D. in Pedagogics

Baku Slavic University (Baku, Azerbaijan)

sahkerem_59@mail.ru

The article describes the basic principles of building the educational process in a pedagogical University as a preparation for educational activities. At the same time, great emphasis is placed on two main approaches to preparing for educational activities: preparation for educational activities and the formation of personality. After all, modern schools need teachers who are able to understand the essence of new conceptual thinking and ongoing socio-pedagogical processes. Therefore, both approaches to teacher training for educational activities as the leading directions in the professional activity of a teacher are described in detail.

The article notes that personal qualities play a crucial role in preparing teachers for educational activities. These qualities should correspond to their knowledge and professional skills. The future teacher must have a culture of thinking and information, as well as qualities such as creativity and independence. Based on an analysis of the literature on this issue, the results of our research, existing experience, we believe that there are three main, identical (social,

professional and personal) components and criteria for preparing students and primary school teachers for educational activities. Taking into account the specific features of the criteria for preparing for educational activities, we give the following explanation:

– social (cultural level of the teacher) criteria: education, a broad outlook, the erudition of the teacher and his ability to transfer these qualities to others means the level of his involvement in socio-cultural, social relations; cultural, social relations;

– professional criteria characterize the presence of theoretical knowledge, pedagogical skills (Gnostic, design, constructive, organizational, communicative), important professional qualities in the field of educational work;

– personal criteria include the orientation of the teacher's personality, his character, abilities, etc.

Key words: preparation for activity, preparation for educational activity, personality formation.

Современный учитель должен обладать знаниями не только в области педагогики и психологии, но и в области экономики и права, владеть навыками образовательной и организационной работы, иметь компьютерное образование и высокую культуру, свободно владеть иностранным языком, ощущать потребность в постоянном обновлении и обогащении знаний, быть готовым к инновациям.

Будущий учитель должен быть способным к экспериментальной деятельности и вместе с тем демонстрировать терпимость в процессе организации обучения. Личные качества учителя должны соответствовать его знаниям и профессиональным навыкам. Будущему учителю должны быть присущи такие качества, как культура мышления и независимость в доступе к информации.

В условиях реформы образования, проводимой в нашей стране, недостатки, возникающие в результате неполного соответствия воспитательной работы в общеобразовательных школах и подготовки учителей к воспитательной деятельности в высших учебных заведениях требованиям проводимых реформ, еще раз подтверждают значимость воспитания в процессе формирования личности школьника.

Азербайджанские ученые (А. М. Бабаев, В. Дж. Халилов, С. А. Шафиев, В. А. Мурадзаде, М. С. Эминов, З. С. Гасумова и др.) исследовали и освещали в своих научных трудах различные аспекты подготовки учителей (воспитание гражданственности, эстетическое воспитание, работа с детскими общественными объединениями, учет региональных особенностей при подготовке учителей, формирование творческой личности педагога, индивидуальная творческая деятельность при организации воспитательной работы).

Российские ученые разработали концепцию персонализированного подхода к формированию основ педагогического образования и педагогического мастерства в области подготовки учителей. В основе этой концепции лежит идея подхода к профессиональной подготовке будущего учителя с личностного аспекта. Это позволяет студенту почувствовать себя учителем и оценить свои возможности в решении практических задач (Зязюн, 1989).

В. А. Кан-Калик видит в репродуктивном подходе к учебному процессу причины низкого уровня готовности учителя к педагогической деятельности и, выводя на первый план, противопоставляет ему индивидуально-творческий метод. Его цель – раскрыть и сформировать личностное творчество учителя, развить его профессиональные идеи и незаменимые технологии деятельности. В. А. Кан-Калик (1989) обосновал важность выявления и формирования личностного творчества учителя, определения его личностного уровня в овладении профессией, а также акцентировал внимание на влиянии педагогического общения на развитие личности учителя. Он отметил, что в педагогическом общении актуализируется субъективная личность учителя, эмоциональный аспект идентичности учителя становится актуальным, в связи с этим возникает необходимость в обновлении структуры и содержания педагогического образования (с. 97).

При подготовке учителей начальных классов в высших педагогических учебных заведениях теоретическую и методологическую основу педагогических наук должны составлять играющие ключевую роль познавательная деятельность, практический опыт и самоутверждение.

Современная школа нуждается в учителях, обладающих новым концептуальным мышлением, способных понять суть происходящих общественно-педагогических процессов. Именно поэтому одним из основных направлений подготовки учителей представляется повышение для их профессионального роста роли самосознания и самоуправления, еще большего привлечения учителей к самостоятельной работе.

Учитывая разное отношение к оценке подготовки учителей к воспитательной деятельности, можно отметить два основных подхода к этой сфере: 1) подготовка к воспитательной деятельности; 2) формирование личности. Когда говорим о подготовке к воспитательной деятельности, то имеем ввиду готовность учителя инициировать эту деятельность и условия, при которых происходят психические процессы. При таком подходе проявляется обусловленность подготовки с чувством учителя готовности к данному процессу. Чувство же готовности начинается с определения на основе потребностей и мотивации цели воспитательной деятельности.

Подготовка интерпретируется как мотивация к деятельности, и она понимается не как незначительный психологический феномен, а как состояние субъекта в целом. Это означает, что мотивация к деятельности создает психологическую активность, возникающую от воздействия объективных условий, и представляет состояние, отражающее объективные условия, которые ее создают. Из этого можно сделать вывод о том, что мотивация к деятельности не является чисто субъективным явлением, а возникает в результате воздействия объективных событий на субъект. Ведь готовность человека к действию начинается с его положительного отношения к данному действию. Для деятельности характерны отношение, а также мобилизация личностью своих внутренних сил для мотивации к деятельности.

Чувство готовности к деятельности начинается с определения цели на основе потребностей и мотивов или же с осознания человеком стоящих перед ним задач. После этого человек составляет план, схему и т. д., занимается разработкой отдельных деталей. В целом, в готовности к деятельности, в ее организации и сохранении личностные качества играют решающую роль.

Таким образом, ученые, изучающие функциональную направленность готовности к деятельности, считают, что подготовка индивида к той или иной деятельности обусловлена с его всесторонней готовностью к данной деятельности.

Представители второго направления, то есть ученые, которые предпочитают подготовку учителя как личности, подчеркивают важность личного образования, обеспечивающего эффективность его деятельности.

По мнению исследователей-педагогов, формирование личности понимается как проявление таких интегративных качеств учителя, как знания, умения, навыки, интерес и стремление к реализации конкретных действий и сочетание этих качеств. Готовность сочетает в себе умения организовывать свою деятельность, видеть перспективы развития и работать самостоятельно.

Готовность объясняют как образованность, обученность, другими словами, как активное и успешное овладение личностью необходимыми знаниями, умениями и навыками.

Личность для достижения своих целей собирает всю необходимую информацию, разрабатывает план действий и анализирует сложившуюся реальную ситуацию.

Многие авторы отмечают, что эффективность подготовки человека к любой деятельности зависит от уровня его готовности к данной деятельности, от силы его характера как личности. При наличии сильного характера и мотивации процесс подготовки организовывается достаточно легко.

В этом случае подготовка как первичное условие успешной деятельности становится долгосрочной и имеет определенную структуру, включающую позитивное отношение к профессиональной, а также воспитательной деятельности, личностные качества, соответствующие требованиям профессиональной деятельности, педагогические способности, мотивы готовности к деятельности, а также необходимые знания, умения и навыки.

Таким образом, изучение взглядов ученых на подготовку учителей позволяет сделать вывод о том, что подготовка учителя начальных классов к профессиональной деятельности является результатом развития свойств, необходимых для приобретения определенных знаний в этой области, формирования умений и навыков, совершенствования личности учителя и его самоутверждения, а также личностных качеств учителя.

Есть много работ, связанных со спецификой подготовки к педагогической деятельности (Я. Ш. Керимов, М. А. Исмиханов, В. Г. Алиев, Т. М. Мурадова, В. Дж. Халилов, К. М. Дурай-Новакова, Н. В. Кузьмина, Ю. Н. Кулюткин, П. А. Низамов, В. А. Сластенин и др.).

В. А. Сластенин (1972) готовность учителя к профессиональной деятельности определяет как его способность соответствовать требованиям профессионализма и делит характерные для этого качества на три группы: 1) качества гражданственности; 2) характерные для педагогической профессии качества; 3) потребность в специальных знаниях, повышающих общую культуру, профессиональные и личностные качества учителя.

Мы также поддерживаем взгляды педагогов о том, что педагогическая деятельность учителя зависит от того, как он готовится к данной деятельности. Они считают, что воспитательная работа учителя требует его подготовку к следующим действиям:

- общаться с детьми на гуманистических принципах; относиться к ним эмпатически; верить возможностям и способностям ребенка; относиться к ребенку как к самостоятельной личности;
- сотрудничать с детьми, вместе с ними организовывать творческую деятельность;
- создавать воспитывающие ситуации;
- реализовать воспитательную задачу учебного процесса;
- организуя важные индивидуальные и групповые мероприятия, поддерживать процессы самосознания, саморазвития, самооправдания ребенка (Касаткина, 1995, с. 104-105).

Таким образом, понятие “подготовка учителя к воспитательной деятельности” представляет собой педагогический процесс, направленный на реализацию во взаимодействии воспитателей и воспитуемых профессиональных знаний, умений, навыков и личностных качеств учителя. В этом процессе также создаются условия для самореализации, самооправдания и самосовершенствования его участников.

Подготовку учителей начальных классов к воспитательной деятельности можно формировать на протяжении всей его профессиональной карьеры. Так, этот процесс зависит от многих факторов (социальная культура, духовная жизнь общества, сам человек и его окружение). В основе формирования личности лежит совершенствование духовной, нравственной и социальной среды общества.

Таким образом, подготовка студентов и учителей начальных классов к воспитательной работе, как долгосрочный процесс, отражается на современном этапе во вдумчивом и позитивном отношении учителя к воспитательной работе, воспринимается как результат развития его профессиональных и личностных качеств.

Будущие учителя начальной школы в период получения образования овладевают определенным объемом знаний. Под системой педагогических знаний учителя понимается усвоение задач педагогической науки и основ профессиональной деятельности. Исследователи данной области показали, что педагогические знания представляют собой сочетание методологических, научно-теоретических и практических знаний.

Исходя из всего этого, мы заключаем, что учитель начальной школы должен знать индивидуальные особенности каждого ребенка, способствующие становлению и развитию его личности, обладать научными знаниями в области организации воспитательной работы, для правильного построения своей воспитательной деятельности теорию воспитания, методику воспитательной работы, нормативно-правовые документы по организации учебно-воспитательного процесса, современные взгляды на организацию воспитательного процесса в различных учебных заведениях, педагогико-психологические основы развития личности, детскую физиологию и психологию. Знания, которые учитель использует на практике, тесно связаны с его умениями и навыками. Еще в 20-х годах прошлого века в педагогике были определены виды умений учителя:

- 1) организационные – умения заинтересовать детей, организовывать их работу;
- 2) трудовые – умения применять приемы привлечения к трудовым элементам и труду;
- 3) художественные – способность выражать свои мысли на живом, литературном языке;
- 4) методические – умения организовывать умственную деятельность детей;
- 5) общественные – умения общественной работы;
- 6) культурные – наличие здоровья, склонности к творчеству, чувства прекрасного, интереса и вкуса.

Правда, современные подходы к классификации умений изменились, но они остаются неотъемлемой частью педагогической профессии.

Н. В. Кузьмина (1985) в своих исследованиях выделяет пять видов педагогических умений: конструктивные, коммуникативные, гностические, организационные и прикладные.

Н. Е. Щуркова (2000) же определила три группы педагогических умений учителя. Умения первой группы связаны со способностью учителя управлять собой. К ним относятся: а) социально-перспективные умения (сосредоточенность, наблюдательность и воображение); б) умение контролировать свои эмоции и настроение; в) контроль над своими действиями (целесообразность и выразительность мимики и жестов); г) культура и техника речи (дыхание, красноречие, логичность, правильное произношение и выразительная речь).

Ко второй группе относятся умения воздействовать на личность и коллектив. К ним относятся: дидактические, организационные, коммуникативные умения, умение правильно использовать время и принимать решения.

Третья группа – это умения сотрудничества. К данной группе относятся умения почувствовать и понять личность; передать ученику информацию; воспринимать ученика как личность, правильно понять ребенка; воздействовать на ребенка; управлять инициативой ребенка; защищать ребенка; оказать взаимодействие (с. 33).

М. А. Исмиханов (2003) отметил, что в ряду профессиональных умений учителя, выступающего в качестве основного лица в педагогическом процессе, важную роль играют академические, дидактические, конструктивные, организационные, коммуникативные и эмоционально-волевые умения (с. 26).

По мнению А. Х. Пашаева и Ф. А. Рустамова (2007), педагогические умения являются также личностными качествами учителя и могут быть разделены на семь групп: 1) организационные, 2) учебные, 3) перцептивные (увидеть внутренний мир учащихся), 4) коммуникативные (общение), 5) суггестивные (внушение), 6) исследовательские, 7) научно-познавательные (с. 42).

Эти перечисленные умения, наряду с тем, что характеризуют профессиональную деятельность учителя, указывают на то, какими педагогическими приемами следует ему овладеть как организатору и руководителю учебно-воспитательного процесса.

На основе изученной педагогической и психологической литературы были определены компоненты подготовки студента и учителя начальных классов к воспитательной деятельности, общие и конкретные критерии (признаки, обозначающие определение, оценку и классификацию чего-либо), показания (выдвижение предположения о развитии чего-либо).

Эти критерии и показатели были использованы в эксперименте для определения педагогической и психологической основы подготовки студента и учителя начальных классов к воспитательной деятельности.

Основываясь на анализе литературы по данной проблеме, результатах проведенного нами исследования, существующем опыте, мы считаем, что существует три основных, идентичных (социальных, профессиональных и личных) компонента и критерия подготовки студентов и учителей начальных классов к воспитательной деятельности. Принимая во внимание специфические особенности критериев подготовки к воспитательной деятельности, мы приводим следующее их объяснение:

- социальные (культурный уровень учителя) критерии: образованность, широкий кругозор, эрудированность учителя и его способность передать эти качества другим означают уровень привлечения его к социально-культурным, общественным отношениям;
- профессиональные критерии характеризуют наличие теоретических знаний, педагогических умений (гностических, проектных, конструктивных, организационных, коммуникативных), важных профессиональных качеств в сфере воспитательной работы;
- к личностным критериям относятся ориентация личности учителя, его характер, способности и т. д.

Что касается гуманизации и гуманитаризации образования, мы считаем, что современный учитель должен обладать такими качествами, как понимание ребенка и своих коллег, оказание им помощи и поддержки, достижение консенсуса, уважительное отношение к личности, искренность, достижение собственного стиля деятельности.

Как известно, с ростом профессионального опыта у учителя рождаются профессиональные навыки. Благодаря своим профессиональным навыкам, которые предотвращают смущение учителя перед аудиторией и избавляют его от необходимости обдумывать каждый свой шаг, учитель автоматически реализует множество способов педагогической деятельности. В результате систематического приобретения знаний, умений и навыков появляется опыт, навыки формируют характер, качество личности, что помогает учителю в организации воспитательной работы.

Литература

- İsmixanov, M. A. (2003). *Pedaqogikanın əsasları*. Bakı: Nafta-Pressa.
- Paşayev, Ə. X., Rüstəmov, F. A. (2007). *Pedaqogika. Yeni kurs. Pedaqoji universitetlərin və ali pedaqoji məktəblərin tələbələri üçün dərs vəsaiti*. Bakı: Nurlan.
- Зязюн, И.А. (1989). *Основы педагогического мастерства*. Москва.
- Кан-Калик, В. А. (1989). Индивидуально-творческая подготовка учителя. *Советская педагогика*, 1, 97-100.
- Касаткина, Н. Э. (1995). *Теория и практика формирования профессионального самоопределения молодежи в условиях непрерывного образования* (Диссертация доктора педагогических наук). Москва.
- Колесникова, И. А. (1978). Как приблизить подготовку учителя к потребностям школы. *Педагогика*, 5, 74-80.
- Кузьмина, Н. В. (1985). *Способности, одарённость, талант учителя*. Ленинград: Знание.
- Педагогика начального образования* (учебное пособие) (2004). Баку: Kitab aləmi.
- Сластёнин, В. А. (1972). Опыт построения профессиограммы учителя советской школы. *Формирование профессионально-педагогической направленности студентов педагогического вуза*. Владимир. 1, 13-21.
- Щуркова, Н. Е. (2000). *Классное руководство: теория, методика, технология*. Москва: Педагогическое общество России.

References

- İsmixanov, M.A. (2003). *Pedaqogikanın əsasları*. Bakı: Nafta-Pressa.
- Paşayev, Ə.X., Rüstəmov F.A. (2007). *Pedaqogika. Yeni kurs. Pedaqoji universitetlərin və ali pedaqoji məktəblərin tələbələri üçün dərs vəsaiti*. Bakı: Nurlan.
- Ziazıun, I.A. (1989). *Osnovy pedagogicheskogo masterstva*. Moskva.
- Kan-Kalik, V.A. (1989). Individual'no-tvorcheskaia podgotovka uchitelia. *Sovetskaia pedagogika*, 1, 97-100.
- Kasatkina, N.E. (1995). *Teoriia i praktika formirovaniia professional'nogo samoopredeleniia molodezhi v usloviach nepreryvnogo obrazovaniia*. (Dissertacziya doktora pedagogicheskikh nauk). Moskva.
- Kolesnikova, I.A. (1978). *Kak priblizit' podgotovku uchitelia k potrebностям shkoly*. *Pedagogika*, 5, 74-80.
- Kuz'mina, N.V. (1985). *Sposobnosti, odarionnost', talant uchitelia*. Leningrad: Znaniie.
- Pedagogika nachal'nogo obrazovaniia (uchebnoie posobiie)* (2004). Baku: Kitab aləmi.
- Slasteionin, V.A. (1972). *Opyt postroieniia professiogrammy uchitelia sovetskoj shkoly. Formirovaniie professional'no-pedagogicheskoy napravlenosti studentov pedagogicheskogo vuza*. *Vladimir*, 1, 13-21.
- Shchurkova, N.E. (2000). *Klassnoie rukovodstvo: teoriia, metodika, tekhnologiiia*. Moskva: Pedagogicheskoe obshchestvo Rossii.

РЕЦЕНЗІЇ

REZENSION DER MONOGRAPHIE *POLYVARIETÄT* VON ÜBERSETZUNG VON IGOR PANASIUK

Panasiuk, I. **Polyvarietät der Übersetzung**. Translatologie – Studien zur Übersetzungswissenschaft, Band 12. Hamburg: Verlag Dr. Kovač 2016. – ISBN 978-3-8300-8654-3. 400 Seiten, € 99,80

Prof. Dr. habil. Igor Panasiuk hat ein kompliziertes, komplexes und heutzutage trotz seiner Wichtigkeit relativ selten aufgenommenes Thema gewählt. Durch die umfangreiche, akribische und teilweise auch kritische Analyse der einschlägigen Fachliteratur mehrerer Jahrzehnte und die analytisch-vergleichende Sichtweise der gewählten Übersetzungsbeispiele hat er bewiesen, Forschung und Lehre im Fachgebiet der Übersetzungswissenschaft selbständig vertreten zu können. Die Übersetzungsdidaktik läuft die ganze Zeit als roter Faden durch die Arbeit. Die Arbeit ist in mehrerer Hinsicht disziplinübergreifend und dadurch ein wesentlicher Beitrag zur wissenschaftlichen Erkenntnis, nicht nur in der Translationswissenschaft, sondern aber auch in der kognitiven Semantik, Semiotik und Psychologie.

Anbei einige Bemerkungen und Stellungnahmen zur Arbeit:

Die Literaturliste ist erstaunlich umfangreich und vielseitig. Nach der Einleitung und dem gründlichen Kapitel über den Erkenntnisstand über die bisherigen einschlägigen linguistischen, kognitiven und translationswissenschaftlichen Publikationen und Autoren präsentiert der Forscher seine Methoden und Hypothesen. Den Hypothesen der Abhandlung gemäß basiert die dort vorgeschlagene Konzeption „auf den natürlichen kognitiven Prozessen und gilt als Grundlage für das Erlernen der adäquaten Übersetzung“ und sie kann auch „für übersetzungsdidaktische Zwecke benutzt werden“. Als Methoden gelten Vergleich verschiedener Übersetzungen, kognitive und semiotische Methoden und unterschiedliche, z.B. konzeptuelle Analysen sowie Lehr- und Lernexperimente zur Prüfung des Modells und weitere einschlägige Analyseformen (Seiten 21 und 22). In den weiteren Kapiteln werden jeweils Theorien, Ansichten und Vorgehensweise unterschiedlicher Wissenschaftler und Forscher erörtert und analysiert, um zu sehen, was ihre Publikationen und Gedanken für diese Studie geben können. Auch Kritik wurde geäußert, wenn angebracht.

Das erste nummerierte Kapitel berichtet über den kognitiv-semiotischen Mechanismus des Übersetzungsprozesses, wobei zuerst das kognitive Modell dieses Prozesses mit den unterschiedlichen Referenzphasen, dann die Wahrscheinlichkeit als Kriterium für Polyvarietät der Übersetzung und zum Schluss noch das Übersetzen als Entscheidungsprozess mit kognitiven Übersetzungsmodellen und Wahrscheinlichkeitsprognosen sowie interessanterweise auch mit der stochastischen Prognostizierung im Prozess als kognitiver Mechanismus der Sinnerschließung erörtert werden. Auch die Relevanztheorie spielt hier eine Rolle.

Im zweiten Kapitel werden kognitionspsychologische, psycholinguistische und semiotische Aspekte des Verstehens- und Übersetzungsprozesses behandelt. Es werden die Ursprünge der kognitiven Translationswissenschaft durch mehrere Forscher (besonders die Vertreter der deutschen kognitiven Übersetzungsschule wie Wilss, Kupsch-Losereit, Kußmaul und Honig) erörtert, wonach zur Psycholinguistik des Verstehens und zum entsprechenden Mechanismus im Übersetzungsprozess sowie zum kognitiv-psychologischen und psycholinguistischen Aspekt im Übersetzen als Redetätigkeit übergegangen wird. Es werden Synonymie sowie emotive und ästhetische Varietäten der Übersetzung behandelt, sowie die funktionale Adäquatheit und die Konstituierung von poetischen Objekten, die wiederum in der späteren Analyse eine Rolle spielen, wie auch die semantische Ambiguität, die die Unterscheidung zwischen Äquivalenz und Varianz im Übersetzungsprozess ermöglicht.

In Kapitel 3 geht es schon um die Polyvarietät der Übersetzung, die auf Intuition, intersprachliche Synonymie, Varianz und Äquivalenz, kognitiv-semantische Mechanismen und Kreativität des Übersetzers zurückzuführen sind. Bei der Wahl der Übersetzungsvarianten spielen die lexikalische und semantische Hierarchie sowie weitere Taxonomien eine Rolle. Es werden auch kreative Denkartarten erwähnt und Protokolle des lauten Denkens vorgestellt. Relevant ist der kognitiv-semantische scenes-and-frames-Mechanismus der Übersetzungskreativität, der auch didaktisch kurz behandelt wird und in der Ausbildung logisch zu verstehen und zu verwenden ist. Zum Schluss des dritten Kapitels wird noch die Übersetzungsstrategie als Entscheidungsweg zur Polyvarietät in der Übersetzung betont.

Die eigentliche Analyse folgt in Kapitel 4, wo unterschiedliche translatorische Experimente, Übersetzungswettbewerbe und Neuübersetzungen vorgestellt und ihre Resultate verglichen werden. Das Material der Untersuchung besteht aus literarischen Texten aus einem Hamburger Übersetzungswettbewerb, aus Übersetzungen und Nachdichtungen von Boris Pasternak und Genrik Yeyger sowie aus den Interviews mit einigen Übersetzern und Übersetzungsberichten. Es handelt sich also hauptsächlich um Gedichte und Kurzgeschichten weltberühmter Autoren aus den letzten Jahrhunderten. Obwohl der Forscher durch die ganze Arbeit Didaktik und pädagogische Gesichtspunkte hervorgehoben hat, gehört das letzte Kapitel 5 über seine didaktischen Reflexionen zu den wichtigsten Ergebnissen der Arbeit.

Die verwendete Terminologie in der Arbeit wurde gut und kritisch begründet und die Bedeutungs- und Verwendungsvielfalt einiger Termini einleuchtend auseinandergesetzt. Ich nenne hier nur einige Beispiele: Besonders die *Polyvarietät der Übersetzung*, die *Übersetzungsvarietät*, der Grundbegriff der Arbeit, der eine bestimmte Wahrscheinlichkeit zu Grunde liegt, und die aus der Relation zwischen Äquivalenz und Differenz im Übersetzungsprozess abzuleiten ist, wurde gründlich und überzeugend erklärt und verwendet. Dasselbe gilt für die *Äquivalenz* und die dahinter liegenden kognitiven Mechanismen und Denkweisen. Äquivalenz sei kein sprachliches Verhältnis, sondern markiere nur den semantischen denotativen Umfang zwischen zwei Bedeutungen im Übersetzungsprozess (Seite 83). Die *semantische* und *pragmatische Adäquatheit* werden auf den Seiten 112 bis 119 überzeugend behandelt. Auch der Terminus *Semieose* wird hier als die Wahrscheinlichkeitsprognose bzw. der Prozess der Sinnerschließung erklärt. Der Terminus des Inferenzverfahrens von Peirce, *Abduktion*, wird nach Gorlee als Methode definiert, um das Verweisen der zu übersetzenden Zeichen auf ihre Interpretanten in der Semiose zu ermöglichen. Ritva Hartama-Heinonen hat übrigens die Abduktion in ihrer Dissertation *Abductive Translation Studies. The Art of Marshalling Signs* (2008, Helsinki) gründlich nach dem Kommunikations- und Zeichenmodell von Charles Sanders Peirce im Rahmen der Translationswissenschaft erforscht. Die *Kollokation* wird als elementare Einheit des Usus definiert, die als Bedeutungs-, Sinn- bzw. Übersetzungseinheit auch von dem kollokativen Umfeld die Wahl der Übersetzungsvarianten bestimmen lässt und als Baustein des sprachlichen Kontexts Elemente der Situation widerspiegelt (Seiten 131 und 132). Mit dem Terminus *Lakune*, der eigentlich aus der Ethnopsycholinguistik stammt, hat der Forscher schon früher einen neuen Begriff in die Translationswissenschaft eingeführt, den er als Signal „für das Vorliegen eines Unterschieds in der kognitiven Kategorisierung der Außenwelt durch die betreffende Sprache, also als Signal für einen Unterschied in der psycholinguistischen Erfahrung einer Kultur, der immer im Kontrast zu einer anderen Kultur sichtbar wird“, definiert (Seite 13). Neben dem Terminus und Begriff *Realien*, der für konkrete Artefakte der Ausgangskultur aufgenommen wurde, die in der Zielkultur fehlen, bilden die *Lakunen* ein deckendes Paar der Verständnis- und Formulierungsprobleme, die der Übersetzer durch sein kognitives Wissen und seine sprachliche Kompetenz und kulturelle Kenntnisse beider Sprachgemeinschaften lösen muss. Dies ist auch der wichtige Schwerpunkt dieser Abhandlung, den der Forscher für die Übersetzer und Translationswissenschaftler hervorgehoben und meines Erachtens auch gut und überzeugend erklärt hat.

Seit den 80er Jahren des vorigen Jahrhunderts hat die Translationswissenschaft sich nicht mehr so sehr für die kognitiven Perspektiven des Übersetzungsprozesses interessiert, sondern ist eher leider in die Richtung der Verbesserung des sozialen Status der Disziplin und der Übersetzer selbst gegangen. Danach wurde die Translationssoziologie in der Forschung immer wichtiger, obwohl natürlich auch andere Themen behandelt wurden - dabei auch *Think Aloud* Methoden und andere Formen der Übersetzungsprotokolle. Wichtig war in diesem Zusammenhang der Stand des Dolmetschens, das auch in dieser Arbeit neben das Übersetzen gehoben und lobenswert als gleichberechtigt angesehen wird. Zum neuen Denken in der Translationswissenschaft gehören weiter die Visionen der Übersetzerin Svetlana Geier über das "Auswendiglernen" des gründlich erforschten Ausgangstextes und dessen mündliche Übertragung in die Zielsprache, eigentlich als Referat und freie Neuformulierung. Eine interessante und für die Zukunft der Translationswissenschaft viel versprechende Feststellung (nach Siever) ist hier, dass die semiotisch-interpretationstheoretische Übersetzungstheorie den Ausgangstext wieder nach mehreren Jahrzehnten in den Vordergrund stellt (Seite 80).

Dass in dieser Arbeit die Polyvarietät des Übersetzens aus der kognitiven Sicht betrachtet wird, bewerte ich sehr hoch. Das Denken, die Kognition, die sprachlichen Speicher und Inventarien der Übersetzer und der Weg zur Wahl der endgültigen Lösung erhalten hier den Platz in der Forschung dieses Fachgebiets, den sie wirklich verdienen. Der Forscher hat sich als Ziel gesetzt, die Antwort darauf zu geben, ob und wie man die Darstellung der nur bewusst erfassten kognitiven Mechanismen im Übersetzungsprozess didaktisch eintrainieren kann. Dinah Krenzler-Behm hat das Eintrainieren der Problemlösung im Übersetzungsunterricht in ihrer Dissertation „*Den Ernstfall proben*“ – *Authentische Aufträge in der Übersetzerausbildung* (2013, Berlin) behandelt und zwar mit dem Ziel, die Professionalität der Studierenden durch Erlernen der Suche nach der richtigen Lösung durch u.a. lautes Denken zu erhöhen. Sie hat sich jedoch eher auf der Oberfläche gerührt als in die Tiefe, in die Kognition der Übersetzer zu gehen wie es Igor Panasiuk in seiner Monographie getan hat. Im Großen und Ganzen sind aber beide darüber einig, dass wissenschaftliche Untersuchungen über die Translationsdidaktik selten sind. Krenzler-Behm hat nur das Übersetzen untersucht, während Igor Panasiuk auch das Dolmetschen didaktisch aufnimmt und dabei z.B. dem Übersetzungsunterricht die Methode „Dolmetschen vom Blatt“ als gute Übung für die Übersetzer empfiehlt, um die Fertigkeit der Sinnformulierung beim geschriebenen Text zu intensivieren, die eine der wichtigen Fertigkeiten des Dolmetschers sind. Weiter steigert diese Methode die Intensität und Biegsamkeit des Denkens beim Übersetzer und sollte nach ihm auch deshalb in der Ausbildung eingeübt werden.

Der Forscher listet die Stadien des Übersetzungsprozesses Krajev und Zimjaja zufolge in die Phasen der Perzeption bzw. Gedankenherausbildung, der Sinnverifizierung bzw. Konstitution des Sinnes, eventuellen Zwischengedächtnisses, der Sinnformulierung, der Sinnidentifikation und der Suche nach den zielsprachlichen Varianten bzw. verbale Formulierung der Äußerung (in der Zielsprache) auf. Von Beljaev zitiert er drei Etappen des Übersetzungsprozesses: 1) die Anfangsetappe (Verstehen der Gedanken), 2) die Endetappe (Ausdruck dieser Gedanken) und 3) die Zwischentappe (begriffliche Umdeutung der Wirklichkeit) (Seite 66f). Weiter, zitiert von Ėernov, listet er den Vergleich der *gehörten* Mitteilung mit sprachlicher Schlussfolgerung, Thesaurusschlussfolgerung (Kognition und Weltwissen des Hörers), situativ-deiktischer Schlussfolgerung und pragmatischer Schlussfolgerung (Seiten 78-79) auf. Beim Dolmetschen, insbesondere beim Simultandolmetschen spielt die Kognition, die sprachliche Kompetenz und das Weltwissen eine entscheidende Rolle, zumal der Umfang des dem Dolmetscher im Voraus zur Verfügung gestellten Materials nicht bzw. nicht immer ausreicht. Jedoch hier, aber auch an anderen Stellen der Abhandlung fragt sich der Leser, welches die Rolle der Wörterbücher, Lexika und anderer Hilfsmittel für den Übersetzer ist, die sich außerhalb der Kognition des Übersetzers befinden. Im Übersetzeralltag gibt es kaum einen, dem nur seine Kognition und sein bisheriges Wissen helfen, zur richtigen oder adäquaten Lösung zu kommen. Besonders bei Lakunen, je nach der semantischen Intensität, muss er sich an weitere Quellen wenden, um die

geeignetste Variante in der Zielsprache wählen zu können. Ein kompetenter Übersetzer ist sich dessen bewusst und kennt seine Grenzen. Dabei sollte das Entscheidungstreffen des Übersetzers -, ganz richtig - eingeübt werden. Didaktisch und psycholinguistisch gesehen sollten die Inferenzen und Inferenztypen schon beim Verstehensprozess berücksichtigt und aufgelistet und die Anfertigung solcher Listen auch eingeübt werden. Dies hilft meines Erachtens auch dabei, mit den Lakunen und Entscheidung der besten Varianten umgehen zu können.

Auf den Seiten 85 und 87 steht eine für diese Arbeit wichtige Feststellung: Der Übersetzer übersetzt nicht den Text, sondern seine Interpretation des Textes, die ihm sein eigenes Verständnis und erlernte Inferenz, Abduktion und Implikation verliehen haben. Es wird später (Seite 104) festgestellt, dass er die Wahl im Entscheidungsprozess immer kontextabhängig und nie zufällig trifft, und zwar zwischen den möglichen Bedeutungen einer sprachlichen bzw. kulturellen Einheit. Die Wahl wird schließlich semantisch gemessen. Weiter stellt der Forscher nach Wilss fest, dass der Übersetzer den gewählten Weg im Prozess auch bei weiteren Entscheidungen nicht aufgibt, was ihm gemäß die Sicherheit von Prognosen über die weitere Entwicklung der zu übersetzenden Äußerung sowohl bei Dolmetschern als auch bei Übersetzern gegen Satzende zunimmt (Seite 109).

Die Definition des Forschers auf Seite 119 über die Verhältnis der Lakunentheorie zur Translationstheorie schätze ich sehr hoch. Dagegen muss ich auf die Erörterungen auf Seiten 135 und 136 hinzufügen, dass das Modell von Krajev wohl für das Dolmetschen und für das literarische Übersetzen angebracht ist, aber nicht für das Übersetzen von Sachtexten, z.B. für Gebrauchsanleitungen nicht angewandt werden kann. Auf der Seite 195 werden jedoch die Sachtexte genannt, und zwar dass sie einen niedrigen Grad der übersetzerischen Kreativität besäßen, während der höchste Kreativitätsgrad in der poetischen Sprache und deren Übersetzung zu finden sei. Aber, wie bereits festgestellt, die Sachtexte im weiteren Sinne gehören nicht zum Material dieser Untersuchung.

Eventuell aus pragmatischen Gründen gibt es besonders in Kapitel 3 ältere Literatur (z.B. Fëdorov 1970), und hier wird explizit die kreative Natur des schöngeistigen Materials betont und die Sachtexte aus der Untersuchung ausgesondert. Das Alter der Theoriequellen bestätigt auch Hr. Panasiuk, wenn er feststellt, dass die Psychologie der Übersetzung und des kreativen Schaffens 1970 noch wenig empirisch erforscht war, was seine Quelle (Fëdorov) auch selbst kritisiert. Während in den 80er Jahren die Intuition nur als Notbehelf betrachtet wurde, obwohl doch auch als Treibstoff des Denkens und der Formulierung, schreibt Hr. Panasiuk, dass schon in den 90er Jahren die Intuition als *Assoziationskompetenz* umformuliert wurde, um sie als „ehrwürdig“ betrachten zu können, da man zu dem Schluss gekommen war, dass die kognitiven Prozesse sie in eine bestimmte Richtung leiten und ihre Ergebnisse kontrollieren, d.h. dass die Intuition doch nicht völlig stochastisch und „unberechenbar“ ist. Dadurch folgt dem Forscher gemäß interessanterweise auch, dass die Intuition bzw. Assoziationskompetenz didaktisch eintrainiert werden kann. Interessant ist auch der Abschnitt über die Gradulierbarkeit der Übersetzungspolyvarietät. Damit ist der Grad der notwendigen Differenzierung und Präzisierung gemeint, die eigentlich unter der Skopostheorie „begraben“ worden waren und nun wieder neu belebt werden. Dahinter steckt also das alte Prinzip von „so treu wie möglich, so frei wie nötig“. Den Grad der notwendigen Differenzierung versteht der Forscher als den Grad der semantischen Intensität der Lakune, der aus der kommunikativen Funktion = dem Kontext hergeleitet wird (Seite 186). Bei der Suche und dem Erfassen des Sinns und der Präzisierung geht der Übersetzer jeweils von der Semasiologie zur Onomasiologie und kann dann zwischen sinnverwandten Wörtern und Wendungen wählen oder zu einer anderen konzeptuell geeigneten Lösung kommen. Den Kontext bilden dabei Kollokationen als kontextuelle Mikrostrukturen.

Was das kreative Übersetzen noch betrifft, referiert der Forscher Kußmaul (Seite 219), der der Ansicht ist, dass die Übersetzung desto kreativer sei, je entfernter ein Szenenelement der Zielsprache im Rahmen einer Szene von dem Szenenelement des Ausgangstextes sei. Er schreibt, dass die Willkür der Übersetzung in der Evaluationsphase des Übersetzungsprozesses präventiert wird und kreatives

Übersetzen immer etwas Neues schafft (vgl. Bibelübersetzungen im Laufe der Geschichte) und den Ausgangstext (semantisch angemessen) verändert. Diese Beachtung und Erfahrung bestätigen die zahlreichen Versionen und Varianten der Poesieübersetzungen, die der Wettbewerb gebracht hat, und die gelungen verglichen und analysiert werden.

Insgesamt sei betont, dass die Monographie von Igor Panasiuk zur Überwindung der Lücke zwischen Übersetzungstheorie und –praxis erfolgreich beisteuert. In diesem Zusammenhang liefert sie einen Einblick in die kognitiven Translationsprozesse und macht diese für die Translationsdidaktik fruchtbar.

Literatur

- Hartama-Heinonen, Ritva (2008): *Abductive Translation Studies. The Art of Marshalling Signs*. Acta Semiotica Fennica XXVIII. International Semiotics Institute at Imatra Semiotic Society of Finland, Helsinki.
- Krenzler-Behm, Dinah (2013): „Den Ernstfall proben“ – *Authentische Aufträge in der Übersetzer ausbildung*. Berlin.

Volodymyr Kononenko (Poltawa)

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ РУКОПИСІВ У НАУКОВОМУ ВІСНИКУ КАФЕДРИ ЮНЕСКО КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ЛІНГВІСТИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ. СЕРІЯ ФІЛОЛОГІЯ. ПЕДАГОГІКА. ПСИХОЛОГІЯ

Редакція Наукового вісника кафедри Юнеско КНЛУ Серія Філологія. Педагогіка. Психологія приймає до друку матеріали (статті, огляди, рецензії та ін.) від фахівців у галузі лінгвістики за умови, що **подані рукописи не публікувалися раніше, відповідають проблематиці Вісника й оформлені відповідно до його вимог**. Матеріали мають відображати сучасний стан розробки досліджуваної проблеми й містити нові результати її вивчення. Теоретичні положення повинні бути аргументовані відповідним ілюстративним матеріалом.

Наукова праця має бути написана на актуальну тему, містити виклад кінцевих або проміжних результатів дослідження, виявляти пріоритети автора в його наукових пошуках.

Редакція проводить внутрішнє та зовнішнє рецензування поданих до друку матеріалів, відхиляє або повертає на доопрацювання статті, які не відповідають вимогам збірника.

Редколегія Вісника КНЛУ. Серія Філологія послідовно дотримується міжнародних видавничих стандартів COPE Code of Conduct, затверджених COP (Committee on Publication Ethics).

Мови публікацій – українська, російська, чеська, польська, англійська, німецька, французька, іспанська, грецька.

Рекомендований обсяг публікацій: обсяг статті – 10–12 сторінок з таблицями, схемами та малюнками; обсяг рецензії – 5–6 сторінок; обсяг хроніки – 3–4 сторінки.

Вимоги до змісту, структури й технічного оформлення наукових статей

Стаття повинна обов'язково містити всі структурні елементи відповідно до п. 3 Постанови ВАК України № 7-05/1 від 15 січня 2003 р.:

- **формулювання проблеми та обґрунтування актуальності її розв'язання;**
- **аналіз останніх досліджень і публікацій**, у яких започатковано розв'язання окресленої проблеми і на які спирається автор (*важливо не перерахувати авторів чи їхні публікації, а саме проаналізувати доробок дослідників, вказати, у чому вони мають рацію, а в чому – ні; зазначити, які питання залишаються невирішеними*);
- **мету статті та її завдання;**
- **виклад основного матеріалу дослідження** з обґрунтуванням здобутих результатів;
- **висновки й перспективи подальших досліджень** у цьому напрямі;
- **список використаних джерел, список лексикографічних джерел і / або список джерел ілюстративного матеріалу**, оформлених стилем APA.

Структура статті

1. УДК (універсальна десяткова класифікація) – вказувати на початку статті в лівому верхньому кутку першої сторінки.

2. Назва статті (великими літерами по центру, 14 кеглем, напівжирним шрифтом).

3. Прізвище та ініціали автора / співавторів друкувати по центру, 14 кеглем, звичайним шрифтом, великими літерами.

4. Відомості про автора українською мовою: науковий ступінь, звання, місце роботи, електронна адреса. Друкувати через 1 інтервал, звичайним шрифтом, 12 кеглем, вирівняти за правим краєм.

5. Анотація українською мовою та ключові слова (обсяг 800–900 знаків, 5–6 ключових слів), оформлена через 1 інтервал, звичайним шрифтом, 10 кеглем.

6. Відомості про автора англійською мовою: прізвище, ім'я та по батькові, науковий ступінь, звання, місце роботи, електронна адреса. Друкувати через 1 інтервал, звичайним шрифтом, 12 кеглем, вирівняти за правим краєм.

7. Назва статті, анотація та ключові слова англійською мовою. Анотація має стисло відображати зміст статті (**1800–2000 знаків**) і відповідати вимогам міжнародних наукометричних баз. Зокрема, вона повинна містити такі структурні елементи: **Introduction, Purpose, Methods, Results, Conclusion**. Друкувати через 1 інтервал, звичайним шрифтом, 10 кеглем.

8. Текст статті (без літератури) повинен становити не менше 8 сторінок формату А4 (усі поля – 1,5 см, абзацний відступ – 5 знаків (1,25 см), основний шрифт – 12 кегль, шрифт – Times New Roman, інтервал – 1,5).

У тексті статті не використовувати стилі тексту, сторінки не нумерувати, дотримуватися абзацних відступів (5 знаків – 1,25 см).

Цитати й визначення (дефініції) термінів потрібно брати лише в заокруглені лапки (“слово”); розмежовувати знаки дефіса (-) і тире (–), наприклад: “Дискурс – це...”, але “лексико-синтаксичні характеристики”; не замінювати знак апострофа (’) чи лапок (“слово”) іншими знаками; фрагменти рукопису, що містять ілюстративний матеріал, друкувати курсивом; світлим шрифтом із підкресленням подавати розкриті у вступній частині позиції: актуальність, мета, завдання та ін.; пропуски в наведених цитатах позначати так: [...]; підрядкові покликання не припустимі. Скорочення на зразок *т. д.*, ініціали при прізвищах (напр., *І.І. Петренко*). Указівки на сторінки (с. 34), назви населених пунктів (м. *Київ*) друкувати через нерозривний відступ (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+відступ).

Покликання на використану літературу в тексті просимо оформлювати стилем APA: у круглих дужках потрібно вказувати прізвище автора, рік видання, сторінку, пор.: (Вихованець, 1987, с. 96). Докладніше див. <https://www.library.cornell.edu/research/citation/apa>.

9. Література (для оформлення списку джерел використовується APA стиль. Інформація щодо міжнародного стандарту APA є на сайті НБУВ: <http://nbuv.gov.ua/node/929>. Також див.: APA Citation Style (<https://www.library.cornell.edu/research/citation/apa>). Оформити цитування відповідно до стилю APA можна на сайті онлайнного автоматичного формування посилань: <http://www.citationmachine.net/apa/cite-a-book>; <http://www.bibme.org/apa/book-citation/manual>.

Заголовок ЛІТЕРАТУРА друкувати після основного тексту великими літерами ліворуч з абзацного відступу. Праці подавати в алфавітному порядку (12 кегль, шрифт звичайний, інтервал – 1,5). За необхідності можна навести ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА й ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ з продовженням нумерації.

10. REFERENCES (транслітерований латиницею перелік літератури, за винятком англomовних праць, які наводити мовою оригіналу). Для транслітерації латиницею українсько-і російськомовних текстів рекомендуємо скористатися програмою з таким режимом доступу: <http://litopys.org.ua/links/intrans.htm>.

Правила подання матеріалів

Редакція приймає від авторів зібрані в окремій, підписаній папці документи:

– два роздруковані примірники тексту;

– довідку про автора двома мовами (одна – мовою, якою написано статтю, друга – англійською мовою) на окремому аркуші (*ПІБ, науковий ступінь, учене звання, назва навчального закладу чи наукової установи, посада, поштова адреса (з індексом) для надсилання примірника збірника, особистий e-mail автора, номер телефону для зв'язку*);

– рецензію або витяг із протоколу засідання кафедри / вченої ради з рекомендацією рукопису до друку.

Електронний варіант статті, довідку про автора, а також відскановані рецензію, витяг з протоколу або рецензію наукового керівника надсилати на адресу: knlu.kuf2011@gmail.com. Усі файли (стаття, довідка про автора, рецензія (витяг) називати англійськими літерами (Article_Radziyevska, Author_Radziyevska Review_Radziyevska, Extract_Radziyevska).

Редакція не повертає авторові (авторам) матеріали, зокрема й не прийняті до друку.

SCIENTIFIC MESSENGER OF THE UNESCO DEPARTMENT OF KNLU
Series PHILOLOGY • PEDAGOGY • PSYCHOLOGY
SUBMISSION GUIDELINES

Visnyk welcomes papers (including but not limited to **research articles, review articles and book reviews**) by scholars in the **field of linguistics and translation studies**. Papers are accepted for publication provided **they have not been published elsewhere, their topics are relevant for *Visnyk's* research focus and the submitted manuscripts conform to *Visnyk's* style sheet.** The authors are expected to critically appreciate the state of the art of a given problem and report on new findings. Theoretical claims should be supported by evidence from the appropriate data.

A submitted paper should focus on an up-to-date topic, include final or preliminary research results and it should make the author's priorities in the given research area explicit.

Submitted papers are subject to peer review by domestic and international referees. Based on the review results, the papers may be rejected as unsuitable for publication or returned to the authors for revision.

Visnyk's Editorial Board adheres to international publishing standards based on the Code of Conduct developed by COPE (Committee on Publication Ethics).

Language of the paper: Ukrainian, Russian, Czech, Polish, English, German, French, Spanish, or Greek.

Length of the paper: research articles should be 10–12 pages including tables and figures; reviews 5–6 pages; event reports 3–4 pages.

Contents, structure and formatting of research articles

Submitted papers should include the following structural components:

- a clearly stated **research problem (and / or research question)** and its theoretical or practical relevance to the area of concern;
- a **critical overview of the recent literature** pertaining to the research topic (please refrain from simply listing works by other authors, instead evaluate their arguments and evidence and point to unresolved issues);
- **the goal of the research article and its objectives;**
- **research results and their discussion;**
- **conclusions and implications for further research** in the field;
- **a list of references including cited works (printed and electronic sources), and further sources such as dictionaries and / or literary sources.**

Article structure

1. **UDC** (Universal Decimal Classification index): in the top left corner of the front page.
2. **Title of the article:** all capital letters; centre alignment; font size 14pt in bold.
3. **The given name(s) and surname of the author(s):** all capital letters; centre alignment; font size 14pt.
4. **Affiliation:** centre alignment; font size 14pt in italics.
5. **Abstracts and key words in Ukrainian and English:** the abstract in Ukrainian of approximately 800–900 characters and 5–6 keywords (if you do not speak Ukrainian, the Editorial Board will kindly assist you with the abstract in Ukrainian once your paper is accepted for publication) and the abstract (a brief summary of your article) in English of approximately 1800–2000 characters. The abstract in English should comply with academic journal indexing databases and include the author's name, the article title, as well as ***Introduction, Purpose, Methods, Results, Conclusion***. The layout of the abstracts is as follows: indented first line in the paragraph, single line spacing, regular font, font size 10pt.

8. The main text of the article should not be less than 8 pages in A4 format: all margins are 1.5 cm, the first line in every paragraph is indented by 1.25 cm, the default font is Times New Roman 12pt, spacing is 1.5 lines.

Please refrain from using any text styles, do not add page numbers, make sure that paragraphs have first line indents (5 characters – 1.25 cm).

Quotations and word definitions should be enclosed in double quotation marks (“word”). A hyphen (-) must be clearly distinguished from an en dash (–), e.g.: “academic discourse – especially its pedagogical aspects ...” but “lexico-grammatical meaning”. Do not replace an apostrophe (’) or quotation marks (“word”) with other symbols. Linguistic examples should be typed in *italics*. Topicality, purpose, and objectives of the study should be underlined and included into the introductory part of the paper. Ellipses in quotations are indicated by [...]. Footnotes are not allowed. Shortenings like e.g., initials like I.I. Petrenko, references to pages like p. 34, etc. should be typed as non-breaking spaces (press Ctrl+Shift+Space).

9. References

References List and in-text citations are organized in accordance to the **APA style** (American Psychological Association Style). Information about the usage of the international standard APA is available at NBUV portal: <http://nbuv.gov.ua/node/929>. Also look at: APA Citation Style (<https://www.lidrary.cornell.edu/research/citation/apa>). It is possible to format references in accordance with APA at the following online automatic sites <http://www.citationmachine.net/apa/cite-a-book> ; <http://www.bibme.org/apa/book-citation/manual>.

The word REFERENCES is typed after the main text in all capital letters; it is aligned on the left and indented by 1.25 cm. The references are listed alphabetically (regular font, size 12pt, spacing 1.5 lines). When needed, a list of DICTIONARIES or LITERARY SOURCES is included with the numbering continued from the previous list, e. g.:

10. REFERENCES (a list of literature transliterated to the Latin script, except for works originally published in the Latin script). To transliterate the Cyrillic script to the Latin script use the software available at: <http://litopys.org.ua/links/intrans.htm> .

Paper submission

Please submit to the Editorial Board:

- your paper, which conforms to *Visnyk's* style sheet;
- information about the author(s) in a separate file including: full given name and surname, academic degree, academic rank, affiliation (postgraduate students should mention their year of study), the position held, and contact information (phone number, postal address and e-mail address);
- your Department's or Academic Council's recommendation to publish your paper.

All files are sent to: knlu.kuf2011@gmail.com. Each of these files should be named in English: Article_Radziyevska, Author_Radziyevska Review_Radziyevska, Recommendation_Radziyevska

Papers submitted to the Editorial Board, including rejected ones, are not sent back to the authors.

Комп'ютерна верстка: *Руденко М.В.*
Підписано до друку 30.01.2020 р. Формат 70x108 1/16
Папір друк. № 1 Спосіб друку офсетний. Умовн. друк. арк. 13,03
Умовн. фарбо-відб. 13,14 Обл.-вид. арк. 13,14
Тираж 300. Зам. № 20 - 21

Видавничий центр КНЛУ
Свідоцтво: серія ДК 1596 від 08.12.2003 р.

Віддруковано "Видавництво Ліра-К"
03115, Київ, вул. Ф. Пушиної, 27
Свідоцтво про внесення до державного реєстру
Серія ДК № 3981.